

BOSZNIA

ÉS

A HERCZEGOVINA

ÚTI RAJZOK ÉS TANULMÁNYOK

ÍRTA

ASBÓTH JÁNOS

33 E G É S Z OLDALAS KÉPPEL ÉS 184 SZÖVEGRAJZZAL

MIENZIL CS. KTR. HADNAGY FELVÉTELEI, KÖNIGSRERGER SZERAJEVÓI MŰÁRUS EREDETI
FÉNYKÉPEI S MÁSOK UTÁN

EGY TÖRTÉNELMI ÉS HÁROM STATISZTIKAI TÉRKÉPPEL ÉS TÁBLÁZATOKKAL

ELSŐ

KÖTET

BUDAPEST

PALLAS IRODALMI ÉS NYOMDAI RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

1887

AZ I. KÖTET TARTALMA

I. A BOSZNA-VASÚT

Fogadtatások. — Az új bosnyák vasút. — Doboj, Maglaj, Vranduk. — Zenicétől Szcranjevíg. — Úti kalandok. — Szcrajevo. — Népies alakok 1

II. SZERAJEVO

Esti séták. — A város képe 12

III. RÓMAI EMLÉKEK

A mai és a régi város. — A Boszna forrásai. «Ad Matriccm». — Az illyr őslakók. — Dclminium. — P. Cornelius Scipio Nasica. — A római hódítás. — Tiberius és Germanicus. — Római igazgatás. — Római utak. — A livnoi torony. — Fürdők, síremlékek, feliratok, bányák. — A római város. — Az ilidzsei, blazsuj, fatnczai és gosztilji kövek. — Római művészet és barbár befolyás 16

IV. KÖZÉPKORI EMLÉKEK

A szláv betörés. — Az államfejlődés kezdetei. — A zsupánok. — A zsljebi jelek. — A derventi felírás. — A bogumil sírok. — A bogumilek és a reformatio. — Az apokryph és a hazug könyvek. — Jeremiás pápa. — Az albigenzek bogumil iratai. — Sátán, istennek első szülött fia, a világ teremtője. — A bogumilek és a bosnyák államfejlődés. — A magyar véduraság. — Borics bán. — Halomföldre, Comitatus Berecz, Ráma, Sóföldre, Ozora. — Béla herceg és rámai pénze. — Kulin bán. — A bosnyák eretnek-pápa. — Keresztes hadjáratok a bogumilek ellen. — Ninoslav. — Magyar bánok. — Kotromán. — Bosnyák pénzek. — Kotromanics István. — Az Anjouk politikája. — Horvát lázadások. — A Dusán czár elleni harezok. — Tvrtko. — A királyság. — Tvrtko délszláv tervei. — A rigómezei ütközet. — Bosznia jelentősége a magyar birodalomban. — Dabissa, Osztója, Hrvoja. — A bogumilek először folyamodnak a törökhöz. — Szerajevo alapítása. — A török Boszniából hatol legelőször Magyarországra. — II. Tvrtko Tvrtkovics. — Brankovics György és a halomföldi Szandalj megvásárolják Boszniát a szultántól. — A bázeli zsinat és a bogumilek. — Hunyadi győzelmei. — Tamás király. — István szent-szávai herceg. — Az üldözött bogumilek újra a törökhöz folyamodnak. — Hunyadi újabb győzelmei. — Mátyás Boszniához csatolja Szerbiát. — István Tomasevics. — A bosnyák királyság bukása. — A bogumilek az izlamra térnek. — Utolsó nyomaik 24

V. A GYAURSZKO-POLJE BOGUMIL TEMETŐJE

Bogumil sírok Szerajevo vidékén. — Radinovics Pál, Radoje knéz, Batic knéz sírjai. — A Gyaurszko-Polje. — Utazók és tudósok véleményei. — A sírok bogumil jelleme. — A kereszték. — A keresztény temetők elpusztulása. — Ima-barlangok. — A kövek készítése. — Fejedelmi sírok. — Az írás ritkasága. — A különböző kategóriák. — A bukoviczai sír. — Culturai jelentőség. — Az élet tükrözése. — Vadászat, táhez, fegyverek és harcjátékok. — A stolaczi sírok. — Mythikus állatok. — A gyaurszko-poljei oszlop és sarkophág 97

VI. TÖRÖKKORI EMLÉKEK

Szerajevo muhammedán jelleme. — Zendülés az orthodox kathedrála építése ellen — A «Sidler» temetője. — Szerajevo alapítása. — A városrészek. — A begova- és a czarevadszámia. — A Koszina-Csupria. — A szerajevói arisztokrácia. — A török hódítás és a renegát nemesség. — A török hadszervezet. — A spahik. — A bosnyák renegát nemesség szerepe Magyarország meghódításában. — Bosnyák nagyvezírek. — Herczegovics. Szokolovics. — A bdsznai vezírek és magyarországi válik. — A császári és a magyar fegyverek győzelmei. — A bosnyák ősnemesség fölénye az országban. — A szandsák-bégek és kapetánok. — Bégek és agák. — A fiú-adó. — A jancsárok. — A bégek és jancsárok szövetsége a vezírek ellen. — A reformok. — A boszna-bégek felkelnek a gyaour-szultán ellen az izlam védelmére. — Huszein-aga-Berberli. — Omer basa 123

VII. EGYHÁZAK ÉS KÖZOKTATÁS

A vallásos szellem a keleten. — A kormány interconfessionális politikája. — A bosnyák minoriták. — A katolikus egyházi ügyek rendezése. — Az orthodox egyházi ügyek. — A muhammedánok. — A vakuf. — Az elkobzás kérdése. — A rendezés. — A molláhk. — A reisz-el-ulema. — A seriát-bíróságok. — A vakuf-bizottság. — Cultus-budget. — A muhammedán tudomány. — A tudós kádi nézetei az európai tudományról. — A muhammedán oktatás. — A felekezeti és községi tanintézetek 141

VIII. A BIRTOK-VISZONYOK

A különböző jogrendek complicatiója. — A török hűbér-rendszer. — A Korán-jog. — Mulk és mirié. — Az erdők. — A vakuf. — A keresztény egyházi vagyon. — A földesúri és jobbágy-jog. — Az elővételi jog. — Az intézmények emberséges szelleme, igazságtalan kezelése. — A jobbágy helyzete. — A reform. — Kataszter. — Telekkönyv. — Föld-hitel. — Az utak kiépítése. — A termelés. — Állattenyésztés. — Erdők. — Az adó 154

IX. SZERAJEVÓI VILÁG

Az európai utca. — A Bezesztán. — A csarsia. — A karavan-szeráj. — Politikai előadás. — Az utcái koldusok. — A mahdi. — A czéhrendszer. — Műipar. — Szőnyegipar. — Babona. — A mekkai zarándok. — Az üzleti élet. — A beledia. — Képviseleti intézmények. — Bosnyák katonaság. — Népies kávéházak. — A Ramazan. — Ebéd a muftinál. — Bosnyák troubadourok. — Látogatások. — Szerelem és házasság. — Népdalok. — Az üvöltő dervisek. — Bend-basi. — A gustinjei nóta 168

X. SZERAJEVÓBÓL GORÁZDÁBA

Szerajevóból a vadonba — Úti alakok. — Az álarezos hölgy. — Prácsa. — Ranjen-Karaula. — A bércz-tenger. — Gorázda. — Ferhád bég Hrendia, a felkelő vezér 216

XI. FOCSA

A Drina partján. — Felkelők és rablók. — Pandúrok. — A Csengics-család. — Telephon. — Fócsa. — Történelmi emlékek. — Műipar. — Bujdosók és hazatérők. — A bosnyák ház. — Avd'aga ebédje. — A «zöld magyarok» 224

XII. ROGATICZA ÉS A ROMANJA-PLANINA

Abd'aga. — Rablófészek. — A Prácsa völgye. — Úti jelenetek. — A bélyeg. — Rogaticza. — Római és középkori sírok. — Az első muhammedán Brankovics. — A Romanja-Planina és szabad hajdúi. — A Novák-mondakör. — Még egy rablófészek 232

XIII. A NARENTA

Tarcsin. — A pazaricsi sírkő. — Az Adria és a Pontus vízválasztója. — Konjicza. — A Ráma. — Jablanicza. — A Karszt. — Más emberfaj. — Déli növényzet 243

XVI. MOSZTÁRTOL A TENGERIG

A régi Bóna és a mai Búna. — Ali basa Rizvánbégovics. — A «Zaton» és a Mosztarszko blato. — Zitomisl és a Miloradovics grófok. — A Dubrava sivatagja és a domanovicsi oázis. — Pocsitelj. — A Narenta-delta. — Velencez vetélytársa. — Neum és a kleki öböl 266

ELŐSZÓ.

Bosznia és a Hercegovina, melyekben egykor római, majd olasz és magyar befolyás alatt nyugati élet és nyugati műveltség uralkodott, a török hódítás által elszakadt Európától nemcsak, de el minden európai érintkezéstől is. Nem gyakorolván oly vonzerőt, mint Konstantinápoly, Szyria, Egyptom, a hol az európai vállalkozási szellem békében és hadban folyvást újra s újra behatolt és- többé-kevésbé az izlam uralma is érvényre emelkedett, Olaszország és Magyarország szomszédságában Bosznia és Hercegovina idegenebbé, ismeretlenebbé vált Európában, akár a muhammedán-világ legtávolibb tartományainál. A bosnyák barátok növendékei kijöttek Magyarországra és elmentek Rámába tanulni; a bosnyák szilvát elvitték Amerikáig; de ezenkívül századokon át nem volt az országnak más érintkezése Európával, mint a szakadatlan határháború a keresztény szomszédok ellen, melyet a bégek és agák béke idején is folytattak a maguk szakállára. Az izlam ilyen viszonyok közt, mondhatni, tisztábban, töretlenebb szigorban tartotta fenn magát itten a maga sajátos szellemével és erkölceivel mint akár a muhammedán-világ központjában és emporiumaiban; de másfelől gondosan elzárva az országot minden nyugati áramlattól, a maga egész elevenségében conserválta a középkort intézményeivel, társadalmával, viszonyaival,

II

úgy, hogy itten egymás mellett és egymást áthatva élt napjainkig a tiszta, megtöretlen muhammedánizmus egyfelől, az európai középkor másfelől.

De Európában ezalatt mély feledésbe merült az ország és népe. Feledésbe merült mozgalmas történelmi múltja, mely egykor oly közelről érinté saját hazánk történetét és az európai reformáció fejlődését. Ismeretlenné vált jelene, melyről csak nagy ritkán adott egy-egy oda tévedt utas homályos, töredékes hírt.

Csak napjainkban fordult az európai érdeklődés és az irodalmi és tudományos világ figyelme is megint az ország felé. Érdemes írók mint Roskiewicz, Thömel, Strauss, törekedtek általános ismertetésére. De a mély feledés, melybe e tartományok estek, életük és fejlődésük meglepő sajtószersége, az előmunkálatok elégtelensége, maga az utazás és kutatás természetes nehézségei érthetőkké teszik, hogy még mindig sok maradt a felderítendő, úgyszólván felfedezendő, és minél mélyebben hatolunk be az országba és viszonyaiba, annál bővebben és dúsabban kínálkozik az eddig teljesen ismeretlen, meglepő, nevezetes, történelmi, ethnographiai, mívelődési, politikai és gazdasági szempontból egyaránt becses anyag.

Azon kedvező viszonyok, melyek közt az országot és népét tanulmányozni alkalmam nyílt midőn négy éven át kísérhettem az ország minden részeire kiterjedő utazásain *Kdlla Benjámint* közös pénzügyminiszter urat, a tájékozás, melyet magából a kormányzati igazgatás adataiból meríthettem, bátorított a jelen kísérletre, mely talán némileg előbbre viszi az ország ismeretét és egyik-másik tekintetben hozzájárulhat egyes, eddig homályban maradt kérdések felderítéséhez.

A múltnak emlékein és a jelennek viszonyain kívül képét igyekeztem adni azon gazdag természetnek is, mely szembeszökő ellentétet képezve Bosznia és a Hercegovina közt, mégis mindenütt egyaránt megkapó, elragadó és dús kincsekkel bővelkedő.

III

A dinári havasok főgerincze, vízválasztója az Adriának és a Pontusnak, választja el a két területet. A gerincztől éjszának terjedő *Bosznia* sűrű erdővel borított, gazdag érczetek rejtő, hosszan nyúló vízdús völgyek által barázdázott ágas-bogas hegyvidék, mely az Unna és a Száva lapályai felé esik le és általános képében élénken emlékeztet Styria hol vadregényes, hol bájos vidékeire. A Hercegovina délnyugatnak esik le ama főgerincztől, éjszak-nyugattól délkeletnek messze elhúzódó széles terraszokban, melyek végre nehéz tömegekben, meredeken szállnak le a tengerbe. A karsztnak kopár sziklái és fantasztikus alakzatai siváran és merészen lépnek elénk. De a karsztból zuhatagok, patakok, sőt kész folyók törnek ki és a merre folynak, ottan buja növényzet támad, gazdag dohányföldek zöldéinek, a füge mellett a gránátfa bólingatja piros virágát, megterem a rizs és az oliva. Aztán hirtelen elnyeli megint a föld az egész folyót, mely a hegyek üregeiben folyik tovább, és újra jelentkezik a sziklák pusztasága.

A mértföldekre terjedő vadonok mély magányát, szűz természetét keleti városok, középkori várak és kastélyok, messze szétszórt festői falvak váltják fel, melyekben egy büszke, délczeg, kemény faj lakik, harczra és dalra mindig kész. Nem is szűnt meg itten a csatazaj soha egész az occupatióig, az izlam a kereszt ellen, az urak az uralkodó ellen, a jobbágyok az urak ellen, bégek, kapetánok, vajdák szeredárok, glavárok harczoltak szakadatlanul; az ősök dicsőségét és a szerelem édességét dalló énekektől pedig ma is visszhangzik az e^rész ország.

Mielőtt átadnám a nyilvánosságnak művemet, őszinte köszönetet kívánom még mondani mindazoknak, a kik benne támogatni szíveskedtek. Mindenekelőtt *Bosznia* és a *Hercegovina* országos főnökének, báró *Appel* lovassági tábornok úrnak és a megszálló seregbeli azon tiszt uraknak, a kik az ő felszólítására rajzokkal járultak munkámhoz, kiválóképen pedig *Mienzil Károly* hadnagy úrnak, a kinek

IV

finom érzékkel felvett számos vázlatai után készült a mű képeinek és ábráinak túlnyomó legnagyobb része. *Szava Koszanovics* volt szerajevói metropolita úrnak, a kitől az ország régiségeire nézve becses adatokat nyertem. *Miklosics* udvari tanácsos úrnak, a ki az eléje terjesztett szláv feliratok iránt nézeteit velem közölni szíveskedett. *Hormann* szerajevói kormánybiztos, *Kvassay* consul és báró *Mollinár* járási főnök uraknak, a kik az etnographiai adatok és a népdalok gyűjtésében támogattak. *Dr. Károlyi Árpád* titkos levéltári fogalmazó úrnak, a ki a történelmi adatok gyűjtésében istápolttal szakismeretével és segédkezésével, végre gróf *Khevenhiüller* belgrádi cs. és kir. követ úrnak és a belgrádi tudós társaságnak, mely a gróf úr szíves közbenjárására a valódi tudósok liberalitásával engedte át használatra Ninoslav bánnak XIII. századbéli eredeti pecsétes okmányát.

Budapest, 1886. nov. 10.

A szerző.

A BOSZNA-VASÚT

FOGADTATÁSOK. — AZ ÚJ BOSNYÁK VASÚT. — DOBOJ, MAGLAJ, VRANDUK. — ZENICZÉTŐL
SZERAJEVÓIG. — ÚTI KALANDOK. — SZERAJEVO. — NÉPIES ALAKOK.

1882 június havában.

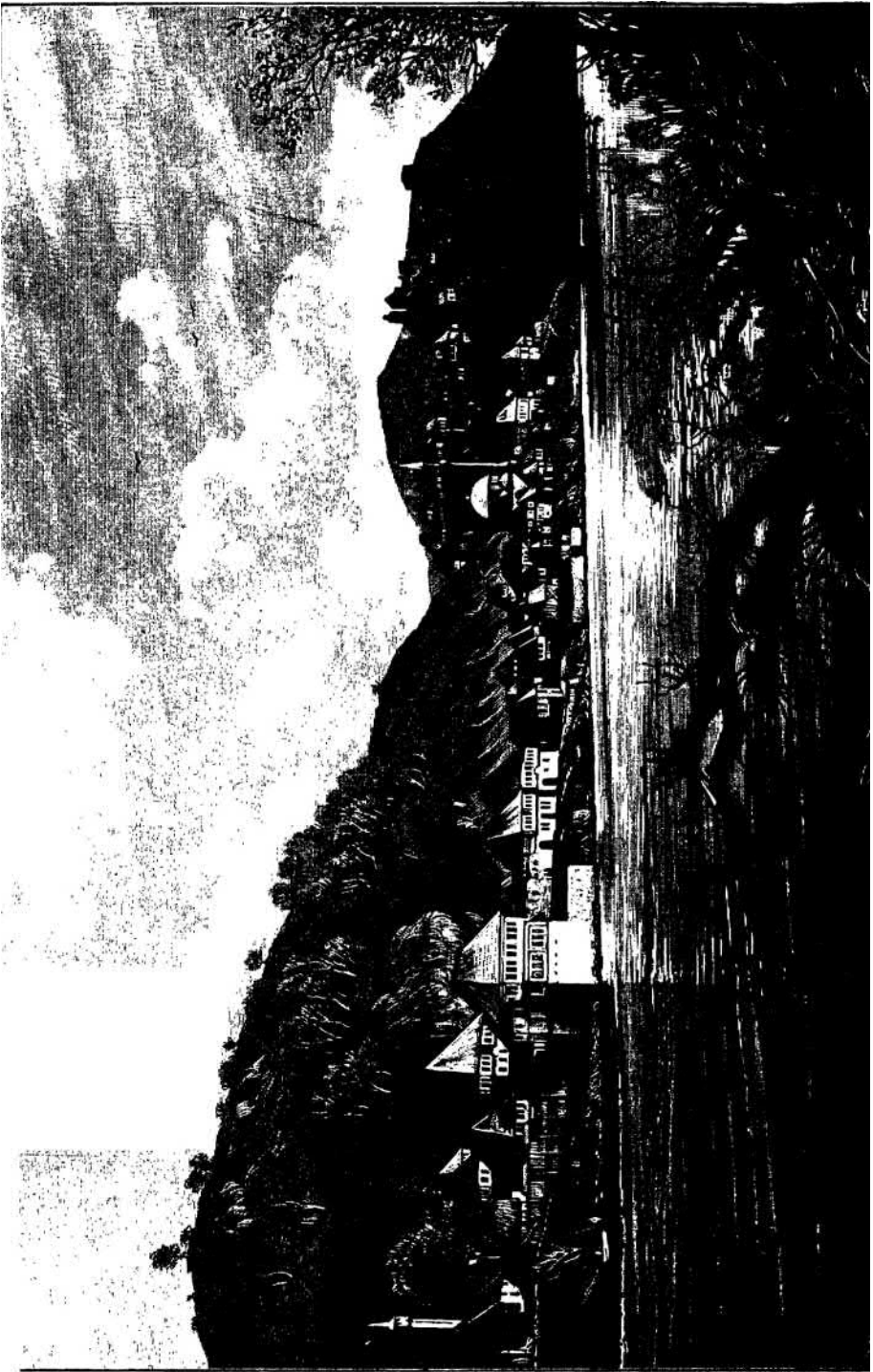
AMINT közeledtünk a Szávához, mindinkább érezhető volt az érdeklődés az újon kinevezett közös pénzügyminister iránt, a ki hivatta volt az occupált tartományok igazgatását átvenni; ez érdeklődés csakhamar növekedett mint a hullámverés, valóságos izgatottsáig. Pécssett még csak véletlenül találkoztunk egy pár ismerőssel, Eszéken már élénk csoport, Vinkovczen nagy tömeg a város kitűnőségeivel várta a vonatot és akarta látni Kállayt. *Magyar-Bródban* már nem használt semmi vonakodás. Ki kellett szállni és fogadni kellett a fogadtatást. A Száván túl már bosnyák földön voltunk és itten Sztranzky altábornagy állott mint a kormányfőnök helyettese a tisztelgők élén. De itt is, a csak 2,000 lélekből álló *Boszna-Bródban*, a hol egyébiránt alig van látni való, csupán néhány perczet időztünk és mindjárt átültünk a bosnyák vasútra. Az eddig forgalomban levők helyett már az új kocsikban utaztunk, melyek csak akkor fognak a forgalomnak átadatni, ha Szerajevóig megy a vonat, a mi szeptember végére várható. A Bród-Zenicze vonalrészen is még sziklarepezttések szükségesek, mielőtt e kocsik rendesen közlekedhetnének, mert különben veszélyeztetve volna a járódeszkán a vezetnök. E kocsik, daczára az alig egy rőfnyi széles vágánynak, már egészen kényelmesek.

Bródból Szerajevóig azelőtt három és fél napig utaztak, ugyanazon az úton, csaknem mindig a Boszna mentén, melyen most a vasút halad. E vonal mint kőút is csak 1863—64-ben épült ki. Az occupatio után megkezdett vasút, mely Szerajevóig 269 kilométernyi lesz, kilencz hónap alatt épült ki a zeniczei állomásig. Bródtól az Ivanszko-Polje nevű Száva-síkságon, majd az Ukrina völgyében halad a vonat a csaknem egészen mohammedán, és Bródnál alig nagyobb Derventig, a hol először látunk bosnyák várromokat. Innen

BRÓDI UTCZA

a Vucsija-Brdo és a Krnin-Planina közép-hegységei között kanyarodik délkeletnek a Boszna folyójáig, melyet a jelentéktelen Bukovácznál ér el és aztán csaknem forrásáig követ. A Szprecsa torkolatával szemben fekvő *Doboj* történelmi várát is csak az éjnek homályában láttuk ezúttal. Csak *Maglajnál*, a véres emlékezetünél kezdett ránk virradni, és *Vranduknál* már egész pompájában láttuk a bosnyák vadregényességet; a zúgó Boszna fölött sziklákon felkúszó sötétfekete faházakat, az istállónak használt földszinttel és a kiugró erkélyes eme-

lettel, a régi török kővárnak romjaiban is daczos bástyáit és tornyait, a szirtekbe repesztett és hatalmas sziklakapukon átvezető egérfogó utat, valóságos *coupe-gorge*. Az 1503-iki budai béke után itt volt a határ magyar és török Bosznia közt. — Majd tágul a szoros és szikla és erdő alatt hosszú kukoricza-földeket látunk. De ezeknél is hosszabb térségek várják még a culturát. Kipusztított, lelegelt erdőnek alacsony cserjése borítja a földet. így haladunk el röptében néha egy-egy percznyi szünettel apróbb-nagyobb helységek, vadregényesen váltakozó tájképek mentén, melyekben zúgó malmok, egyszerűek, a minőket már a római telepések építettek, képviselik az ipart, gyéren előforduló más gabonaneműek közt leginkább a kukoricza és a devastált erdő mutatja a földművelés állapotát. Magasabban hatalmasan állanak már az erdők, és némely állomáson donga-tömegek mutatják, hogy új ipar keletkezik. De lent már csak a házak és gunyhók közt áll a fa, és a kipusztított fák helyén még alig-alig kezdődött más cultura.

Annál kellemesebb és nagyobb volt meglepetésünk mire elhagytuk a vasút szűk völgyét. *Zenicénél* a fogadtatási szónoklatok és rövid reggeli után azonnal szekerekre ültünk, némi csodálkozására a rendezőknek, kik hosszabb tartózkodásra, legalább egy kis pihenőre készültek volt. Es innen fogva gazdag, színpompás, virágzó, élénk és zajos képek és jelenetek kísérték bennünket a sebes kocsikázás közt mind egész az «aranyos» *Szerajevóig*, mely hatalmas bérceinek ölében, száz minaretjével, vár- és bástyakoronájával, kertjeinek buja növényzetével, már messziről úgy intett volt felénk, mint valami mese.

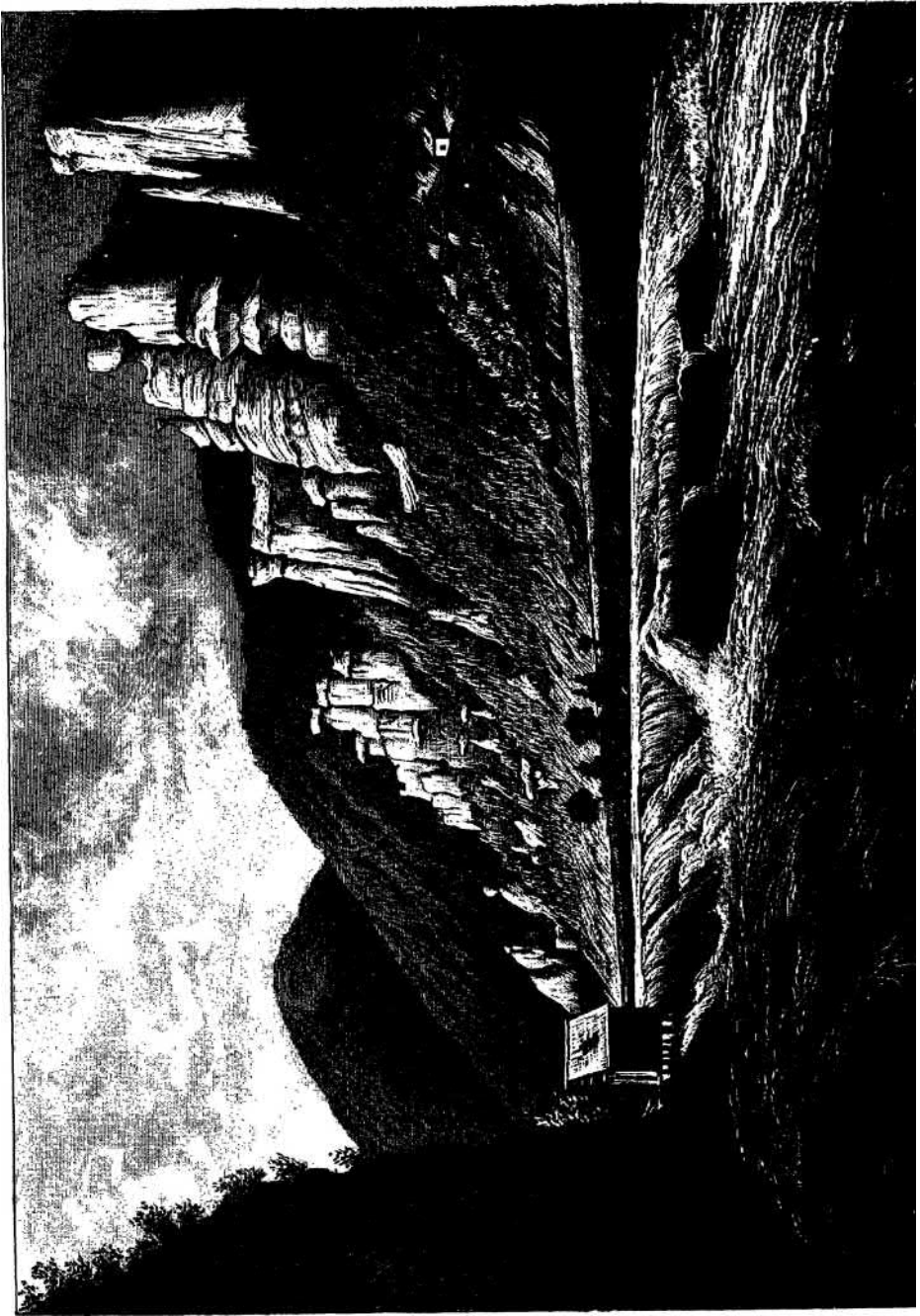
Zenicze alatt mind regényesebb lesz a csodálatos sziklaképződések közt zúgó Boszna. Majd jobbra-balra, a mint tágult a határ, tágultak a mívelt földek is és számos mezei munkás birkózott itt a gazdag terméssel, melyben már nem csupán a kukoricza uralkodott. Jó föld van itten elég, és sok ember fog itt még meggazdagodni, mint a Csekonicsok, Karácsonyiak, Kissek és mindazok, a kik a Bánságban szereztek birtokot a visszafoglalás után. Majd előttünk, majd mellettünk, majd mögöttünk nyargalnak a községről községre kiálló bandériumok, néha eltűnve, hogy a szokottabb, és ha rosszabb, meredekebb bár, de rövidebb úton, vagy épen csak bosnyák lovaknak járható szikla- s erdő-ösvényeken megelőzve a menetet,

magasan fenn, messze előttünk tűnjenek fel ismét: jó barátságban összevegyülve pópák hosszú fekete szakállal és talárral, csákószerű süveggel, vakmerően lovagolva, akár a mi régi harczias püspökeink; őszbecsavarodott bégek, hatalmas, össze-vissza csavart hófehér vagy vérvörös turbánban; könnyű fezen a keresztények; csupa élesen metszett marczone, merész tekintetű, szőrös ábrázatok, tele férfias büszke szépséggel és erélylyel. Mindez apró, de az arab vért meg nem tagadó lovakon, a bő ujjakban libegő karokkal magasra a levegőbe húzva a prűszkölő állat orrát, könnyen ülve a lábak erős mozgása mellett is a nyeret. A lakosság itten aránylag sűrű. A nagy postállomások közt, — a vasbányáiról nevezetes Buzovacza, a borvizes Kiszeljak, Blaszuj, — melyekben primitív állapotok közt bizonyos jóllét is észlelhető, csaknem szakadatlanul terjednek kisebb községek, egyes szétszórt házcsoportok, melyek felhúzódnak az erdőig s a bérzig, hánok és tanyák. Banderialistákban nem volt tehát hiány.

A fogadtatások és beszédek hivatalos apparátusáról nem szólok. E helyett inkább egy pár egészen váratlan, egyáltalán nem program-szerű intermezzót említek.

Útközben több folyamodványt adtak át Kállaynak, némelyt igen eredeti módon. Az első kocsit, melyben *Kállay* és *b. Nikolics* ültek, és mely előtt csak három huszár lovagolt, az egyik jól elől, a másik kettő is meglehetősen távolban, egyszerre csak körülveszi egy egész raja azoknak a marczone bosnyák lovasoknak. Nem volt benne semmi feltűnő, mert a banderialisták, azzal a szabadsággal, mely a keletnek és a keleti életnek egyik legfőbb bája, de melyet a nyugati ember rendetlenségnek nevez, majd itt, majd ott tűntek el és tűntek föl, a második kocsi pedig, melyben *Sztranszky* altábornagy ült, a nagy por miatt szintén meglehetősen távolban maradt. A lovasok azonban, kik tán nem is tartoztak a bandériumokhoz, mire egészen sűrűn körülvették a kocsit, a szokott zsivió helyett így kiáltottak, hogy: «Igazságot kérünk, különben tönkre kell mennünk!» Ez is egy neme, a maga bosnyák módjára a bizalomnyilvánításnak, mely semmiesetre sem volt hatásilag rendezve. Kállay nevüket kérdezte, a mit néhányan minden tartózkodás nélkül megmondták; miután a miniszter felírta nevüket és megmondta, hogy panaszukat meg fogja vizsgálatni, egész tisztességgel távoztak. A kerületi főnök utasítást is kapott,

hogy ez embereket hallgassa ki és panaszait azonnal terjeszse fel, de nehogy valamiképen éreztesse velök, hogy a programmba a maguk szakállára beleimprovizáltak egy váratlan pontot.

Kevésbé zajosan, de nem kevésbé keletiesen jelentkezett egy másik panaszos. Blazsuj előtt, elhagyatott magános háznál, mely még sűrű golyózapor nyomait mutatja az occupatio idejéből, mert itten

KATHOLIKUS LEÁNYOK

12 török védelmezte magát mindhalálig, állt egy bosnyák mozdulatlanul. Egyedül áll és csak nézi az érkező menetet, a vágató lovasokat, a miniszter kocsiját, nem is köszönt. Hiszen nagyobb urat előre köszönteni nem illik. De Kállay látja, hogy a közönséges keleti köznynél és kíváncsiságnál több a mi emberünkben az éber figyelem, látja, hogy írás van a kezében, ha nem is lobogtatja, látja, hogy ez az ember akar valamit. Megállíttatja a kocsit és odainti az embert, a ki most már köszönt és átadja panaszos levelét.

Ugyané vidéken a katonai őrjáratok, melyekkel épen mint a háborúban, az egész úton át találkoztunk, sokkal sűrűbbek. Az út melletti magaslatokon tisztelegve várják be elvonulásunkat. Itt néhány nap előtt «banda» mutatkozott és rablási kísérlet történt.

Blazsujnál bosnyák újonczot kaptunk kocsisnak, Igen jól néznek ki, látszik, hogy harcra termett faj.

ORTHODOX HITŰ NŐ

MUHAMMEDÁN IFJÚ

De még nem igen ismerte ki magát. Mikor a blazsujji fogadtatás után megindultunk, nem csatlakozott elég gyorsan, és egyszerre mintha csak a föld alul bújnának ki, végtelen kocsisor tolt elénk minden mellék-utczából, azok, a kik már Szerajevóból jöttek a miniszter elé.

Mire aztán egy szekerésztiszt megparancsolta neki, hogy hajtson előre, úgy neki vágatott, hogy azt mondtam társamnak, «meglássa, mindjárt mi leszünk az első, az excellentiások előtt». És alig, hogy

mondom, már elhagytuk az altábornagy kocsiját, úgy, hogy csak nagy nehezen tudunk a nekünk dukáló helyre jutni.

Majd messze kitágul a vidék, gazdag, viruló síkság, tele kultúrákkal, a Szerajevszko-Polje terül el előttünk magas bérczektől környezve, a Bosznának már itten, kezdetén, jelentékeny vizétől öntözve. A háttérben, a hol azok a bérezek mint óriás amphitheatrum ismét ölelkeznek, már látszik az «aranyos» Szerajevo, a legszebb fekvésű városok egyike. Sűrűbbek lesznek a falvak és házcsoportozatok, és *Ilidze* meleg gyógyfürdőjétől fogva mind sűrűbb a menet elé kíváncsian kitóduló tömeg. Messze elnyúló katonai barakkok előtt a legénység áll. Súlyosan megterhelt öszvércsoportok, nagy társzekerek lengyel zsidók által hajtva, egy-egy katonatisztnak könnyű sétakocsija, egy-egy zsidó üzér lóháton, nagy sarkantyúkkal, revolverrel, élénkítik, az országútat, mutatják, hogy nagy városhoz közeledünk. Az út szélén emberek minden képzelhető és képzelhetlen öltözékben. Most már asszonyokat is látunk. Egy-egy dáma divatja-múlt vagy soha divatban nem volt czifra ruhában.

Apró kidölt-bedölt korcsmák előtt a lengyel zsidó felesége, lánya. Nem mindig sokkal tisztábbak, de sokkal czifrábbak a bennszülött spanyol zsidónők; de akad ezek közt előkelő, vagyonos is, a ki kiöltözködött egész díszben, köztük nem egy valóságos szépség. A kaczer fez, a czifra dolmány, a virágos bugyogó, a mint száz ranczával bőven és rejtélyesen csavarodik a lábak körül, érdekessé teszi a bennszülött szépek kevésbé szépjeit is. A muhammedán nők mind ennek fölébe formátlan fekete csuhát és nagy fehér kendőt borítanak, és el vannak fátyolozva olyan sűrűn, mint nem láttam a Keleten sehol. Az itteni muhammedánok talán a délszláv fajok rajongó vallásosságánál fogva, s épen azért is, mivel nem törökök, szigorúbbak, mint bármelyek. Hiszen egyszer a Korán védelmére lázadtak fel a szultán ellen. Az asszony szorosán tartja a Korán rendeletét; le van fátyolozva, épen csakhogy lélegzeni s a lába elé látni tudjon, még szemét, de még szempillát sem látni; kötény alá rejtik még a kezüket is; így csoszognak, formátlan tömegek, a magas sarkú fapapucsban, melyet az utcán használnak.

Elhaladunk a «boszniai dohánygyár», majd az «első bosnyák bőrgyár» előtt, melyet egy temesvári magyar zsidó állított. — Sok

magyar szó üti meg fülünket; a katonákon kívül leginkább magyar zsidóktól ered, a kik itten is mindig csak magyarul beszélnek egymás közt, és a kereskedelemben és iparban az európai elemet első sorban képviselik.

Végre benn vagyunk a városban, benn a Kelet kellő közepén. A sok épült és épülő új ház nem vetköztetheti még ki Szerajevót nagy török város jelleméből. A hosszú, jól macadamirozott Ferencz-József-utczán hajtunk végig és aztán fel a miniszter lakásához szűk, kacskaringós, meredek utczákon, apró, hegyes kövezeten, a keleti utczai és vásár-élet egész tarka, zajos élénksége közt.

SZERAJEVO

ESTI SÉTÁK. — A VÁROS KÉPE.

ESTÉNKÉNT; végzett munka után, ha nem teszünk erős sétát a hegyekbe, a Boszna hatvan forrásához, a kecskehíd sziklavadonához, vagy ha ettől már visszatértünk, kitekinteni az ablakon és Szerajevóban gyönyörködni újra és mindig újra, ez az itteni tartózkodásnak legfőbb, kimeríthetlen élvezete, valóságos költészete. Bármely pontról, a napnak bármely szakában, akár ragyogó napvilágban, akár felhős, párázatos homályban tekintsen ki az ember, mindig mindenünnen egy-egy megragadó képet lát. Ha keletnek nézünk, a bérezek magas koszorúja zárja el hirtelen a szűk völgyet, melyben a város fekszik. E kopár tetőket koronázzák az erődítések, citadellák és kisebb-nagyobb védművek négy külön magaslaton, melyek hosszas-hosszán fel- és lekúszó falakkal vannak összekapcsolva. Látszik, hogy inkább a város és nyugtalan lakossága ellen, mint a város védelmére építették, hol a különböző török kormányzók, hol a kormányzók ellen fellázadt hatalmas bégek, majd itt, majd ott, toldva hozzá valamit, amúgy keletiesen, rendszer nélkül, emelve újat, omladozni hagyva a régit. Az avatag, már-már romszerű bástyák közül kirí az egyik tetőn egy óriás kaszárnya, melyet már mi építettünk. A tájképben az architectura csak akkor szép, ha a természet már rátette a kezét; ez pedig újdonság új.

SZERAJEVO

E tetők vad szakadásai közül ugrándozik le nagy kanyarulatban a Miljacska — a «kedveske» — patakja, mely végig átszeli a várost, lent már csendesebben haladva kilencz hídjá alatt, pilótákon lebegő épületek közt. A házak, persze inkább csak az apraja, felkúsznak néhol egész az erődítésekig, mindig lombos kertek s a város minden pontján, mert minden mecset mellett található kisebb-nagyobb török temetők közt; másutt, a hol nagyon is meredek a talaj, jóval lejjebb maradnak, meztelenül hagyva az össze-visszatépett, vizkimosta, sivár lejtőket és meredélyeket, melyeken csak itt-ott mutatja még sötétzöld bozót és cserjés a néhai erdő helyét.

E háttérhez csatlakozva vele együtt valóságos amphitheatrumot képez a déli és az északi gerincz. Mint amott a háttéren, ezeken is messze előreküldi ház- és kunyhó-előőrseit a város, rendetlen csapatokban, hol magasan előrehatolva, hol hátramaradva, szétszórt csatarendben, *en debandade*, mint rohamban az ostromlók, majd támogatva, majd visszaszorítva maga a változó talaj által. — Messziről lefehérlik egy-egy nagyobb ház, vezénylő tiszt a többiek között. Amott a déli gerincz oldalán, magasan az alsó város fölött már valóságos tábornok tart egy fontos állást elfoglalva: a gerincz tömegeitől különváló csúcson egy mecsetnek fehér minaretje emelkedik ki az egész dombot sűrűn borító fáknak sötétzöld lombjaiból.

De a legszebb kitekintés mégis csak az ideiglenes miniszteri lakásból, Rhagib-effendi házából esik. Fenn fekszik az északi gerincz oldalán. Igaz, hogy csak délnek s nyugatnak néznek ablakai; a várból tehát mitsem látunk. De délnek előttünk fekszik egész szélességében a város, még pedig a legszebb része, az, melyben legkevesebb még a modern ház, legtöbb a kert s a magas jegenyefa. Lány hajlásban ereszkedik le az épületek zürzavara egész a Miljacskáig, hogy azontúl felfelé igyekezzék megint a túlsó hegyoldalon, míg meg nem állítja a sűrű erdő zöldje, mely fölött zordonan lebegnek sok ezer lábnyi sziklafalak. A házak tömegei fölött nem uralkodik, mint nálunk a czirkalom, a vonalzó, nem a nyugati dresszúra s mindenbe avatkozás, hanem uralkodik a keleti szabadság, mely kizár minden egyhangúságot, élénkséget és ezerszeres változatosságot ad. Az innenső oldalon a görög katedrále, túlról a konak nehéz tömegei emelkednek ki. De igazi varázsa a képnek a fehéren és karcsún magasra nyúló szám-

talán minaretben van. A nap lementét jelző ágyúszóra megjelenik szédítő magasságban mindeniknek galériáján a muezzin és hívja esti imára a hívőket, hirdetve hosszú, szinte jajveszéklő hangokban hívőknek és hitetleneknek, hogy: «La illah il allaha, Mohammed razul Allah!» Sajátságos karénekké vegyülnek a panaszos hangok, melyekbe mind újabbak szólnak bele. Végre elnémult az utolsó is, de minden minaretnek galériája, — épen Ramazan van, — egyszerre csak kiviláglik és kettős-hármas fénykoszorúban tündökölnék ki a csendes éjbe.

Mert mély csönd uralkodik; kocsirobaj nincs a keleti városban. Az a határozatlan zsibongó nyüzsgés pedig, mely élő, mozgó, beszélő tömegekből a távolba hatol, nem zavarja, inkább érezteti a csöndet.

A házak mécsei kigyúlnak ezrivel; színes lámpák idestova mozognak a kacskaringós utcákban; a mohammedánok egész nap böjtöltek, és mostan sietnek a lakomára.

Az alkonyat még nem rabolja meg színeitől a képet, csak mélyebíti. A tiszta, portalan levegőben élesen emelkednek ki a fáknak sötét zöldjéből a fehér házak és mecsetek, az ég sötétkék, a túlparti bércek magas sziklafalai pedig lassan-lassan sajogni kezdenek a holdnak világában.

Ha nyugatnak tekintünk, a házfedeleken át, melyek mindenike színben és alakban más, messze-messze mint megannyi coulissák* tolulnak egymás közé és egymás elé a Szerajevszko-Polje kövér síkságát elzáró hegységek és e phantastikus alakzatok fölött, melyek a távolsághoz képest a legkülönbözőbb szín-áfonyalatokban derengnek, magányosan és csendesen, de fényesen ragyog az esti csillag.

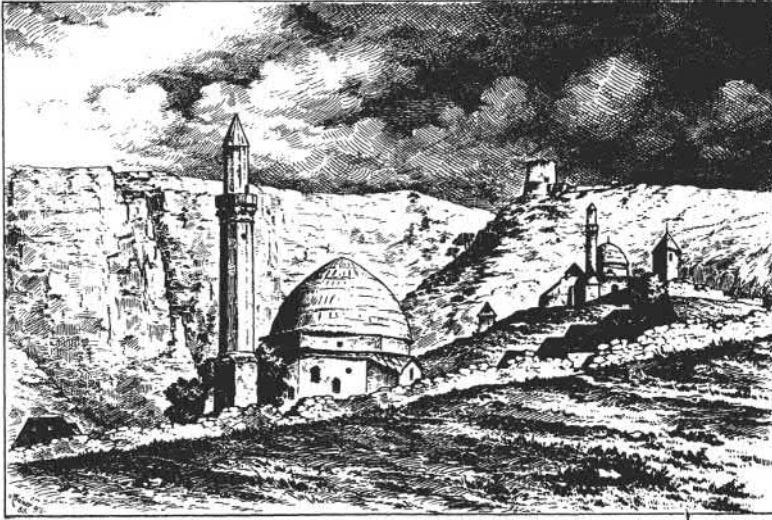

RÓMAI EMLÉKEK

A MAI ÉS A RÉGI VÁROS. — A BOSZNA FORRÁSAI. «AD MATRICEM». — ILLYR ŐS LAKÓK. — DELMINIUM. — P. CORNELIUS SCIPIO NASICA. — A RÓMAI HÓDÍTÁS. — TIBERIUS ÉS GERMANICUS. — RÓMAI IGAZGATÁS. — RÓMAI UTAK. — A LIVNÓI TORONY. — FÜRDŐK, SÍREMLÉKEK, FELIRATOK, BÁNYÁK. — A RÓMAI VÁROS. — AZ ILIDZSEI, BLAZSUJI, FATNICZAI ÉS GOSZTILJI KÖVEK. — RÓMAI MŰVÉSZET ÉS BARBÁR BEFOLYÁS.

SZERAJEVO, az aranyos «Boszna-Szeraj», a török kornak teremtménye, a mint mutatja már neve is. A törökök előtt, a bosnyák középkorban csak egy vár állott a mai citadella helyén. Nem mintha nem létezett volna már a törökök előtt is nagyobb telep itt, az ország természetes központjában, a hol a tengerhez, a Száva-síksághoz és a Byzanczba vezető természetes utak találkoznak. Hanem azt találjuk itt is, a mi ismétlődik az ország csaknem minden városánál, hogy a régi város lent terült el a nyílt síkságban, de a török hódítással járt véres harcok és általános felforgatás alatt elpusztult annyira, hogy nyomát ma már csak hitvány helység, néha csak gyér romok mutatják. A keresztény lakosság elveszett a harcokban, rablásba került, elhagyta tömegesen az országot, a csekély maradék járhatlan hegyek és erdők közt keresett menedéket és alapította a rajah rejtett, nyomorult, messze szétszórt falvait, a mint ma is található, távol minden közlekedési vonaltól. A török hódítók nem a régi város nyílt helyén, hanem a várakban fészkeltek meg magukat, melyeket már nagyrészt elétaláltak, részben maguk építettek, a fontos katonai posztionokon, a síkságba kilépő útszorosokat őrző magaslatokon. E várak védelme alatt alakúit aztán a mai város, az erődített

falakon belül a muhammedán úri város, azokon kívül szétszórt csoportokban a keresztény-, paraszt-, és cigány-külváros. Így jön le a citadellától a Miljacska két partján még a hegyszorosban magában Szerajevo is, a török kor teremtménye. A szoroson túl terjedő Szerajevszko-Poljének épen ellenkező, nyugati szélén, a sötét Igman erdős fala alatt, *Ilidze* és *Blazuj* között állott a régi város, fővárosa az országnak a középkorban is, de jelentékeny már a rómaiak alatt, kiknek alapítását kétségkívül köszöni. Itt szivárog ki hatvan forrás-

A ROMAI TORONY LIVNÓBAN

ból az Igman alatt a Boszna, egyszerre nagy folyó. A vizek játéka a lombos fák alatt, a gyönyörű tekintet a villákkal behintett virágzó síkságra és a festői városra azon túl, e pontot a szerajevói lakosság kedvenc kirándulási helyévé teszi, a hol forró napok után mi is nem egyszer hűseltünk. Apró gunyhó-csoportok állnak a környéken; semmi nyoma egy régi nagy városnak. De elég nyoma maradt az országban és különösen e pontnak környékén is a *rómaiaknak*, hogy biztosan meg lehessen állapítani, hogy itt állott a rómaiak egyik legfontosabb

városa, gócpontjukban a római utaknak. Valószínű, hogy a Peutinger-tábla «Ad Matricem» nevezett állomása volt ez a város. A Boszna eredetére vall már e név is.

Bosznia őslakói a mai albánokkal azonos illyr törzsek voltak. 400 évvel Kr. e. kezdődött a kelták betörése. 170 körül, miután a rómaiak már elfoglalták a Narentától délre eső partokat, az e folyótól északra lakó törzsek, illyrek és kelták, nagy szövetségre léptek a rómaiak ellen, és a szövetség központja, Delminium után neveztek delmatáknak vagy dalmatáknak. Delminium valószínűleg a mai Duvno, mely még a középkorban mint Dumno és Dimno fordul elő. Lehetőséges azonban, a hogy *Mommsen* is hiszi, hogy az eredeti város közelebb a tengerparthoz feküdt és csak utóbb vándorolt a név befelé, a mint arra több példa van. 155-ben *P. Cornelius Scipio Nasica* ostrommal bevette Delminium városát. 78-ig tartottak a harcok, melyek az egész mai Bosznia és Hercegovina elfoglalásával végződtek. De a lakosság még gyakran felkelt a hódítók ellen, és a fölkelők harczmodorának leírása sokszor meglepően emlékeztet a legújabb felkelésekre. Úgy látszik, hogy a fegyverek változásától eltekintve, a népies harczmodor e vad hegyekben, természeti és talajviszonyok által indicálva, változatlanul ugyanaz maradt ezredéveken át. Különösen nevezetes volt a felkelés 6-ban Kr. u. úgy, hogy maga a harczban edzett *Augustus* is rémületbe esett. Négy éven át harczolt 15 római légió Tiberius és Germanicus alatt, de ezentúl a népnek ereje meg volt törve. Bosznia innenfogva a római Dalmatiához tartozott egész a Poszavina síkságáig, ez az utóbbi azonban már Pannoniához számított. A természetes határt tehát nem a Száva, hanem a síkság képezte. Strabo ismeri a Narentát és a Szávát, Plinius a Vaclusus (Unna vagy Ukrina?) és az Urpanus (Vrbász) folyóit is. A Peutinger-tábla «Ad Bassante» állomásából, a Boszna torkolata mellett, azt következtetik, hogy Bassante volt e folyó neve a rómaiak alatt. A nevet a szanszkrit «bhaszura», tiszta szóval hozzák összefüggésbe. A mai Bosznia Salonának, a Hercegovina területe Naronának igazgatási területéhez tartozott. Az illyr törzsek nemzetségekre, ezek pedig centuriókra és decuriókra osztottak. A római uralom nyomait máig fentartották a római katonautak maradványai, épületek romjai, a livnói torony, a banjalukai és visegrádi fürdők, síremlékek, pénzek és egyéb régiségek, főképp azonban

a római bányák, és a feliratok. Ez utóbbiak, Mommsen által nagyrészt összegyűjtve és kiadva, főleg Bihács, Brocsno, Ljubuski, Szerajevo, Rogaticza, Szrebernica, Gorazda, Travnik, Livno, Glamócs és Kupres körül találtattak. Közel a bosnyák határhoz, de már Novibazárban, Plevlje és Prepolje körül különösen sűrűn fordultak elé. E maradványokból, a reánk maradt Itinerarium Antonini és a Peutinger-tábla segítségével meglehetősen biztossággal ki lehetett mutatni a római útvonalokat. *

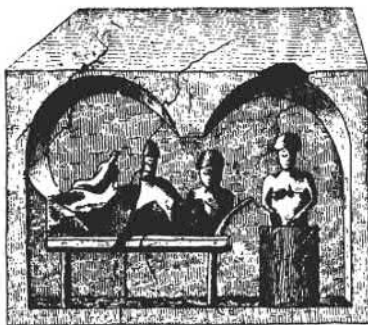
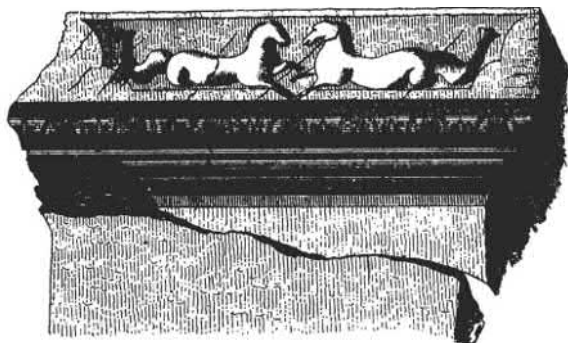
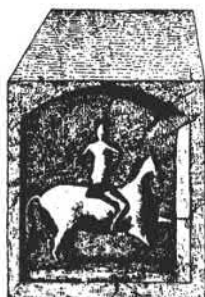
A BLAZSUJI EMLÉK

AZ ILIDZSEI EMLÉK

Habár a rómaiak az ország igazgatását a tengerparti nagy római városokból vezették, nem szenvedhet kétséget, hogy a forgalom és a telepítés kifejlődésével keletkeznie kellett fontos központnak az ország szívében is. Hogy ez akkor is a mai főváros közelében, de a síknak

* Lásd a mell. tört. térképet. — A feliratok *Mommsen* nagy művében: Corp. Inscriptio-num. Tom. III. — A római topographiára nézve *Tomaschek* a bécsi földrajzi társ. közl. XXIII. k. 11. és 12. füzet 1880. Az útmaradványok vizsgálata alapján kiegészítette *Hoernes*, Arch. Epigr. Mith. Wien, IV. évf. 1. és 2. füzet. — Római régiségeket először publikált: *Nedics* a délszláv Arkhiv-ban, IV. 1857. 142—162 és *Blau* a berlini Akad. havi jelentéseiben, 1866. decz. 1867. nov. és 1870. jul.

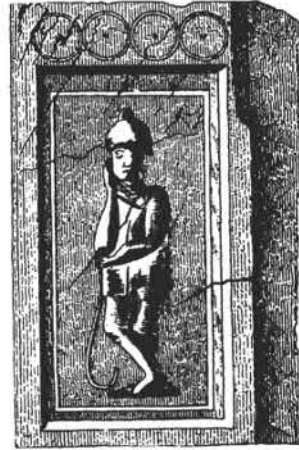
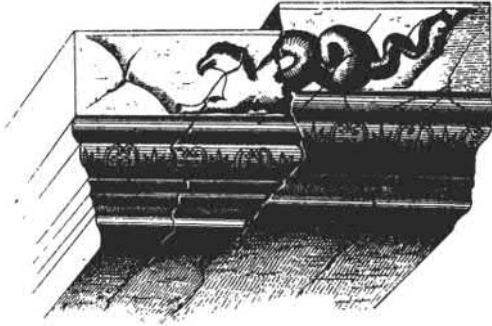

RÓMAI FARAGVÁNYOK GOSZTILJ MELLETT

nyugati végén, a Boszna-források alatt keletkezett, arra nézve összetalálkozik minden jel. A Peutinger-tábla távolsági adatai, az egyes állomások fekvése természetesen nagyon pontatlan a mai kartographiához képest. De az ország szívében találjuk Ad Matricem állomását, tornyok által fontosnak jelezve.

Az elnevezés maga egy jelentékeny folyó eredetére vall, és ennyiben azonos értelmű a középkori Vrchboszna várának nevével. A tábla a várostól délnek hegységet mutat és ennek délnyugati alján a Narenta-forrásait. Ez, mint Hoernes helyesen mondja, csakugyan megfelel a szerajevói síkság, a Treszkavicza-hegység és a Narenta helyrajzi viszonyainak. Az egyenes út Naronából Sirmiumba az Adria és a Pontus közti vízválasztó legmélyebb bevágásán, az Iván-nyergen át a szerajevói síkságon

vezet keresztül, és Naronától Szerajevóig, ha nincs is a táblán, de végig meg van jelölve római maradványokkal: Mosztár fölött romok, Paszarićnál faragott sírkő. De a szerajevói síkságtól, mint természetes központból, nyílnak ezenkívül is minden irányba a természetes útszorosok. A Boszna forrása az a pont, mely legközelebb esik a Drina, a Vrbász, a Narenta vizeihez. Itten találkozott a Pannoniába vezető út a Moesiába

RÓMAI FARAGVÁNYOK GOSZTILJ MELLETT

vezetővel, és Szerajevótól Rogaticzán s Visegrádon át a római emlékekben oly gazdag Plevljéig szintén mindenütt római maradványok jelölik a régi forgalmi utat. Szerajevo körül eddig ugyan nagyon gyéren találkozott római maradvány. A Begova-Dzsámia udvarán látható hatalmas oszlopfej az építés alkalmával kerülhetett ide eredeti helyéről, mikor romok anyagát hordták össze újabb építésre. De két római faragványban ma is láthatók mintegy határkövei a római városnak. Az egyiket az angol Evans találta Blazsujnál egy régi cisternába falazva. Fáklyára támaszkodó genius, durva kivitelben, de nemes conceptióval. A másikat *Fra Grga Martics*, az ismert bosnyák költő emeltette ki, mint akkori szerajevoi plébános, Ilidzse mellett a Boszna vizéből és falaztatta a hídba. (Közölte Hoernes). Hasonló, de sokkal jobban fentartott geniust mutat. Mind a kettő nyilván sírkő. Közel ezekhez találtatott a Miljacskán egy ismeretes votivara, mely szintén Szerajevóba a francia konzulhoz került. Római genius a későbbi császárok korából átalán az országban, de kivált Szerajevo körül és a tengermelléken elég gyakran találtatik. Mindezek után tehát alig maradhat kétség az iránt, hogy a római központi város, ad Matricem, a Boszna forrásai alatt Blazsuj és Ilidzse közt terjedt.

Ilyen római faragványok különben sokkal ritkábban fordulnak elő bosnyák földön, mint az elég gyakori faliratok, melyeket Mommsen legnagyobb részt publikált. *Visegrád* közelében, *Gosztij* helységénél azonban az egész terület be van hintve római kövekkel. Nemes faragású párkányzatok mellett emberi alakokat is találunk, a szer-

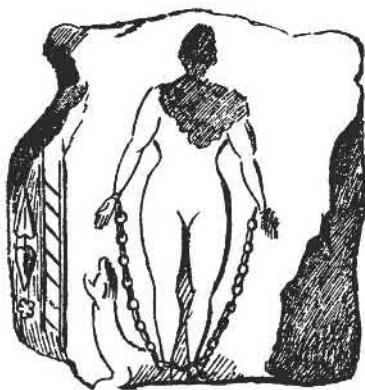
A CSERINI SÍRKŐ

Elől

Hátul

Jobbról

Balról

jevíaknál még sokkal durvábbakat, nyilván az utolsó császárok korából, erős barbár befolyás alatt. Némelyik már a valóságos átmenetet képezi a középkori bosnyák kőfaragáshoz, a mint az oly sűrűn található országszerte a nemzeti korszak sírkövein. Közlöm az érdekesebbeket, minthogy tudtomra még ismeretlenek.*

* Hoernes, ki az osztrák közoktatási minisztérium által ki volt küldve Bosznia római régiségeinek kutatására és egyebek közt megfordult Visegrádon is, e köveket nem említi, és úgy látszik elkerülték figyelmét. A törökkori híd és szeraj és a régibb, bizonyára római

Egyszerű összehasonlítás szembetűnővé teszi, mennyire hanyatlott a római művészet és emelkedett a barbár befolyás, minél inkább jutott a tengerparttól az ország belsejébe. Mennyivel közelebb áll az antik művészethez a brocsnói síkon Cserin mellett, Mosztár és Ljubuski közt álló római sírkő, a holtnak arczképével, lovasalakjával, Andromeda és Perseus ábrájával. (Közölte Hoernes.)

Közel rokon ezzel «Andamionius» a «ducenses»-ek I. cohortájából való lovasnak sírköve, melyen a halott lóháton, paizszsal látható, Ljubuski mellett a humaczi temetőben.** Sűrűbben még *Travnik* környékén fordulnak elő római emlékek, melyekre még vissza térünk. A szerajevóiakhoz hasonló genius fordul elő egy összezúzott koczkaalakú kőnek egyik oldalán, mely Fatniczától délre Orachovicze mellett fekszik. Az itt először közölt kőnek többi oldalai is ékítve voltak most már ki nem vehető alakokkal. Közlöm még egy hamvas cserép rajzát, a mint a boszniabeli római sírok alatt található, gyakran apró kék üvegekkel együtt.

A FATNICZAI EMLÉKKŐ.

fürdön kívül csak a *Zsljeb* melletti «feliratot» említi (A bécsi akad. közl. XCIX. K. II. t. Alterth. d. Herz. und d. südl. Bosn.) ezt is a nélkül, hogy látta volna. Az állítólagos ék-irat nyilván csak kőművesek jeleinek csoportja egy régi kőbányában. A középkori emlékeknél lesz szó róla.

** Feliratát közli Hoernes: Arch. Epigr. Mitth. VIII. 108.

KÖZÉPKORI EMLÉKEK

A SZLÁV BETÖRÉS. — AZ ÁLLAMFEJLŐDÉS KEZDETEI. — A ZSUPÁNOK. — A ZSLJEBI JELEK. A DERVENTI FELÍRÁS. — A BOGUMIL-SIROK. — A BOGUMILOK ÉS A REFORMATIÓ. — AZ APOKRYPH ÉS A HAZUG KÖNYVEK. — JEREMIÁS PÓPA. — AZ ALBIGENZEK BOGUMIL IRATAI. — SÁTÁN, ISTENNEK ELSŐ SZÜLÖTT FIA. A VILÁG TEREMTŐJE. — A BOGUMILEK ÉS A BOSNYÁK ÁLLAMFEJLŐDÉS. — A MAGYAR VÉDURASÁG. — BORICS BÁN. — HALOMFÖLDE, COMITATUS BEREZC, RÁMA, SÓFÖLDE, OZORA. — BÉLA HERCZEG ÉS RÁMÁI PÉNZE. — KULIN BÁN. — A BOSNYÁK ERETNEK-PÁPA. — KERESZTES HADJÁRATOK A BOGUMILEK ELLEN. — NINOSLAV. — MAGYAR BÁNOK. — KOTROMÁN. — BOSNYÁK PÉNZEK. — KOTROMANICS ISTVÁN. — AZ ANJOUK POLITIKÁJA. — A HORVÁT LÁZADÁSOK. — A DUSÁN CZÁR ELLENI HARCZOK. — TVRTKO. — A KIRÁLYSÁG. — TVRTKO DÉLSZLÁV TERVEL. — A RIGÓMEZEI ÜTKÖZET. — BOSZNIA JELENTŐSÉGE A MAGYAR BIRODALOMBAN. — DABISSA. OSZTÓJA. — HRVOJA. — A BOGUMILEK ELŐSZÖR FOLYAMODNAK A TÖRÖKHÖZ. — SZERAJEVO ALAPÍTÁSA. — A TÖRÖK BOSZNIÁBÓL HATOL LEGELŐSZÖR MAGYARORSZÁGBA. — II. TVRTKO TVRTKOVICS. — BRANKOVICS GYÖRGY ÉS A HALOMFÖLDI SZANDALI MEGVÁSÁROLJÁK BOSZNIÁT A SZULTÁNTÓL. — A BÁZELI ZSINAT ÉS A BOGUMILEK. — HUNYADI GYŐZELMEI. — TAMÁS KIRÁLY. — ISTVÁN SZENT-SZÁVAI HERCZEG. — AZ ÜLDÖZÖTT BOGUMILEK ÚJRA A TÖRÖKHÖZ FOLYAMODNAK. — HUNYADI ÚJABB GYŐZELMEI. — MÁTYÁS BOSZNIÁHOZ CSATOLJA SZERBIÁT. — ISTVÁN TOMASEVICS. — A BOSNYÁK KIRÁLYSÁG BUKÁSA. — A BOGUMILEK AZ IZLAMRA TÉRNEK. — UTOLSÓ NYOMAIK.

MAGÁT a római életet elnyelte a szláv betörés, miután a VI. század közepén a góthok, kiknek uralma alatt 493 óta Pannónia és Dalmatia is állott, a byzanci császárok ellen behívták az első szláv törzseket* és a byzanci császárok a góthok elűzése után folytatták e behívásokat az avarok ellen. Csak a tengermelléknek, a mai Dalmatiának néhány városa őrizte meg római jellemét és lett később a többi rómaival együtt olaszszá. Különben mindenütt gyorsan eltűnnek a római városok és utak, eltűnnek még az illyr őslakók is, a nem romanizáltak ép úgy, mint a romanizáltak, a kik másutt a kuczoláhokban, czinczárokban mind a mai napig fenmaradtak, de Bosznia és a Herczegovina területén annyira és oly gyorsan kipusztultak, hogy még szláv nevük is, «vlach», «blach», az az oláh, itten elveszíté eredeti értelmét és már a régi bosnyákkori iratokban is csak «pásztort», később, a török korban, néha egyszerűen csak keresztény vallású parasztembert jelent, mutatva, hogy minő állapotban találták a betörő szlávok a római urak mellett a meghódolt és romanizált illyr őslakókat.

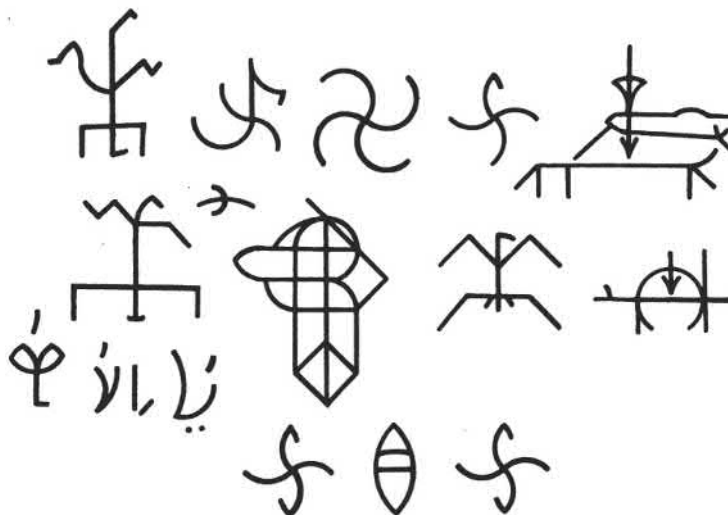
* Procopius. De bello Gothico, lib. III. c. 40.

A szláv letelepedés első századainak azonban nem maradt fenn e területen semmi emléke. A VI. századtól fogva, midőn a szlávok már az egész Balkán félszigetet előzönlötték és nevezetesen a mai bosnyák-hercegovéz területet is állandóan elfoglalták volt, egész a bosnyák államfejlődés kezdetéig a XI-ik században, csak a byzanci írók és nevezetesen *Konstantin Porphyrogenetos* sovány adataiból ismerjük legalább az egyes zsupánságok és városok, — tán inkább csak várak — neveit. Mindebből alig maradt reánk egy pár kőhalom. A hol a cultura kezdetei, a hol államszervezet és írás sem léteztek, ott a föld gyomrának sem volt mit elnyelni és megőrizni.

A kereszténységgel együtt csak a IX. században hozták meg *Cyрил* és *Methód* hosszú térítési útjaikon az összes szlávoknak az addig használt rovás helyett az írást is, és az ő irott nyelvük, az az «ó-szláv» nyelv, mely az egyházakban máig is használatos, lesz közös anyjává az összes szlávok különböző irodalmi nyelveinek, a külön törzsek és fajok írói által lassanként átídomítva saját tájszólásuk szerint. De az írás behozatalánál is későbbre esik, legalább a mi területünkön, az államfejlődés első kezdete. A Balkán félsziget keleti részén újabb betörők, a turáni bolgárok, meghódítják a VII. században az ottani törzsöket és államot alapítanak a IX. században. Ez az állam a népvándorlásokban gyakran ismétlődő fejlődésben az által, hogy a hódítók veszik fel a leigázottak nemzetiségét, szláv állammá lesz; a hódító elveszíti külön nemzetiségét, de megmarad külön osztálynak. Neve, csekély változással, urat jelent. Bolgár az egész nép, az úr: bojár. Így keletkezik az első szláv állam, az első szláv császárság. De csak akkor, mikor ez az első délszláv állam a még egyszer fellendülő byzanci hatalom alatt a X-ik században összedől, csak akkor domborodik ki az addig byzanci fennhatóság alatt élő többi délszlávok törzsfőnökeinek, a zsupának és knézek személyes hatalmi szakadatlan versengéseiből, most már az egyházi nagy szakadás idejében vallásos tényezők által is befolyásolva, egyfelől az ó-hitű szerb, másfelől a római katolikus horvát állam. Első fellendülésében és versengésében mindkettő megkísérti hatalmának kiterjesztését a mi területünkre is. De egy *harmadik* hatalmas tényező támasza mellett a reactio e kísérletek ellen létrehozza a *bosnyák* államot.

A *Boszna-folyó* forrásainál székelő bosznai zsupának megalapítják a bosnyák bánságot, mely lassanként maga körül tömörítve a

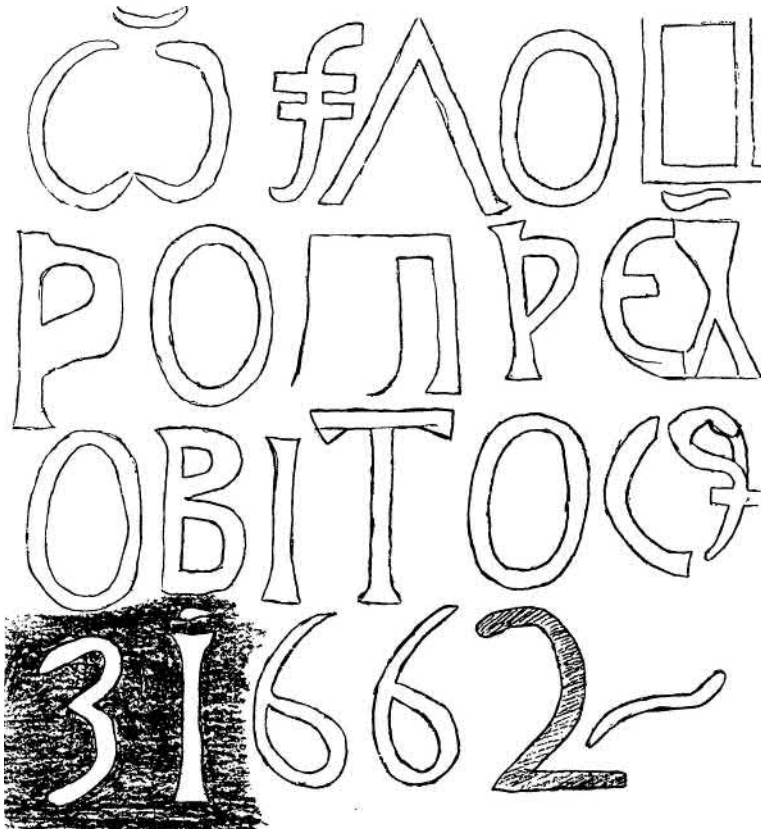
mai Bosznia és Hercegovina egész területét, később külön királysággá emelkedik, a szomszéd szerb állammal szemben ennek leghatalmasabb korában is megóva mindig külön nemzeti fejlődését, de követve Horvátországot a magyar korona kötelékébe, noha külön nemzeti királyok alatt. Ebből a korszakból aztán már az okmányok ezrei és ezrei maradtak ránk, első sorban a raguzai és a velencei, aztán a vaticani és a magyarországi stb. levéltárakban, s ki tudja mi rejtőzik még a Bosznia-bégek féltékenyen őrzött leveles ládáiban?

A ZSLJEBI KŐMŰVES JELEK

Ámde egyéb történelmi emlék e korból is vajmi kevés maradt fenn. A földből kiásnak néha egy-egy középkori vért- vagy fegyverdarabot, nagy ritkaságkép a bosnyák királyok egy-egy pénzét. Visegrád mellett «Zsljeb»-nél, a sziklába vájva a meglepő jelek egy csoportja látható, mely előtt bámulva áll meg az utas. Tartották ékiratnak, tartották megfejthetlen rejtélynek. A középkori kőműves jelek ismerője azonban nem kételkedhetik, hogy ama jelek is ezek közé tartoznak. Közelebbi vizsgálat mutatja, hogy a szigorúan mértani alakok teljesen beleillenek azon négyes körű kulcsokba, melyeket a kőműves

jelek készítői főképp a román és a gót építési modor közti átmenet alatt kiválóan használtak. Visegrádnál jelentékeny építkezések folytak a római s később a török korban. E középkori kőműves jelek mutatják, hogy a középkorban sem szüneteltek. *Dervent-nél* a régi erődítések lebontása közben a toronyban egy követ találtak, melynek felirata csakugyan megfejthetlennék látszik. Nem messze Visegrádtól

A DERVENTI FELÍRÁS

Dobrunjnál állott romjaiban egy középkori kápolna, freskók nyomaival. Most egész díszében emelkedik ismét, báró Nicolics Fedorné költségén restaurálva. *Jajczában* áll még a román-stylú gyönyörű torony. Régi várromok és zárdák vannak mindenféle, de ezek alig szállítanak ránk valamit is műbecsüt ama korból, sőt meglátszik rajtuk a török-korbéli átmódosulás.

Csak sírkövek maradtak fenn ezeken kívül a nemzeti állam e több százados korából; sírkövek, melyek eredetileg kétségkívül az antik művészet hagyományaihoz csatlakoznak, de annyival inkább lesznek barbárokká és igyekeznek a mérvek szertelensége által pótolni a művészi nagyságot, minél távolabb állnak egyfelől a tengerparttól, másfelől a római kortól.

De mentől gyérebb az egyéb emlék, annál hatalmasabban lép az előtérbe e sírkövek ama sajátságos, a képzeletet különben is megkapó faja, melylyel az egész ország sűrűn be van hintve. Járhatlan erdő, hozzáférhetlen szikla tetején egyaránt megeljük. Óriások sírkövei lehetnének, megdöbbentők ép úgy colossalitásuk, mint egyszerűségük által. Kivételesen és főképp közelebb a tengerparthoz ezek is mutatnak néha művészi kísérleteket. De többnyire csak öles-hosszú félemler-magasságú és hasonló szélességű simára faragott kőkoczkák, néha nagyobb kőlapon, gyakrabban a pusztta földön állva, néha ékítve egy-egy primitív domborművei, — kard, valami állat, csillag vagy félhold, — de többnyire egészen simák, minden jel és minden írás nélkül, néha egyesegyedül, de többnyire csoportosan, mindig a legszebb kilátási pontokon, olykor a legmagasabb bérezek tetején.

A lakott helységekhez közel s távol, úton-útfelén és az erdők áthatlan magányában, az ország minden részében láthatók e sírok, melyek némaságukban is oly élénken szólnak a képzelethez.

A nép ezeket mindenütt «*bogumil-síroknak*» nevezi.

És hogy mind valamennyien csakugyan valamely külön felekezetbeliek sírjai, azon alig lehet kételkedni, látva hogy nincs rajtuk sem kereszt, sem turbán, a mostan létező vallás-felekezetek jelvényei, melyeket ezeknek hívei soha sem hagytak volna el, a milyen erős a vallásos élet e földön minden időben volt. A félhold magára nem mond semmit. Mert hisz az török-előtti jelvény, melyet a törökök is *Byzancz-tól* vettek, és mely *Byzancz-ból* elterjedt volt a törökök előtt az egész Balkán-félszigeten és messze azon túl. A most létező felekezetek jelvényeinek e szembeszökő hiánya annyival feltűnőbb, mivel ez impozáns sírkövek csoportjai néha fel vannak tarkázva közbe szórt turbános oszlopokkal, helylyel-közzel kő-keresztekkel is, igaz, hogy nagyon ritkán keresztekkel, tehát katolikus vagy óhitű sírokkal,

sokkal gyakrabban turbános török sírokkal, jeléül annak, hogy a muhammedánok valamikép közelebb állottak azokhoz, a kik e nagy kövek alatt nyugsznak.

Kik és mik voltak tehát e *bogumilok*?

Érdekes kérdés. Mert látni fogjuk, hogy a bogumil-principium úgy szólván a bosnyák történelem princípiuma. Ez a tengely, mely körül minden forog. Annyira, hogy mindaz, a mi ezen kívül történik, egyszerű személyes hatalmi versengésekre szorítkozik. Annyira, hogy

BOGUMIL SÍROK TRAVNIK ALATT

el lehet mondani, hogy a bogumilok alapítják a bosnyák államot és általuk megy tönkre. Boszniára nézve oly fontos e kérdés, hogy a bogumilok tetteleg és joggal bosnyák vallásnak nevezték vallásukat. Magyarországra nézve oly fontos, hogy a *bogumil-korszak* azonos a *magyar* fennhatóság korával és hogy az *Árpádok*, *Anjouk* és *Hunyadiak* minden boszniai vállalatában fő szerepet játszik. — Végre a római egyház és Magyarország elveszítik Boszniát, mert nem akarják tűrni a bogumilokat.

De fontos európai tágabb szempontból is. Mert ha túlzásnak is tekintjük egy angol izgatónak, *Mr. Evans-nak** állítását, hogy a bogumilok protestánsok, hogy Bosznia protestáns állam volt messze a reformatió előtt; túlzásnak nyilván azzal az irányzattal, hogy érdeket keltsen a protestáns Angliában; és ha kivált azon modern protestantismus, mely a szabad kutatást és a kritikát hirdeti fő elvének és e részben a hollandi nagy írókra, rotterdami *Erasmusra* és *Melanchtonra* hivatkozhatik, maga tiltakoznék legélénkebben az ellen, hogy azonosíttassék a bogumil vakhiszékesységgel, melylyel szemben ellenkezőleg a régi egyház gyakorolta és képviselte a kritika szellemét: annyi bizonyos, hogy valamint az első eretnekségek és nevezetesen a kereszténység gyermekkorában keletkezett manicheismus és a bogumilok közt, úgy ezek közt és a nyugat-európai reformatió közt is szerves kapcsolat létezik, és a bosnyák bogumilismus kétségkívül életre keltő hatást gyakorolt a nyugati protestantizmusra. Ha nem volt ugyanaz, legalább bizonyos értelemben apja volt. — A történelemben, valamint a természetben semmi sem támad egyszerre, a látszólag legújabbnak is hosszú múltja van, csak nyomozni és követni kell. A legújabban is vajmi kevés újat, vajmi sok régít talál a múltnak ismerője; sőt bizonyára valamint a természetben, úgy a történetben sincs voltaképen új; legfőlebb régi dolgok újabb vegyüléke az, a mit újnak nevezünk. Sok tényező szülte Nyugat-Európában a reformációra való dispositiót. De e dispositióba kétségtelenül a bogumilismusból hullott a termékenyítő, a fogamzási processust megindító mag.

Erasmustól és *Melanchtontól*, még *Calvintól* és *Luthertől* is, szóval attól, a mi a reformatióban kritika és szabad kutatás, igen távol állanak a bogumilok; de igen-igen közel állanak Leydeni Jánoshoz, az albigenzekhez vagy waldenzekhez, a huszitákhoz, szóval ahhoz, a mi a reformatióban az uralkodó egyház elleni reactió volt, és az őskereszténységre, annak buzgó hitére és egyszerűségére való visszatérésnek hirdette magát. Az albigenzeket és waldenzeket catharensoknak is nevezték, mivel Cattaroból (a középkorban «Catharo»), bogumilok által kapták legfőbb egyházi irataikat, és az anabaptisták, az albigenzek, Savonarola és Hűsz, mindezek ugyanazon reformatió homályos,

* *Evans*, Through Bosnia and the Herzegovina on Foot during the insurrection. Sec. Edit. London, 1877.

tapogató ösztönei, melyet később *Calvin* és *Luther* hite és erélye, a hollandi írók tudománya, a svédek kardja tett nagygyá. A távol álló inkább látja a különbséget, a közel álló inkább az összefüggést. És a pápák a bogumilekben és albigenzekben, *Hunyadi Mátyás* a bogumilekben és huszitákban egy ugyanazon vallási és politikai ellenséget láttak.

A bogumilek felekezetének keletkezése a délszlávoknál egyidejű a kereszténység behozatalával és három tényezőre vezethető vissza. A pogány hagyományok és az apokryph könyvek adták meg a dispositiót, örmény manichaeusok indították meg a mozgalmat. Terjedését aztán maga a byzanci egyház mozdította elő kinövésével és üldözésével.

Az ó-testamentom szent könyvei mellett már a zsidók közt is keringtek vallásos mesék és iratok, és hasonlók gyorsan keletkeztek az evangéliumok mellett az első keresztények közt is. Az egyház ezeket el nem ismerte és míg egy részüket legalább mint jámbor hagyományokat, legendákat eltűrte, a legtöbbet annyival inkább elvetette, apokryphnak nyilvánította, kárhoztatta, mivel hiszen épen az ilyen iratok fölötti vitákból támadtak az első eltérések és eretniségek. Ily apokryph, nem canoni könyvek mindjárt eleintén zsidó, arab, később görög nyelven is keletkeztek, sok babonás hit mellett sok költészettel, egészen népies szellemben és nyelven, és mindezek görög és latin fordításban elterjedtek a kereszténységgel együtt részben még mielőtt a szervezett egyház tekintélye felléphetett volna ellenük. A többi népek közt is, a mint a kereszténységet felvették, ezek mellett termettek újabb ilyen iratok, felszíva, visszatükrözve a nép régibb, pogány hagyományait, gondolkodásmódját és örvendve épen ez által kapós népszerűségnek. Így volt a délszlávoknál, főkép a bolgároknál is, a kik az első bolgár birodalom által elsők jutottak magasabb szellemi életre a szlávok közt. Ezeket a cchazug könyveket» (lozsnyja knigi) a szláv irodalmak története legelőször régi orosz kéziratokból ismeri, valamint hogy ezeken alapul az orosz egyház számos felekezete. Ezen orosz kéziratok délszláv eredete kétségen kívül áll, amint hogy az oroszok általán Bulgáriából kapták első egyházi irataikat, magát az ó-szláv egyházi nyelvet is. Ez ismert orosz kéziratok vissza mennek a XII. századig és minél régiebbek, annál inkább viselik magukon az ó-bolgár irodalom formáit. De az újabb kutatás elosz-

látott minden kételyt, mivel részben legalább feltalálta ugyanezen elveszett iratokat a bolgárok és szerbek közt is, és talál úgyszólván minden nap újabbakat.* De az orosz néptudatban is megmaradt e könyvek eredete, mivel «bolgár meséknek» nevezi a hihetetlen dolgokat. Az orosz egyházban ismert legrégebb index a XIV. századból egyenesen *Jeremiás* nevezetű bolgár pópának tulajdonítja e kárhozott iratok nagy részét.

Történelmi tény, hogy a VIII. században a byzanci császárok a birodalom északi határainak védelmére örményeket telepítettek le *Thracidban*; a kik egy manichaeus felekezethez, a *Pauliciánusok-hoz* tartoztak. Ezen örmények sűrűn érintkezettek a bolgárokkal, és már *Borús* czár alig hogy felvette a keresztségét, panasolja a pápának, hogy örmények prédikálnak az országban. Annyival inkább találhattak visszhangra a hazug könyvekkel együtt, mivel hízelegtek a régi pogány hagyományoknak is, de különben is sokkal közelebb állottak a nép szelleméhez, mint a byzanci egyház rideg pompájával, meddő scholasztikájával. Válaszolni tudtak minden részletre, melyről az egyház és canonai hallgattak, orvoslást tudtak minden bajra, meghódították a népnek képzeletét, és leereszkedtek csillagjósolásokhoz, varázsmondásokhoz és szerekhez betegség és az élet minden baja ellen. Minél inkább lépett fel ellenük az egyház tekintélye és az állami hatalom, annál inkább támaszkodtak a nép ösztöneire és használták fel a népnek panaszait és elégtelenségét a hatalmasokkal szemben.

így mind nagyobb bajokat okoz az orthodox egyháznak a bolgár eretnokség. Végre *Péter* czár alatt fellép egy *Bogumil* nevű pap, valószínűleg azonos «Jeremiás, bolgár pappal», és szervezetet és nevet ad az egész eretnek mozgalomnak. Apostolokat állít, nagy sikerrel prédikál és már *Sámuel* czár fia és menyje hívei közé tartoznak.

A byzanci egyházi írók, de nevezetesen *Kosmas*, a bolgár presbyter és egyházi író mindig ezen *Bogumilt* említik, az indexek *Jeremiást*. Csak egy index-másolat a XVI. századból említi mind a kettőt. De e kettő aligha nem egy. Mert az egyházi írók nem feledkeztek volna meg *Jeremiás-ról* ha nem tekintették volna már *Bogumilban* említve. Egyik index pedig 1608-ból egyenesen czéloz ez egységre, mondván

* Lásd: *Pypin* és *Spaszovics* orosz művét a szláv irodalmakról. I. 2. fej.

Jeremiásról, hogy «Bogu ne mil», — Istennek nem kedves. Legvalóbb-színű is, hogy *Jeremiás* maga idegen hangzású neve mellé felvette a jellemző szláv jelzőt, *Bogumil*, és e néven lett népszerűvé a szláv nép közt. Végre megemlítjük, hogy 1873-ban *Jagic* felfedezett egy régi bolgár kéziratot, melyet Jeremiás által «hazudott» műnek tartott. E vélemény teljes megerősítést nyert 1875-ben, midőn *Andrej Popov* egy novgorodi pergamencodexben felfedezte ugyanezen iratot, más cízzel, de *Jeremiásnak*, mint szerzőnek világos megnevezésével. Az orosz indexek nagy boszorkány-mesternek is mondják ezen Jeremiást, a ki az alvilágban járt «na Verziulove Kolu». Az orosz tudósok előtt rejtélyes volt ez az alvilági Verziul-kör. *Jagic* elegendőképen ki-magyarázta a szerb mondából, mely szerint a varázslók és boszorkányok, «grabanciás»-ok, 12 iskolát végeznek és csak a 13-ikban: «Vrzino kolo», lesznek felavatva. A délszláv «grabonciás», melyből a magyar garabonciás is ered, corruptiója a *necromantiá-ndk.*, a «Verziul-kolo» pedig *Vergil* köre. A középkor sokkal inkább ismerte Vergilt nagy varázslónak, mintsem nagy költőnek; hisz erre a hagyományra támaszkodott *Dante* is.

De ezen *Jeremiás Bogumil* iratai ismeretesek még egy másik, nyugat-európai forrásból is, mely egyúttal kézzelfogható tanúsága annak, hogy a nyugati vallásújításra mily hatással voltak a bogumilek.

Az orosz indexekben előfordul egyebek közt egy hazug könyv, (*a János theologus kérdései Krisztushoz a Táborhegyén!*) Egyik kézírata létezik a XIV. századból. *János* apostol kiváló tiszteletnek örvendett a bogumilek közt. Ugyanezen apokryph könyv pedig egyik legtekintélyesebb irata volt az albigenzeknek. Parisban 1691-ben adta ki először a teljes latin szöveget *Benoist dominicanus*, «Histoire des Albigeois» című művében. A latin kézirat e felírást viseli: «Hoc est secretum Haereticorum de concoresio portatum de Bulgária a Nazario, suo episcopo, plénum erroribus».

Ez a latin szöveg szókkal tökéletesebb a szláv kéziratnál, és így sajátságos módon a nyugati reformatió emlékei közül maradt reánk a legtökéletesebb bogumil-émlék. Az egész irat a jó és rossz elve közti dualismust tanítja, melyet a bogumilek a manichaeusoktól vettek. A földet nem Isten, hanem Sátán teremtette, kinek bukása előtt neve *Satanael* volt, és a kinek Isten hatalmat adott hét napra.

A látható világ megteremtése után Sátán emberi alakot formál és beleparancsolja a harmadik égnek angyalát; aztán női alakot formál és beleparancsolja a második égnek angyalát, ecet *praecepit opus carnale facere in corporibus luteis*» etc. Itt van alapja annak, hogy a szigorúbb bogumilek a házasság életet egyenesen bűnnek tartották és hasonló tanok uralkodnak az orosz szkopczok közt ma is. De az egész ó-testamentum is az ördög műve, a ki rászedte a patriarkhákat, kiadva magát istennek, míg Krisztus meg nem jött, hogy felszabadítsa az embert a gonosz uralma alól.

A bogumil hitelvekről meglehetősen tájékozást nyújtottak saját irataik maradványai, összevetve azzal, a mit a bogumilekről ellenfeleik írtak, főképp a már említett *Kosmas*, ez egyetlen ó-bolgár író, kinek iratai *Sámuel* császár idejéből maradtak ránk, s kiből bő kivonatokat publikált az orosz történész *Hilferding* a szerbekről és bolgárokról írt művében.

Minden gonosz tehát és általában az egész látható világ Sától eredt, mert Istentől csak a tiszta jó, a tökély eredhet. De van e láthatón túl egy láthatatlan tökéletes világ és szakadatlanul küzd az Isten az ördöggel, hogy ennek számára mentse meg az emberiséget. Némelyek véleménye szerint, — mert a bogumilok közt is léteztek különböző, ridegebb és mérsékeltőbb felfogások, — *Satanael* maga Istennek első szülött fia, *Krisztus* pedig csak az ő ifjabb testvére volt. Krisztus nem is emberi testben, hanem csak mint phantom járt a földön, szűz *Mária* pedig angyal volt. A Mária-cultuszban, az ó-testamentumi könyvekben és a keresztesben eltértek a felfogások, de azok is, a kik nem vetették el egészen, nagy súlyt nem fektettek rájuk. A keresztesre már azért sem, mivel hiszen a víz is a gonosztól ered. Az ünnepélyes felvételen a megnöttek János evangéliumának érintése által részesülnek. A keresztes elvetették mindnyájan, minek tiszteljék azt, a mivel Istent meg akarták gyalázní? Elvetették a szent képeket és szobrokat is, s innen ered kétségkívül sírköveik rideg egyszerűsége. Hogy a byzanci egyház sivár pompája és formalismusa elleni e reactio elvetette az egyházi szertartásokat és a hierarchiát is, önként érthető. Az egyház papjait «csak phariseusok»-nak nevezték. Az úr vacsoráját legfelebb mint emléket ismerték el, és nem az úr testét, hanem egyszerűen csak a kenyeret látták benne.

Az anyag gonoszságáról való hit, mint mindenütt, náluk is messze menő ascelist szült. Életük szigorú tisztaságát elismerik, bár csak képmutatásnak mondják, az ellenfelek is, és ebben feküdt egyik hódító erejük szemben az egyházzal és a hierarchiával, melynek dús életét rászemmel nézte a szegény nép. A ridegebb felfogás egyenesen az ördög parancsának mondta és e szerint egészen elvetette a házasságot, a borivást, a húsevést. Ezen tökéletesek a többiekénél is nagy tiszteletben részesültek. Boszniában «dobri Bosnianb», «szvrzitelb» választottnak nevezték magukat és úgylátszik, a papi rendet pótolták a bogumilek közt. Ők a fegyver- és a hadviselés ellen is prédikáltak, a mi azonban soha sem gátolta a bogumileket, hogy hitüket ne védelmezzék fegyveres kézzel is, valamint a házasság elleni tanok sem akadályozták a házasságot, csak hogy a bogumil csupán feltételesen vette magához a feleségét, és elküldhette, ha Istenfélőnek és erényesnek nem találta. Házasságuk tehát, — a mint a pápák is panaszozzák, — nem volt felbonthatlan szentség. Legalább halálos ágyán azonban mindenik igyekezett külön felavatás által a tökéletesek közé felvétetni, hogy mint ilyen egyenesen a mennyországba jusson. A tökéletesek sorából választottak a vallási előljárók, a «vének» és a «mesterek», kiket nem bogumil iratok néhol bogumil püspököknek, papoknak is neveznek. Imaházukon nem volt sem torony, sem harang, — ezt az ördög trombitájának nevezték, — mellőztek minden díszet, csak egy fehér lepellel borított asztalt és az evangéliumot tűrték benne. Végre Kosmas arról is vádolja a bogumileket, hogy a többség iránti engedetlenséget tanítják, gúnyolják a gazdagokat, gyűlölik az atyákat, gyalázzák a véneket, szidják a bojárókat, véteknek tartják a czárnak való engedelmességet, és megtiltják a szolgának, hogy urát szolgálja. Kosmas nyilván azért mondja mindezeket, hogy kimutassa ez eretnekek veszélyességét. Könnyen meglelhette azonban e vádak alapjait is a bogumileknek az egyházi és állami hatalom elleni kénytelen küzdelmében, de bizonyára az első kereszténységnek és maguknak a szláv népek kezdetleges korának testvériségi, egyenlőségi, communisticus és democraticus hagyományaiban is. A vallási doctrinák azonban mindig és mindenütt toleránsak a gyakorlati élet követelményeivel szemben. És hogy a bogumilek is, bár mik lettek légyen tanaik, képesek voltak elfogadni a gyakorlati élet egyéb követelményeivel

együtt az állami rendet és a hierarchiát is, *a hol az állani reájuk akart támaszkodni és őket akarta támogatni*, azt kétségtelenné teszi épen a *bosnyák* államélet alakulása és egész története.

Említettük már, hogy midőn a délszlávok ama nagy területen, melyet akkor és később is a velencei és raguzai iratok csak Sclavoniának ismernek, és melyen a szlávok letelepedése óta minden állami szervezet nélkül Byzancznak inkább csak névleges fensősége mellett, főnökeik, a zsupánok alatt éltek az egyes független törzsek, a X. században a horvátok és a szerbek első mulékony államalakításai kísérleteiket tették, mind e két hatalom a mai Bosznia és Hercegovina területén is terjeszkedni iparkodott. A szerb állam orthodox, a horvát római katolikus volt. És természetes, hogy minél inkább érezték magukat korlátozva, sőt üldözve a bogumilek, úgy a régibb bolgár császárságban, mint az újonalakuló szerb és horvát államokban, annál inkább húzódtak a még függetlenül megmaradt törzsek közé, a hol, a társadalmi élet primitív szervezeténél fogva is, jobban érezték magukat és a hol, ugyanez oknál, valamint az itten még erősebb pogány maradványok és hagyományok folytán is könnyebben terjeszkedhettek és hódíthattak.

Nem lehet tehát meglepő, hogy a szomszédos hódító hatalmak itt kettős ellentállásra találtak: a politikai ellentállás, a törzsek és zsupánok függetlenségi törekvései, szövetkezett a bogumilizmus ellentállásával. Ez a kettős szorosán szövetkezett ellentállás szüli a bosnyák államot, melynek tömörülési pontjául már centrális fekvésénél fogva is e terület kellő közepe, a felső *Boszna* völgye szolgál.

Ez állapotokhoz képest alig vannak e területről híreink a X. századig. Konstantin Porphyrogenitus említi «De Administrando Imperio» című művében először e zsupánságokat. A kis «Bosona» szerinte Szerbiától függő, de külön országocska, a felső Bosznán fekszik, melynek római-kori neve «Basánte», adta nyilván szláv kiejtéssel az ott megtelepült törzsnek és földjének nevét. Csak két várat ismer, melyeket *Racki* és *Saffarik* a mai *Kotor* és *Teszanj* falvak körül keres; az elébbinél csakugyan található még régi romok nyomai.

Mindjárt ekkor, a mikor először történik Boszniáról említés, jelennek meg ottan a magyarok is, és pedig aligha nem barátságos viszonyban a bosznai törzshöz, mert ennek főnöke később hoz-

zajuk menekül. Egy különben kevésbé megbízható krónika, melyet a cccioleai presbyten) «Regnum Sclavorum»* czímen, *Racki*, a horvát történész szerint Antivariban a XII. század elején szerkesztett, feljegyzi, hogy egy magyar «princeps» *Kiis* gyors lovasaival Bosznán át egész a Drináig hatolt. A magyar vezér itt ugyan elesett, de a szerb fejedelem *Cseszláv*, a ki a magyarokat a Szerémségig üldözte, itten szintén életével lakolt és halála után országa is elpusztult, úgy, hogy Bosznia ismét egészen függetlenné lett. De ugyanezen krónika szerint *Kresimir* horvát király elúzi a bosznai fejedelmet, a kit e krónika már bánnak nevez, és a ki a magyar királyhoz menekül.

Az újon alakult horvát állam azonban ép oly kevésbé képes magát fentartani, mint az első szerb fejedelemség. A X. század végén a byzanczi császár *Il Bazil* «Bulgaroktonos» még egyszer megkísérli a byzanczi hatalom helyreállítását az egész Balkán-félszigeten. Utódai követik. Hasonló veszély fenyegeti a horvátokat a velenciek részéről. Mind Byzancz, mely mindig csak saját konzuljainak tekintette a horvát fejedelmeket, mind Velence magának tulajdonítja Damáziát és Horvátországot, és győzelmes fegyverrel érvényesítik ismételve is követeléseiket. — A horvátok, képtelenek maguk fentartani új királyságukat, a magyar szent korona alatt keresnek és találnak védelmet és Tenger-Fehérvár, — «Biograd primorszkb), a mai *Zára Vecchia*.— várában 1102-ben megkoronázzák *Kálmán* királyt. Egy 1135-diki okmány az első, melyben magyar király, *Il Béla* «dei grácia Hungarie, Dalmatie, Croatie *Rameque* rex» írja magát. A magyar diplomatika *Rámát* azóta mindig azonosította Boszniával. Hogy azonban a Ráma-folyó mente már azelőtt a Bosznabánok hatósága alatt állott volna, mint a hogyan később csakugyan úgy volt, annak semmi nyoma nincs. A byzancziaktól foglathatták el a magyarok. Valószínű továbbá, hogy a bosznai zsupánok is ez alkalommal a magyar korona alatt kerestek védelmet, a minek példáját már különben is láttuk, és hogy a magyar királyok e véduroságra igényt is tartottak. Mert később *Il Béla* király egyenesen boszniai herczegnek nevezi *László* fiát, de azért Boszniát magát az ottani bánok kormányozzák tovább.

* Először kiadta: Lucius, De Regno Dalmatiae et Croatiae, lib. sex. Amst. 1676.

Borús bán, kit, mint az orosz *Vasziljevszki* újabban kimutatta,* helytelenül tévesztettek össze némely történetírók *Kálmán* király törvénytelen fiával, ezen bánok között az első, kit egykorú történelmi források névről említenek.** — Már 1150-ben magyar sereg indul Bosznián át a bizancziak ellen. Az 1154-iki újabb hadjáratban *Borús* bán seregével követi a magyar királyt *Emánuel* császár ellen. A *II Béla* halálát (1161) követő trónviszályban *Borús* bánt eleintén *II. László* a volt boszniai herceg, és ennek halála után (1163) *IV. István* hívei közt találjuk, és pedig 1163-ban Esztergomban, az ország zászlósai közt.*** De még ugyanez évben *IV. István* vereséget szenved és menekülni kénytelen, *III István* pedig *Gotfrid* nevű vezérért küldi *Borús* bán ellen, a ki, mint Kézai Simon krónikája írja, le is győzetett. Nevével nem találkozunk többé.

Ezen *Borús*, mint hihetőleg elődei is, *bogumil* volt. Raguzai írók legalább azt beszélnek, hogy a bosnyák katolikusok üldözése miatt támadt volna viszálya Raguzával. f

Borús tetterős férfiú volt és alatta éri el Bosznia körülbelül mai határait. *Kynamos*, *Manuel* császár historiographja és a diocleai presbyter egyaránt a *Drinat* és a mai Livno melletti Borovaglava hegységét mondják Bosznia határának Keleten és Nyugaton. A raguzai írók szerint a városukkal támadt viszály alatt és szintén vallásos

* «Byzancz történetéből». Petersburgi «Szláv Gyűjtemények». II. 1877. p. 265—77.

** *Klaic*, Bosznia horvát történetírója, kinek a legújabb kutatásokat először felölelő fontos munkájában általán feltűnő árnyoldalt képez a horvát nemzeti irányzatosság, azt hiszi, hogy a horvátoktól vették a boszniai zsupánok a báni czímet és azt következteti ebből, hogy Bosznia Horvátország része volt, mert úgymond, az összes délszlávok közt csak a horvátok ismertek bánokat. De miért? A bán szó a «pán»-nal semmi összefüggésben nincs, és maguk szláv philologok azt tartják, hogy nem is szláv kifejezés, hanem *avar*. Ezekről maradhatott fenn a magyar birodalom déli részein és mehetett át a magyar közigazgatási nyelvbe. Bánokat találunk Magyarország összes déli, de csakis déli határain; a bán volt itt a magyar «marchio». A széke-lyeknél a rhabon-bánok, aztán a szőrényi, lugosi és krassói, a macsói, a sziavon, a horvát, a boszniai stb. bán. Valószínű, hogy a magyar közigazgatásból került a horvátokhoz és a bosnyákokhoz is a báni méltóság. A diocleai presbyter későbbi keltű meséi nem nyomnak sokat. Az egy-idejű görögök még exarch-nak nevezik Boricst és nagyon kétes, hogy előtte viselték volna a vrhbosznai zsupánok a báni czímet, noha Bosznia összes történetírói a legújabb időkig a bánok egész sorát említik és történetüket adják. Úgy de *Zselimir*, *Krethnir*, *Legeth* és *Vukmir* históriái kizárólag a *diocleai* presbyter meséin alapúinak, melyeket a ragusai *Orbini* s mások bővítettek ki saját phantasiájuk szerint. Mindennek semmi történelmi bece nincs és mind e mesés bánokról egyetlenegy történelmi adat sem létezik.

*** *Tkalcic*, Mon. hist. episc. Zagradiensis. I. pag. 3.

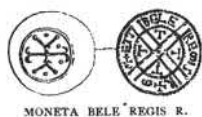
† *Ljubic*, Opis jugoslavenskih novaca, pag. 181.

okokból hadat viselt a rasciai nagy-zsupán ellen is, és elhódította ettől «Hum» tartományát. Ez a tartomány a mai Hercegovina, mely innenfogva állandó kapcsolatban marad Boszniával. Már *Konstantin Porphyrogenitiis* ismeri mint független zsupánságot, melynek fejedelme *ccdux Chulmorum** nevezi magát, és melynek területe Raguzától a Narenta-torkolatig, az ország belsejében pedig a felső Narentáig terjed. Lakosait «*Zachlumoj*» nevezi Konstantin, a mit helyesen hegymögieknek értelmez. Az ország maga utóbb előfordul mint *Zachlumije*, *Chlum*, *chlumszka zemlja*, a későbbi nyelvfejlődés szerint Chum, Hum, a latin okmányokban *Chelmo*, a magyarokban «*Halomföldey*». mert a latin *collis*, a francia *colline*, a német *Kulin*, a szláv *chlum*, a magyar *halom* egy ugyanaz.

Az egykori szerb területtől szakította el *Borics* a *boraci* zsupát a mi által jutott a Drina partjaihoz. *Borac* vára a mai *Vlasenica* helyén állott, melyet a törökök mostanig *Béresének* neveznek, míg az ottani síkság neve ma is *Bircse*. Magyar neve *Berecz*, a magyar okmányokban *comitatus Bérczi*. *Ráma* vidékét a magyaroktól kaphatta hű hadi szolgálatai jutalmául. De valószínű, hogy többet is kapott tőlük: *Ozora*- és *Só-földjét*. *Ozora* a mai Poszavina egy része, az alsó Boszna vidéke, Zepcsétől a Szávaig. Nevét az *Uzora* vizétől veszi, *Usora*, *Usura*, *Vxora*, *Woscora* és a magyar okmányokban *comitatus Wozora* nevek alatt fordul elő. *Só-földje* a *Szprccsa* mente a Boszna és Drina közt. Konstantin *Salenes* név alatt Szerbiához tartozónak említi, hasonló névű nagy várossal együtt. Itt áll ma *Tuzla* városa, és «Tuz» törökül szintén só. Kétely annál kevésbé lehetséges, mivel ez az egyetlen hely az Adriától a Pontusig, a hol kősó előfordul. A latin okmányok úgy írják, hogy «*Saley*), a magyarok «*Souy*», «*Sohy*». *Klaic* azt hiszi, hogy a magyar királyok adományozták mind *Ozorat** mind *Sót* *Boi'ics* bánnak. — Tény, hogy a

* A zsupán majd *dux*, majd *princeps*, majd *comes* a középkori latin okmányokban, ép úgy mint a *knéz*. Mind a kettőnek eredeti értelme *főnök*, és igen különböző hatalmú urak éltek mind a két címmel. Ma is egyaránt «*knéz*» az orosz herceg és a bosnyák kisbíró, és az oláh falusi bíró is «*kinyéz*». Úgy van ezekkel is mint a török és arab címekkel; a *bey*, *bég*, az *emír* hol fejedelem, hol csak egyszerűen előkelő születésű ember. A zsupán, a *knéz*, *főnök* volt; kedvező viszonyok közt herceg fejlődött belőle, kedvezőtlenek közt kisbíró. De a zsupánból lett a magyar ispán. A «*veliki zsupán*» — nagy zsupánból a főispán. Az ispán is *comes* volt, és hol igen nagy, hol igen kis úr lehetett.

magyarok a Szerémséggel együtt Szávántúli részeket is elfoglaltak a XI. században a biznanciaktól, hogy *Ozara* és *Só* mindjárt *Borics* bán utódai alatt a bosnyák bánok birtokában van, hogy *Borics* bánnak ily adományozásra érdemei voltak, és hogy végre a magyar királyok e megyékről később mindig a bosnyák bánságtól függetlenül intézkednek. Nem sokára *Borics* bán letűnése után, Emánuel császárral 1166-ban kötött békekötés folytán az összes Szávántúli részek a Szerémséggel együtt *HL István* öcscsére, *Béla* herczegre szállnak, a ki mint *Emánuel* védenctze Konstantinápolyban él. *Emánuel* császár ekkor nevezi magát: «Manuel in Christo Deo fidelis rex Porphyrogenitus,

Romanorum imperátor, piissimus, semper Sebas-tus, Augustus Dalmaticus, Ungaricus, *Bosth-nicus*, *Servicusv*, de megengedi, hogy *Béla* herczeg Konstantinápolyban mint *rámái* király pénzeket veressen.* Ezen állapotnak és általán a bizantin császárság hatalmának csak a nagy császár halála vet 1180-ban véget.

* *Kynamos* említi, hogy Emánuel császár 1162-ben, III. Béla Stambulban tartózkodása alatt átengedte ennek örökjogon Boszniát és hogy Béla ez időben Stambulban pénzt vert, mint *Ráma* királya. Csakugyan létezik egy fölötté ritka pénz c fölrassál: «*Moneta Bele Regis R.*» Rupp, (Num. Hung. p. 79.) következőleg írja le: *Moneta Bele Regis R.* (literis styli orient.) inter perifériám tenuioris granulaturae, et similem circum, in medio crux c binis ac binis aequilateris in fine nodosis, et totam numi aream occupantibus perticis composita, in cuius centro inter nodosa aequae perticarum segmenta globulus, in angulis verő crucis quatuor literae T continentur. — In aversa in circulo fasciato versus médium numi sito exhibetur species crucis aequilaterae, cuius stipes extremitates habét oblique bifariatas nodosaeque, brachia verő in fólia gemina semicirculis similia producuntur; sparsis in area sex globulis».

Közlöm e pénzt a nemzeti museum egyetlen példánya után, minthogy Érdi, Rupp, Ljubic a III. Béla által Stambulban vert rámái pénznek hajlandók tekinteni. Maga a pénznek nagy ritkasága, a keleti jellegű irás, az R betű egyeznek e véleménynyel. A pénznek typusa inkább IV. Bélára vall ugyan, de az, hogy Stambulban készült, magyarázhatja, hogy typusa megelőzi a Magyarországbán készült pénzeket. A Regis utáni R jelenthetne egyebet is péld. a pénznek királyi jellegét, de ez legalább is távolabb fekvő becsest, mint az, hogy az R Rámát jelenti. Az ország nevét csak kezdőbetűvel jelölni általános szokás volt, annak megjelölésére pedig, hogy az illető érem pénz, «*Moneta*», az ország nevének kiírásánál is gyakran nagyobb súlyt fektettek a középkorban, midőn aránylag ritka volt a pénz, szokatlan használata, kivált azonban, ha a pénzverési jog akár contestálva, akár becesse concessio volt, inkább szánta az illető a helyet az «M», vagy akár a «*Moneta*»-nak, mint az ország kiírásának. Ilyen példákkal fogunk még találkozni. Mind e pusztán numismatikai kérdéseknél egyébaránt, melyeknek eldöntését a specialistákra hagyhatjuk, természetesen messze sokkal fontosabb, mert közjogi és történelmi fontosságú a tény, hogy III. Béla herczegkorában Stambulban a rámái királyi cízzel élt és románai pénzt vert.

Az ismert történeti tények azt bizonyítják, hogy II. Bélától fogva megszilárdult *Bosznia* viszonya a magyar koronához, mely viszonyban *Bosznia* a magyar korona alatt keresett és talált védelmet a byzantciak, szerbek és raguzaiak törekvései ellen, követte a magyar királyok hadait, bánjának személyében megjelent az országgyűlésen, feltalálta nemzeti autonómiájának és szabad vallásgyakorlatának biztosítékait, és területben nagyobbodott, míg a magyar királyok a rámai királyi címet viselték, a boszniai hercegi címet fiaiknak adományozták, de az országot nemzeti bánok által kormányozták. A források hallgatása azt is tanúsítja, hogy a trónörökösi viszályokon kívül semmi sem kavarta meg e békés viszonyt. De mostan új korszak következik. *A magyar királyok eddig a bosnyákok vallásgyakorlatába nem avatkoztak.* Most azonban vallásbuzgó királyok következnek, a kik komolyan veszik apostoli hivatásukat és politikailag is a római pápák benső szövetségesei. Szent-Péter székén pedig a nagy pápák hosszú sora következik, tele világhatalmi nagy tervekkel. Üldözni kezdik a bogumileket és aránylag rövid megszakítással a vallásos viszályok hosszú kora kezdődik, melynek csak a muhammedanizmus győzelme vet véget, segítségével az üldözött bogumileknek. Most már mind bővebben foly-
nak a bosnyák történeti források is, első sorban a pápák és a magyar királyok levelezései.*

Emanuel császár halála után *Kulin* bánt találjuk *Bosznia* kormányzatában. Nyilván *Béla*, a «rámai király» és a császár erősítette meg benne. Talán *Borics*nak fia volt. «Fiduciarius Regni Hungáriáé» írja magát. Jele, hogy mennyire megszilárdult már ekkor, minden kűzavar mellett is a viszony a magyar koronához.

Emánuel császár halála után *Stepan Nemanja* újra feltámasztja a szerb államot, és ifjabb fiára hagyja a régi *Dioclea-t*, a hol először keletkezett volt szerb fejedelemség, a *Zetán* partjain, a római *Doclea* körül, a mai *Montenegró* területén. Ezen «diocleai király» *Vuk*,

* *Katona*, «Hist. Crit.», *Fejér*, «Codex dipl.», *Themér*, magyar és délszláv monumentái, *Schwandtner*, «Script. rer. Hung.», *Endlicher*, «Mon. Árpád.», *A magy. Akad.* «Mon. Hung. Hist.», *Kukulievü*, «Cod. diplom.», «Jura Regni Croat.», *Wenzel*, «Cod. dipl. Árpád.», «Tört. Tár.», *Miklosics*, szerb monum. *Ljubic* délszláv monum. «Monumenta Ragusina», *Fraknói*, uOrszággy. Emlék.» *Farki*, «Mon. Hist. Croat.», «Bogomili i Patareni» (Rad. jugost. Akad. VII. VIII.) A zágrábi akad. kiadványai. A belgrádi «Glasnik». *Pucic*, «Spomenici srbski», *Tkalcic*, «Mon. epise. Zagrab», *Jirecek*, «Handelsstrassen» közlik e kor fő forrásait.

magára a szerb trónra vágyik, mely bátyjának *Stepan Nemanjics-nak* jutott, és ezt a pápa és a magyar király segítségével akarja elérni. Katholikus lesz és el akarja ismerni a magyar király felsőbbtségét. 1199-ben bevádolja *Kulin* bánt, hogy egész családjával és 10,000 alattvalójával *III Béla* tilalma daczára a bogumil hitre tért. *Ili Inczc* 1200 okt. 11. kelt levelével felszólítja *Imre* királyt, mint Bosznia főurát, hogy térítse vissza *Kulin* bánt szép szóval ha lehet, fegyverrel, ha kell. Ha *Kulin* bán nem üzi ki az eretnekeket és nem veszi el birtokaikat, akkor *Imre* üzze el őt és vegye el birtokait, bárhol legyenek a király területén. *Kulin* bán ravaszul, de alattvalói engedelmes-séggel azzal védi magát, hogy ő igazhitű jámbor férfiaknak nézte a bogumileket. El is fogja küldeni főbjeiket a pápához, a ki vagy megerősíti őket az igazban, vagy eltéríti a gonosztól, mert ők készek az apostoli szék tanításaihoz szigorúan ragaszkodni. 1202-ben *Kulin* bán csakugyan elküldi a raguzai püspököt és több bogumilt a pápához, a kit egyúttal arra kér, hogy küldjön neki egy megbízható embert, a ki nála az egyházi viszonyokat rendezze. A pápa a spalatói érseket és *Johannes de Casamaris* udvari káplánját küldi. 1203 april 8-án ezek összegyűjtik *Bjelopoljén* (Bolinopoili apud Bosnam juxta flumen) *Kulin* bán udvarát és a bogumil előljárókat és ez utóbbiak kiállítanak egy okmányt, mely szerint: «Mi, élőijároi (priors) azon embereknek, a kiket eddig egyedül neveztek Boszniában keresztényeknek» — fogadják, hogy engedelmeskednek a római egyház rendeleteinek és parancsainak, és összes vagyonukkal kezesek, hogy az eretnekségre többé sem ők, sem híveik vissza nem térnek. Minden templomukban lesz oltár és kereszt. Olvasni fogják nem csak az új-, de az ó-testamentom könyveit is. Lesznek papjaik, a kik misét mondjanak, gyóntassanak és legalább kétszer évenként áldoztassanak. A böjtöket, a szentek ünnepeit megtartják. A mennyiben a laikusoktól megkülönböztetik magukat, csuhát fognak viselni, fratreseknek fogják magukat nevezni és a pápától fogják a választott prior megerősítését kérni. A mit a pápa hozzá akar tenni, vagy el akar venni, alázattal elfogadják. «És hogy mindennek örök ereje legyen, aláírtuk kezünk saját írásával.» April 30-án megjelennek Budán, «in insula regia» (Margitszigete) és aad christianissimum regem», a kalocsai érsek, a pécsi püspök és sok más főméltóság előtt *Kulin* fia, és *Ljubics* és *Dragota* bogu-

mii előljárók, hogy fogadalmukat esküvel erősítsék. *Imre* királyi pecsétjével látja el okmányukat és *Kulin* bánnak, a ki már elébb megjelent volt előtte, azt üzeni fiával, hogy szorosán tartsa magát a tett fogadalmakhoz. *Kulin* bán nevében fia 1000 márka bánatpénzre kötelezi magát, ha eretnekeket Boszniában megtúrne.

A dolgok ezen hihetetlenül sima lefolyása feltétlen királyi tekintélyre mutat. Nem is hallunk újabb zavarokról *Kulin* bán alatt. Országá békében fejlődik. A raguzai Orbini írja, hogy még az ő idejében, a XVII. században is azt mondták a bosnyákok, ha valami jó érte őket: «Vissza jön *Kulin* bán ideje». *Kulin* bánt a tündérek barátjának mondta a népmese és ideje ma is «a régi jó időt» jelenti. A fentnevezett pápai legátus királyságnak mondja Boszniát, melynek terjedelme «tíz napi járás.» A szent szék *Kulin* bánt «nemes és hatalmas férfiúnak» és «Bosznia nagy bánjának» nevezi. Az ő idejében emelkedik *Viszoki* (a raguzai iratokban *Subuisochi*) és *Fojnicza* (Chojnica) Raguzával élénken kereskedő várossá. *Vrhbosna* (Forrás-Bosznia) zsupánységban van a bánnak vára *Brdo*, a mai *Ban-Brdo* a bosznia-források közelében. Az *Igmán* alatt *Vruciban* áll Szent-István temploma. Végre Magyarországból hozott «szász» bányászok újra művelni kezdik a rómaiak óta parlagon maradt bányákat.

Hogy a pápák épen *Kulin* bán idején kezdtek oly nagy figyelmet fordítani Boszniára, az érthető, ha tekintetbe vesszük, hogy ekkor már az eretnekség elterjedt Lombardiában, a honnan a Milano melletti *Pataria* után eredt «*patarenus*» neve is; elterjedt a Provenceban, a hol már kereszteshadot indítottak ellene, elterjedt az alsó Rajnán, a hol a «*cathari*»-ból támadt a «ketzer» szó, és elterjedt Flandriából Angliába, a hol II. Henrik tüzes vassal bélyegezte a «*publicanb*-kat, a hogy Angliában a «*pauliciani*» név után nevezték az eretnekeket *Reniero Sacconi*, a ki eretnekből inquisitor lett és *Kulin* bán kortársa volt, tizenhárom catharen püspökséget sorol fel, ezek közt a legfőbbek egyike a boszniai. A pápák panaszolják, hogy a boszniaiak csábították el az albigenzeket és általán elterjedt a hit, hogy Boszniából vezet egy eretnek pápa az egész mozgalmat.

Kulin bán megtérése valóban csak rövid időre létesített nyugalmat és a viszály nem sokára újra kitör egész nagyságában és tart századokon át. A nagyokat és főbbeket meglehetett téríteni

királyi parancscsal, a tömeget nem. 1221 decz. 3. Honorius pápa azt panasolja, hogy az eretnekek Boszniában összejönnek, mint egy barlangban, mint boszorkányok táplálják keblükön tanítványaikat és keresztes háborúra hívja fel *II. Endrét*. Az aranybullát megelőző zavarok tehetetlenné teszik Magyarországot. *II. Endre* a kalocsai érseknek ajándékozta örök időkre Boszniát, Ozorát és Só-földjét azon feltétellel, hogy keresztes hadat indítson az eretnekek ellen. *János* herceg, a ki Margittal, a király nővérével, a byzanci császár özvegyével a Szerémséget kormányozta, 200 márkát vesz fel *Ugolin* érsektől e keresztes hadjáratra. De minden kísérlet meghiúsul. A királynak tehetetlenül kell nézni, hogy a bosnyákok elkergetik *István* bánt, *Kulin* bánnak az egyházhoz és adott szavához hű fiát, és 1232-ben *Matej Ninoslav* nevű bogumilt emelnek a báni székre. *István-mk* és utána *Zibislaw* fiának csak *Ozora* marad meg *II. Endre* védelme alatt.

Ezt a magyar király nem tűrhette. Es miután ugyanez évben rendezésüket találták a magyar belviszályok is, a király 1233-ban *Kálmán* fiát, a ki már Horvát-Dalmátországot is kormányozta, fegyveres erővel Boszniába küldi. *Kálmán* egymásután elfoglalja a zsupákat és *Ninoslav* most a pápai legátushoz fordul. Gergely pápának legátusa Magyarországon *Jakab* prenestei püspök volt, aki 1233-ban személyesen megjelent Boszniában. Nemcsak a népnek nagyrészt találta a bogumilizmusban, hanem a kath. püspököt is, a ki különben azzal menti magát, hogy csak «ex simplicitate» vétkezett. És miután a raguzai érsek is békén tűrte az eretnekség terjedését, a legátus kiszakította hatóságából a boszniai püspökséget és a kalocsai érsek alá helyezte. A pápa örömmel értesül a legátus által, hogy *Ninoslav* megtért, sőt adományt tett a dominikánusok kezeihez egy székesegyház építésére, — romjainak nyomai ma is láthatók Blazsujban — és tetemes birtokokat ajándékozott a kath. püspökségnek. A pápa «Szent-Péter védelmébe fogadja» *Ninoslav* bánt és országát és a bán siet is igénybe venni e védelmet, visszakéri nemcsak az elfoglalt zsupákat, hanem Ozorát is, mely a mindig hű *Zibislaw* kezén maradt volt. De alig hogy *Kálmán* herceg kivonul, 1234-ben Bosznia ismét bogumil. A pápa és a magyar király most már keresztes hadat indítanak, csaknem egyidejűleg azzal, mely Dél-Franciaországban az albingenzek ellen indult meg. A király újra *Kálmán* hercegnek adományozza

Boszniát és a pápa azt írja neki, hogy: «Concessionem de terra Bosne a prefato rege patre tuo liberaliter tibi factam, sicut legitimé ac provide facta esse dinoscitur, auctoritate apostolica confirmamus ...»és most már Kálmánt és birtokait veszi Szent-Péter védelme alá. A keresztes hadjárathoz ozorai *Zibislav* is csatlakozik, a kiről azt írja a pápa, hogy olyan, mint «a lilium a tövisök közb). 1237-ben minden ellentállás teljesen le volt verve, sőt Kálmán megszállva tartotta nemcsak Boszniát, hanem a szintén bogumil *Halomföldét* is. Most Kálmán építteti fel a Ninoslav által adott pénzből Szent-Péter székesegyházát a mai Blazsujban, és újra tetemesen megszorítja a boszniai püspökség birtokait, egyebek közt a djakovári uradalommal is. A kalocsai érsek pedig erődöket épít szerte az országban cca római egyház és vallás védelmére». Mindez azonban mit sem használ. Alig teszi ki Kálmán herceg lábát, az ország ismét visszaesik az újra felmerülő *Ninoslav* kezébe. *Ninoslav* most 1240-ben *Raguzdval* köt véd- és daczszövetséget. *Miklosics* közli szerb monumentáiban az érdekes okmányt, mely így kezdődik: «Akarata lévén felséges Urunknak Jézus Krisztus Istennek és nekem jó szándékom, én Bosznia nagy bánja *Matej Ninoslav* eljöttem Raguzába régi barátaimhoz a patríciusokhoz és a közönséghez, és jöttem nagyjaimmal *Juris* vajdával, *Tepcsija Radonéval* és Simon öcsésével, *Mirhona* pohárnokkal, stb ... és megtalálván Raguzá hercegeét *Tonist Miklóst*, fentnevezett nagyjaimmal a hercegnek és a közönségnek örök békét és örök szeretetet esküdtünk».

Mindennek a tatárjárás adja meg magyarázatát. A magyar hadsereg 1241-ben megsemmisül a Sajónál. *Kálmán* herceg sebeiben meghal, *IV Béla* menekül. A tatárok elportyáznak ugyan Boszniába is, de *Ninoslav* ura marad a helyzetnek, sőt szövetséget köt a király ellen a tatárjárás alatt hűtlenné lett *Spalatóval* és *András* halomföldi gróffal. Ezen szövetség ellen *Dénes* bán alatt küldi IV. Béla seregét. *Spalato* 1244. jul. 12-én meghódol és béke létesül, melyből azonban ki vannak véve *Ninoslav*, a halomföldi gróf és több bosnyák urak, «qui sunt infideles regi». *Ninoslav* ellen maga *Béla* király vezet hadat. Egy adománylevélből, melyben a boszniai püspökség birtokai megerősíttetnek, kitűnik, hogy *Ninoslav* meghódolt. De *Béla* viszálya alatt *II. Frigyes* osztrák herceggel 1246-ban a boszniai püspök ismét a bogumilizmus terjedését panaszolja. A pápa a kalocsai érseket, és

1247-ben a királyt is újabb keresztes hadjáratra szólítja. *Ninoslav* azonban siet megnyugtatni a pápát, hogy ő hű maradt a római egyházhoz és a pápa eláll követelésétől, sőt 1248. márcz. 29-én azon reményben, hogy ez által eltéríti a bosnyákokat a bogumilizmustól, a *glagolit írást és a szláv nyelvet engedélyezi* istenitiszteletükben. Legalább *Ninoslav* maga csakugyan híve marad a római egyháznak. 1249-ben kiállított okmányában, melyben megújítja szövetségét Raguzával, ezúttal a szerb király *Stepan Uros* ellen, «Istennek szentséges anyjára, szűz Máriára és az életadó tiszteletreméltó keresztre» esküszik.

Ninoslav után új korszak nyílik meg Boszniában, melyet a *magyar bánok korának* lehet nevezni. A magyar királyok okulván a múltakon, megbízható férfiakra, házuk rokonaira és magyar főurakra bízzák az országot, és *felhagynak a bogümilek erőszakos üldözésével*. A pápák egy századon át hiába sürgetik az addig szokásos keresztes hadjáratokat. E százados korszak, mely abban culminál, hogy Nagy Lajos mellett a bosnyák bán leánya ül a magyar trónon, méltán nevezhető Bosznia fénykorának.* Belső béke és gazdagodás, megszilárdulás és területi nagyobbodás Bosznia legszélsőbb határáig, fényes fegyvertények erednek belőle az országra nézve, míg viszont Bosznia, ez a természetadta védvár, Magyarország legfőbb erőssége lesz, úgy külellenség, a szerb czárok és a velencei hatalmas köztársaság, mint a horvát főurak folytonos lázadásai ellen. Az Anjouk összes Balkán-félszigeti vállalatának legfőbb támpontját Bosznia képezi.

1263-ban *Boszniát, Ozorát és Sót*, valamint a Drina, Száva, Duna és Morava közt újon alakított macsói bánágot, melynek neve a mai Szerbiában is «Macsva», *Ágnes* leányára, *Ratislav* halicsi herceg özvegyére bizta *Béla* király. Ágnes fia *Béla* követi, mint adux de Machow et de Bosna»; e czímen szerepel az V. István és II. Ottokár közt kötött békében.

Ninoslav kormányzásának végéről biztos híreink nincsenek; meghalt, elűzetett-e, nem tudjuk; de bizonyos, hogy kormányzásának végén villongások törtek ki, melyeknek fékezésére *IV. Béla Kotromán Istvánt* küldi Boszniába. Mellette említik az okmányok *Prezde* (Brizda, Prijesda) bánt, kinek *IV. Béla* 1255-ben hű szolgálatai jutalmául az egész nováki

* Noha horvát írók, *Klaic, Racki*, a «legszomorúbb»-nak nevezik, a nyilvánvaló tények mellőzésével, merő magyar-ellenes elfogultságból.

zsupát ajándékozta (a mai Szlavóniában). Egy pápai levél még 1290-ben együtt említi Istvánt és Prezdét mint Bosznia bánjait. Lehet, hogy *Prezde* Ozorát és Sót birta. *István* alatt állott a halomföldi zsupán is, *Radoszláv*, a ki egy (*Miklosics* által közlött) 1254-iki okmányban «a magyar király uram hű jobbágyának» mondja magát «'a ja zsupán Radoszlav jeszm vern Klet venik gospodinu kralju ugrskomu».

1273-ban Egyed macsói és boszniai bán. Kún *László*, miután gyöngye kormányzata alatt, mint másutt, Boszniában is zavarok támadtak, 1279-ben *Ugrin* szörényi bánra bízta a macsói és boszniai bán-ságot is, 1280-ban pedig anyját, *Erzsébetet* nevezi ki macsói és boszniai herceggé, később pedig sógorát *Stepan Dragutint*, a volt szerb

KOTROMÁN ISTVÁN PÉNZKI

királyt, kit öccse *II Stepan Uros Mihitin* letaszított a trónról. *Stepan Dragutin* miután a byzanci egyháztól áttért volna a rómaina, hittértőket kér a pápától, panaszkodva az eretnekek sokasága miatt. De erőszakos üldözésekről nem hallunk.

Úgy látszik, hogy ezen egész idő alatt legalább a tulaj donképi *Bosznia-han* és *Dolnji-Kraj-hzxi* (magyar okmányokban Olföld, Alföld, a *Jajcza* és *Kljucs* körüli vidék, melyért a horvátok és bosnyákok közt hosszas harcz folyt a horvát királyság idején) a már említett *Kotromán István* állandóan megmaradt bánnak. Ez esetben *Egyed* és *Ugrin* csak a felsőbbséget gyakorolták volna, úgy mint a macsói és boszniai hercegek. *Kotrománt* német történetírók (*Schimeck*) német loagnak állítják, tán mivel neve «mán»-ra végződik, mintha péld. «*Kálmán*» is német név volna, és mivel egy pápai dispensatióból

kitűnik, hogy a karánthiabeli ortenburgi grófokkal közel rokonságban volt. Neve délszláv jellegű, Szlavóniában ma is áll egy *Kostroman* nevű várrom, valószínűleg előkelő délmagyarországi úr volt: *Stepan Dragutin* neki adja *Erzsébet* leányát, kitől három fia származik. A legidősebb, *Stepan Kotromanics* nemsokára nagy szerepre jut.

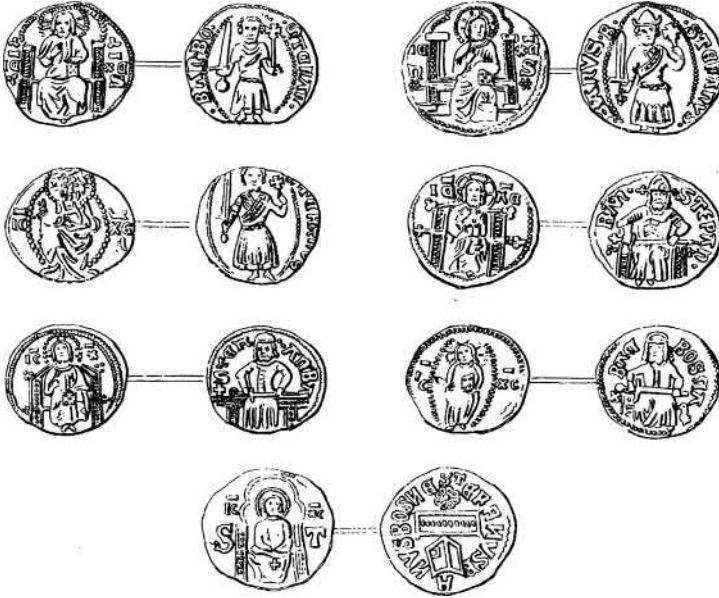
III. Bélának, mint rámai királynak, már említett stambuli bosnyák pénzen kívül e Kotromán István bán pénzei a legelső bosnyák pénzek, melyekről tudomásunk van. Tőle fogva aztán valamennyi utódjától birunk pénzeket. Mind e pénzek ezüstpénzek: dinárok, féldinárok és negyed-dinárok, kivéven I. Tvrtko cattarói rézpénzeit. A bánok pénzeinek egyik oldalán Krisztusnak, a másikon a bánnak alakja látható. Az első királytól fogva az uralkodó alakja rendszerint elmarad, és a címérül felvett korona jelenik meg a címér-paizsban, a korona alatt gyakran az uralkodó nevének kezdőbetűjével, névjegyével. Krisztus alakja helyébe védszentnek arcképe lép: «St. Gregor Naziazenus, Gregor pápa, St. Trifonius Chatharensb) Csak Újlaki Miklós pénzein jelenik meg a magyar szűz Mária-kép és az Ujlaki-címér. Az írás mindig latin betű, többnyire latin, ritkán szláv a szöveg is: Cyril betűvel csak e jegy fordul elő: IC—XC = (Jesus Christos) némely pénzen. *

A IV. László halálát követő trónviszályban *Kotromán István* hű marad az utolsó Árpádhoz, *III Endréhez*, míg a horvát bán, *Subics Pál*, brebiri gróf, nápolyi *Károlylyal* tart. A kitört villongásokban a brebiri gróf elfoglalja fegyveres kézzel Bosznia egy részét, és 1299-től fogva «Bosznia urának» is írja magát. Fia *Mladen* 1314-ben elfoglalja *Ozorát* és *Sót* is és innenfogva «Horvátország és egész Bosznia» bánjának nevezi magát. Mind világosabb lesz azonban, hogy a brebiri grófok csak azért támogatták a trónviszályban az Anjoukat, hogy saját hatalmukat emeljék és ha lehet, függetlenné tegyék. *Róbert Károly* csakugyan kénytelen egykori hívének fékezésére gondolni. Még 1314-ben vissza helyezi *Kotromanics Istvánt* időközben meghalt atyjának örökébe, 1322-ben pedig hadat vezet *Mladen* ellen, támogatva *Kotromanics István* és *Babonics Iván* szlavóniai bán által. *Mladen* elfogatása után, hű szolgálatai jutalmául *Babonics Iván* lesz horvát bán, *Kotro-*

* A délszláv, s köztük a bosnyák pénzekről kimerítően: *Ljubü, Opis jugoslavenskih Novaca*» Zágráb. 1875.

manics István pedig visszahelyeztetik *Bosznia, Ozora, Só és Dolnji Kraj* teljes birtokába.

Láttuk, hogy *Róbert Károly*, mint király, sújtani tudta egykori hívét, a ki csak mint lázadó önző czélokkal csatlakozott hozzá és jutalmazni tudta egykori ellenfelét, a ki csak azért volt az, mivel mindenkor hű maradt a szent koronához. De a király még közelebb hozta magához *Kotromanics Istvánt*

KOTROMANICS II. ISTVÁN BÁN PÉNZEI

A bosnyák bán, anyja által már rokonságban volt az Árpád házzal, tehát az Anjoukkal is. E rokonságot a király megújította és nejeinek egyik rokonát, *Kázmér* lengyel vajda *Erzsébet* leányát adta neki 1323-ban feleségül.

A trónviszályok alatt a szerbeknek sikerült elfoglalni *Haloinföldét* *István* bán visszafoglalja 1325-ben. De országának területét nem csak helyreállítja, hanem ki is terjeszti. Halomföldétől és a Narenta vizétől éjszaknak a Cetinái a tengermelléken a velenceiek bírtak

egy területet, az akkori *Krajnai** Régentén a Konstantin által említett pogány narentánusok lakták, szintén szláv törzs, mely zsupánjai alatt a tizenharmadik század második feléig függetlenül élt. Híres tengeri rablók és a kereszténység behozatala óta bogumilek voltak, kettős ok, hogy úgy Velence, mint a magyar királyok ismételve igyekeztek megfékezésükre. Ez végre a velenceiek 1276—1279-iki keresztes hadjárata által sikerült. De míg a velenceiek a horvát lázadást felhasználták egyes tengerparti városok elfoglalására, *István* bán itten támadta meg őket és egyesítette bánágával a Krajnát Makarska fővárosával együtt. De még tovább is nagyobbodik *István* bán országa. 1326-ban *Róbert Károly* újra kénytelen hadat küldeni a lázadó horvátok ellen. *István* bán az Unna völgyében egyesíti seregét a magyar haddal, melyet *Mikics* szia von bán vezet a *Nelipics* és *Kurjakovics* családok, *Babonics* knéz, *Mihovilics* vajda, *Spalato* és *Trau* városai, stb. ellen. Az egyesült hadak előnyomulnak *Záraig*, elfoglalva a lázadók várait, melyekben valamint az akkor horvát *Bihács* városában is helyőrséget hagynak. *István* bán elfoglalja a horvát lázadók-tól a dumnói (ma Duvno), hlivnoi (ma Livno) és dlamóczi (ma Glamóc) zsupákat, és *Róbert Károly* ezeket végkép Boszniához csatolja. így most már az egész tengermellék Raguzától csaknem Spalatóig, és mindaz, a mi mögötte fekszik, a bosnyák bánághoz tartozik.

Ezen egész időszak alatt, a múlt század közepétől fogva, a bogumilek ellen alig történt valami. A pápák követeltek ugyan több ízben keresztes háborúkat, de eredménytelenül. Térítési kísérletekről hallunk, de üldözésről nem. Ezt a türelmetességet felhasználták a bogumilek és Bosznia csaknem egészen elveszett az egyházra nézve. Bogumil volt még *István* bán is. A boszniai püspök maga *Djako-vár*ra tette át állandó székhelyét. Hozzájárult ehhez a dominikánusok és francziskánusok közt mindenütt kitört viszály, mely Boszniában szintén megbénította a hittérítést és annyira ment, hogy XXII. *János*

* Érdekes, hogy hogyan nyomult a délszláv országok egy része a török hódítás nyomása alatt éjszaknak. A mai *Szlavónia* magyar megyék egykori területe. A régi Szlavónia ott volt, hol ma *Horvátország* van. A régi *Horvátország*- egyik része a mai *bosnyák Krajna* és északi Dalmácia; a régi *Krajna* ma Dalmácia és a Hercegovina közt oszlik el. Így Szerbia súlypontja is valamikor a mai novibazári szandsákban volt Rasz fővárosával; innen «Rascia» és a «rácz» név. Belgrád és az egész Macsva a macsói bánágot képezte, mint Kis-Oláhország egy része a Szörényi bánágot.

mind a két rendnek előjáróit Boszniából *Avignonba* hívja ítélő széke elé. A pápa panaszolja, hogy a *bán* és *mágnásai* maguk is az eretnekeket pártolják. De a pápa kétségbeesését leginkább az mutatja, hogy 1337 máj. 22-ki levelével Nelipics knéz ajánlatára a lázadó horvát urakhoz fordul, hogy támadják meg az eretnek Boszniát. István bán és a teljesen még mindig el nem nyomott horvát lázadás vezérei közt a villongások ez egész idő alatt szakadatlanul tartottak, de különösen most, a pápa felhívására újult erővel törtek ki. 1338-ban *Osztója* zsupán alatt egy csaknem csupa bogumilekből álló bosnyák sereg újra Horvátországba nyomul. A háború egész 1340-ig húzódik, midőn *István* bán, de *Róbert Károly* is személyesen készülnek a lázadó horvát bárók ellen hadat vezetni. *Velence* most dalmata városait félti, követeket küld *István* bánhoz, de egyúttal titokban fegyverrel és tanácscsal támogatja a horvát urakat, hogy álljanak ellent a királynak. Róbert Károlynak azonban, a ki bár nem üldözte a bogumileket, hű fia volt az egyháznak, és ezenfelül mint valamenyeni akkori uralkodó a pápával való viszálytól irtózott leginkább, *Róbert Károlynak* természetesen fölötte kellemetlen volt, hogy a pápa szövetezik a horvátokkal. Oda igyekezett tehát, hogy a szövetséget megbontsa a pápa kielégítése által. Saját királyi és rokonai tekintélyével kezdett *István* bánra hatni, hogy a katolikus hitvallásra térjen. *István* bán a király kívánságára szívesen fogadta *Gerhardus* pápai legátust, de oly választ adott, melyből kitűnik egész államférfiúi belátása és felsőbbsege. Azt mondta, hogy a bogmuilek a schismatikusokat fogják segítségül hívni, ha ellenük fordul. A pápa e válaszra maga ír *István* bánnak, ígérve nem csak a magyar király, hanem az összes keresztény fejedelmek támogatását. *István* bán válaszában az aggasztóan emelkedő szerb hatalomra gondol. De daczára aggodalmának a király és a pápa biztatására a katolikus vallásra tér, visszahelyezi birtokaiba a bosnyák püspököt, a püspök és a francziskánusok közt a tized miatt kitört viszályban a szent-székkal egyetértve a püspök javára dönt, visszahívja a bosnyákok által elűzött makarszkai püspököt és harmadik püspökséget alapít *Duninoban*.

Ezzel vége volt ugyan a pápa és a horvát urak közti szövetségnek, de nem a horvát lázadásnak. *Róbert Károlynak* 1342. jul. 16-án bekövetkezett halála után I. *Lajos* király újra a lázadók kezé-

ben találja Horvátország nagy részét, *Knin, Brebir, Ostrovica, Scardona, Clissa* és *Almissa* várait. 1344-ben *Miklós* szlavon bánt küldi megfélemezésükre a király. A horvát urak alávetik magukat, de alig, hogy a magyar sereg kivonul, Velenceze bátorításával és fegyveres támogatásával újra kitör a lázadás. 1345-ben *Lajos* maga indul 20,000 emberrel Horvátországba. *Bihácsnál* egyesül a magyar király seregével *István* bán 10,000. bosnyákkal. De kardcsapásra nem kerül a dolog. A *Kurjakovicsok* és *Nelipicsek* megijedve az ellenük kivonult hatalomtól önként alávetik magukat. Mostan a király *István* bán *Zára* felszabadítására küldi, melyet a velenceziek kemény ostrom alá fogtak.

István bán megjelenvén *Zára* előtt, a velencezések kérelmére egyelőre fegyverszünetet köt velük. De már a következő évben a fegyverszünet lejártával ismét *Lajos* király oldalán *Zára* előtt áll. Az 1346. jul. i-ei ütközet azonban a velenceziek előnyére dől el, mert a csaknem kizárólag lovas magyar had tehetetlen a velencezi gyalogsággal és még tehetetlenebb a hadi gályákkal szemben. Ez idő alatt *István* bán folyton közvetíteni igyekszik *Lajos* király és a velenceziek közt, a kik 100,000 aranyat ajánlanak a királynak és 20,000-et a magyar vezéreknek a béke fejében, de *Záráról* lemondani nem akarnak.* Velenceze és a bán ismételve küldenek egymáshoz követeket és a bán folyton felajánlja a közvetítést.** 1346. szeptemberében a bán követei egyenesen szövetséget terveznek Velenceze és a bán közt, kéri, hogy Velenceze hasson a horvát lázadókra is és ajánlja a bánt a szerb császár barátságába, maguk pedig felajánlják a közvetítést *Lajos* királynál és a záraiaknál.*** *István* bán végre 1348. aug. 8.

**Klaic*, a ki a lehető legrosszabb véleményben van mindég nemcsak általán a magyarokról, hanem mindazokról is, a kik a szent korona hívei, egy egykorú zárai névtelen krónikás nyomán *István* bán közvetítésében árulást lát és őt a velenceziek által megvesztegetettnek mondja. Tudjuk, hogy a bukott pártok egykorú írói mi hamar készek az árulás vádjával. Igaz, hogy *István* bán elfogadta a velencezi követségek által hozott ajándékokat, a mi akkor s még századokon át általános szokás volt. De garasos politikát nem csinált. Délkeletről újabb fergeteg közeledését látta és ezért kívánta a békét Velenceze vei. A következmények teljesen igazolták államférfiúi superioris belátását és azt is bizonyítják, hogy így szolgálta a leghívebben királyát, a kit, daczára közvetítő kísérleteinek, a hadban mindig követett. De maga is panasolja egyenesen a velencezieknek, hogy «a záraiak őt a király előtt rágalmazzák», a min a velenceziek sajnálkozásukat fejezik ki. (*Lyubic*, Mon. Slav. merid. II. 406.) Nem így beszélnének egymással, ha a bán csakugyan a király ellen fondorkodik.

** *Zlubic*, Mon. Slav. merid. II. 318—339.

*** *Ljubic*, op. cit. 376—429.

csakugyan létre is hoz egy nyolcz éves fegyverszünetet Magyarország és Velence közt.

A bán ezen politikájához megadja a kulcsot kérelme, hogy Velence ajánlja őt a szerb császár barátságába. Láttuk, hogy már évekkel ezelőtt kifejezte aggodalmát, hogy a bogumilek a schismaticusokhoz fognak fordulni. *Stepan Dusán*, miután atyját *III. Urost* megölette, csakugyan félelmes hatalommá emelte Szerbiát. Már atyja megszegte a hűbéri viszonyt, melybe Róbert Károlyhoz lépett volt, megtámadta Bulgáriát és fellázította a magyar korona más hűbéreseit, nevezetesen az oláh fejedelmet is. *Stepan Dusán* újra elfoglalja Bulgáriát, 1340-ben pedig Macedónia és Albánia egy részét is, és 1346-ban a szerbek, görögök és albánok császárvá koronáztatja magát. Az elégedetlen bogumilek csakugyan hozzá fordulnak és behívják az országba. Már 1346-ban, alig hogy *Dusán* megszilárdította hatalmát a Keleten, a velencei követek *István* bán kérésére, hogy ajánlják a szerb császár barátságába, azt a választ hozták, hogy *Dusán* kész Velence kedvéért békét tartani *István* bánnal, de csak azon feltétel alatt, ha visszaadja Halomföldét, melyre a szerb császár igényt tart. De ha a bán eziránt most még nem akarna határozni, a császár egyelőre 2—3 éves fegyverszünetet ajánl.* *István* bánban azonban a politikai óvatosságai, mely a veszélyt elhárítani igyekszik, egyesült a bátor erély, mely a veszély elől meg nem hátrál. Nem volt az az ember, a ki a veszedelmet tétlenül várja be. A szerb császárnak azzal felel, hogy erődítéseket emeltet Halomföldén, fegyvert vásárol Velenczében, és miután *Lajos* király is elérkezettnek találta az időt, hogy az újon keletkezett szerb hatalom mértéktelen ambíciójának útját állja, *István* bán ismét mint első lép a tettek terére. 1349 második felében, épen a *Dusán* által ajánlott fegyverszünet lejártával 50,000 lovassal és 30,000 gyalogossal betör a szerb császár területére és pusztító kézzel elfoglalja *Travunje* fejedelemségét (a mai Trebinje vidéke). *Lajos* király azonban, *Nápolylyal* lévén elfoglalva, kénytelen volt magára hagyni bánját, a ki ez által egyedül maradván a roppant szerb hatalommal szemben, a legválságosabb helyzetbe jutott. De ezt is megállja keményen. 1350-ben, midőn a király hadaival útban van Nápoly felé, *Dusán* nemcsak vissza-

* *Lyubic*, op. cit. II. 408.

veti *Istvánt*, de benyomul Boszniába. A bogumilek nagy számmal csatlakoznak hozzá. A bán az erdők és sziklák közt védi magát, de kétségbeesett helyzete mellett sem akar hallani a velenceiek békeközvetítéseiről, melyek csak Halomföldjének feladására vezethetnének.* Pedig *Dusán* kemény ostrom alá veszi már *Bobovác* várát is,** mely drága kincset, a bánnak bájos leányát rejtí ölében. *Dusán* a velenceiek és Raguza által ismét békét ajánl, azon feltétellel, hogy *István* bán adja neki *Erzsébet* leányát feleségül és *Halomföldre* ennek maradjon meg, mint hozománya. De sem *István* bán, sem a hű *Bobovác* nem adja ki a szép baniczát. Még 1350-ben *Halomföldre* szorul a szerb császár, 1351-ben pedig a törhetetlen bán és hősies serege innen is kiverik és a hadjárat azzal végződik, hogy *Dusán*, a kinek különben is újra keleten gyűl meg a baja, végkép lemond halomföldi vállalatáról. Halomföldét hozományul kapta ugyan *Erzsébet*, de a szép baniczát, — (celegantis formae feminam), a hogy *Longinus* lengyel történetíró mondja, — nem *Dusán*, hanem a magyar király kapja feleségül.

A bogumilek elnyomásának következményeit *Kotromanics* erős és hű keze le tudta szorítani, de halála után gyorsan mutatkoztak, visszahatva súlyosan Bosznia határán túl a magyar birodalom egyéb déli részeire is.

A nagy bánt öcscsének, *Vladislav*nak és *Subics Ilonának* fia *Tvrtko* követte, a ki anyjával és *Vuk* öcscsével Magyarországból jöve 1354-ben tartott országgyűlést. Már ez alkalommal tetemes nehézségek mutatkoztak egyes főuraknál.*** *Lajos* király azon utasítással adta át a bánágot *Tvrtko*-nak és öcscsének, hogy a bogumileket üldözze és űzze el. Az ifjú *Tvrtko* tekintélye erre nem volt elég erős. Egyes bogumil főurak *Dusánnál* kerestek védelmet, mások egyszerűen megtagadták az engedelmességet. Nem elég, hogy *Lajos* maga közvetlen kormányozta *Halomföldét*, mint nejének hozományát, hanem kénytelen volt egyes boszniai urakat is közvetlen tekintélye alá helyezni, hogy rendben tarthassa őket. Daczára ennek, kitört a bogumilek felkelése úgy, hogy a király, miután a pápa is keresztes hadjáratot sürget,

* *Lyubic* op. cit. III. 190—99.

** Romjai máig is állnak egy órányira *Szutiszka* fölött magas hegy ormán, a *Bukovicza* és *Boravicza* patakjainak összefolyásánál.

*** *Wenzel*, *Tört. Tár*, I, 14—16.

1363-ban két sereget indít Boszniába. Az egyiket *Miklós* esztergomi érsek és *Kont Miklós* nádor vezeti Ozorába, a másikat a király maga Dolnji-Krajba. Az előbbi nem ért eredményt, sőt ez alkalommal az esztergomi érsek elveszítette a birodalom nagy pecsétjét is.* De a király helyreállítja *Tvrtko* tekintélyét annyira, hogy 1364-ben Velence a «méltóságos és nagyságos *Tvrtko* urat, Isten kegyelméből egész Bosznia bánját, valamint testvérét *Vuk* grófot és anyját *Heléna* grófnét» nemeseinek arany könyvébe veszi fel. De a királyi fegyverek által leverte bogumilek már 1365-ben újra felkelnek, élükön maga *Vuk* áll és *Tvrtko* kénytelen Magyarországra menekülni. 1366-ban vissza veszi ugyan a bánság egyik részét a királytól kapott haddal és ekkor «Isten és *Lajos* király kegyelméből Bosznia bánjának» írja magát. De maga azt panaszolja a velenceieknek, hogy «országunk bárói, a kik már előbb hűtlenek lettek Istenhez, hűtlenek lettek hozzánk is, letettek és gyaláza-

TVRTKO BÁN PÉNZEI

tosan elűztek bennünket bánságunkból anyánkkal együtt. Az Úr Istennek könyörületességéből, és a dicső uralkodónak, *Lajos* úrnak, Magyarország királyának kegyelméből igazságot nyertünk ugyan hűségünkért, és visszahelyeztettünk bánságunk egyik részébe. De még nem bírjuk az egészet és nem vagyunk képesek a hűtlen bárókat azonnal megfenyíteni és börtönbe vetni». A krónikák ez időről nagy «mennyei tüzet» jegyeznek fel, melyben az erdők és hegyek elégték, és melyben a bogumilek Isten kezét látták. Erdő- vagy tán kőszéntelep-égés volt, a minő az országban ma is előfordul. Végre sikerült a felkelés leverése. *Vuk* Raguzába menekült. De 1367-ben *Tvrtko* is utána ment, hogy kiadatását követelje. *Raguza*, mely ekkor a többi dalmát várossal

* E hadjáratot Katona nyomán Klaicsig a történetírók rendszeren 1360-ra teszik. Úgyde 63-ig fordulnak elő okmányok a régi pecséttel, az ennek elveszítése miatt megújítottak pedig 1364-re esnek, még pedig ez év februárjától fogva. Lásd: *Huber*, Ludwig I. und die ung. Vasallenländer. Archiv für Österr. Geschichte. LXVI. K. I. rész.

együtt magyar felsőbbiség alatt állott, elhatározta, hogy mindazon tisztességgel fogadja, melyekkel a bánokat fogadni szokta, ccazonban urunknak, a magyar királynak tartozó tisztelet megóvásával». Szövetiséget is kötöttek vele «örökidőkre», «de kivéve mindazt, a mi a magyar király úrnak kisebbségére szolgálhatna». *Vakot* azonban, hivatkozva a menedékjogra, nem adták ki.

Tvrtko, miután a bogumileket a király segélyével megfékezte, igyekezett őket megnyerni. *Vuk* egyenesen a bogumilismussal vádolja be bátyját a pápánál. Annyi bizonyos, hogy okulva az üldözések következményein, annál is inkább igyekezett minden belviszályt elhárítani, mivel nagy terveket kezdett érlelni, melyekben a hatalmas bogumil elem támogatását nem nélkülözhetette. Látni fogjuk, hogy nemsokára egyenesen a magyar korona ellen használja fel a bogumileket, a kik ebben örömet követik, mert hiszen hozzá szoktak már, hogy legfőbb üldözőjüket a magyar királyokban lássák.

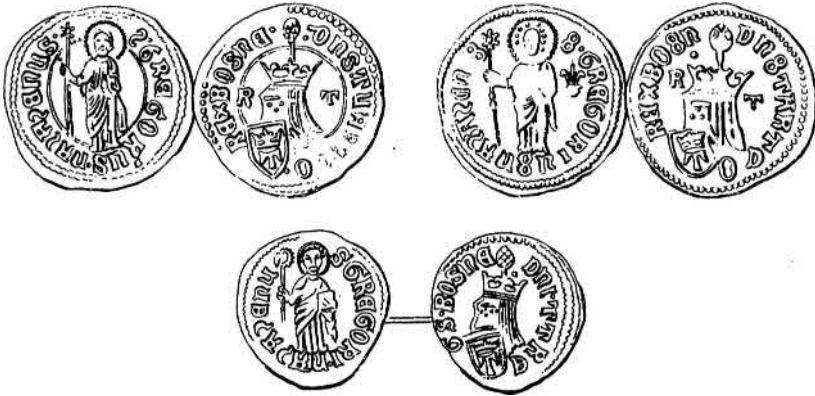
De idáig *Tvrtko* csak lassanként, főkép a *Lajos* halálával bekövetkezett trónviszályok hatása alatt és saját hatalmának emelkedése után jutott. Hatalmának ez emelkedésén egyelőre még *Lajos* király politikájának követésében dolgozott.

Lajos már 1358-ban győzelmes haddal elfoglalta a szerb császárság egy részét. Újabb veszély fenyegette a szerb birodalmat, miután a győzelmes *I. Murád* szultán 1361-ben Európába, Drinápolyba tette át birodalmának főhelyét. Végre miután *Dusán* fia, *IV. Uros*, a Nemanják utolsó sarja 1367. decz. 2.-án meghalt,— tán megöletett,— az egyes hatalmas knézek számos apróbb fejedelemségre tépték szét *Dusán* császárságát.

Tvrtko mindezen körülményeket, de főkép *Lajos* törekvéseit a a szerb császárság megdöntésére felhasználta arra, hogy fellépjen, mint a *Neman-ják* örököse, a kiktől, *Stepan Dragutin* dédunokája lévén, női ágon csakugyan származott. Mindenekelőtt szövetkezett *Lazar Grebljanovics* szerb knézzel, a ki szintén a magyar koronának volt hűbérese* és uralma alatt egész Szerbiát ismét egyesíteni igyekezett. Közösön támadták meg *Altamanovics Miklós* zsupánt, a ki Rácország, — Rascia, — egyrésze és Travunje fölött uralkodott egész a tengerig, és Balsics

* *Huber* idézett értekezése, 28. 1.

Györgyöt, a ki a zétai fejedelemséget bírta. A sikeres vállalat után 1375-ben osztozkodtak a meghódított területen, úgy hogy Rácország egész Szjeniczáig és a travunjai fejedelemség a tengermelléssel *Tvrtko* kezében maradt. Erre már most 1376-ban úgy *Lajos* király, mint *Lázár* knéz hire és tudta nélkül *Milesevóban*, a hol *Kotromanics Istvánén* kívül *Szent-Szabbas* sirja is állott, *Tvrtko* két koronával ünnepélyesen megkoronáztatta magát: a bosnyákkal, «mely régtől megillette» és a szerbbel, melyet (cőseitőb) öröklött. Ezentúl úgy írja magát, hogy: ccStepan Tvrtko v Hrista boga kralj Srbijem i Bosne i Primorju» — István Tvrtko, Krisztus Istenben királya a szerbeknek, Boszniának és a Tengermelléknek. Egyik okmányában pedig így szól: «És ő (Krisztus) kettős

TVRTRKO KIRÁLY PÉNZEI

koronát adott nekem, hogy kormányozzam mind a két országot, először az Isten által nekem régtől fogva adott országot, Bosznát, és azután tetszett Uramnak Istennek megengedni, hogy őseimet, a szerb urakat kövessem trónjukon, mert ők voltak őseim, a kik a szerb császárság országaiban uralkodtak, és mostan kiköltözködtek a menyei császárságba. Es midőn láttam őseimnek országát elhagyatva és pásztor nélkül, elmentem a szerb országba és megerősíteni kívántam és akartam őseim trónját, és midőn odajöttem, megkoronáztattam őseim királyságában az Istentől nekem adott koronával, hogy legyek a Krisztus Istenben igazhívő, és Istentől rendelt *István* király Szerbiában, Boszniában, a Tengermelléken és a nyugati országban. És erre kezdtem Istennel mint király uralkodni és a szerb ország trónját meg-

erősíteni, azon kívánsággal, hogy *felemeljem azt, a mi elbukott, és felépítsem azt, a mi összedőlte* *

Tvrko ezen tényével kétségkívül jóval túl ment *Lajos* király politikáján. A király az egykori szerb császárság gyengítésére törekedett. *Tvrko* arra az útra lépett, hogy újra helyreállítsa azt. Később, *Lajos* halála után Horvátországot és Dalmáciát is el akarta foglalni, hogy egy nagy délszláv birodalmat alapítson. De egyelőre elég kétértelműen viselte magát, hogy *Lajos* előtt is igazolhassa tetteit, és elhárítsa a nyílt lázadás gyanúját. Mindenekelőtt mint bosnyák bán megmaradt a magyar korona hűségében, és midőn mint a korona hűbérese birtokba vette Szerbia egy részét, úgy tüntethette fel a dolgot, hogy ez által is csak a magyar korona hatalmát és fényét növeli. A cím is, melyet ezentúl használt, kétértelmű volt, de kifelé a királyi címet mindég csak mint Rácország királya igényelte, és például a velenceiek, kivált midőn jó viszonyban voltak a magyar királyokkal, mindég csak Rácország, soha sem Bosznia királyának címезik. Voltaképen egyelőre tehát nem is lehet szó bosnyák királyságról, mert Boszniát *Tvrko* tovább is mint bosnyák bán kormányozta és csak lassanként az idők erejénél fogva ragad később Boszniához a királyi cím, — oly körülmény, melyet a történetírók eddig nem vettek eléggé figyelembe. Es ez magyarázhatja, hogy *Lajos*, a ki ez időben különben is Lengyelországban volt elfoglalva, békén nézte a dolgok ily fejlődését.

Hogy *Tvrko* előtt már ekkor egy nagy délszláv birodalom megalapítása lebegett, az világos. De a macska óvatosságával közeledett céljához, nehogy csiráiban tönkre tegye terveit a magyar korona hatalma. Megkoronázása után nem sokára nőül vette az utolsó bolgár czár *Iván Sismdn* öcscsének Strasimir Alexandrovicsnak leányát Dorotheát, újabb címet szerezve ez által is a délszlávok vezetésére. Azután *Cattaróra* és *Raguzára* vetette szemét. Az engedékenyebb *Cattaro* javára eltiltotta az élelmi cikkek szállítását *Raguzába*. *Lajos* királynak a raguzaiak panaszára történt közbelépése azonban csakhamar véget vetett e kísérleteknek. Csak a király halála után vehette fel azokat több sikerrel. Raguzai versenytársául új várat épített *Cattaro* közelében, a mai *Castelnuovot*, és itten vásárt nyitott a fennálló szer-

* Miklosics, Mon. serb. p. 187.

zódések ellenére. Evvel is felhagyott azonban *Mária* királynő közbelépésére. De mostan *Velenczéhez* fordult, belátva, hogy tengeri hatalom nélkül soha sem valósíthatja meg Raguzá elleni terveit. Kapott is három gályát és *Nicola Baseio* személyében admirálist. A velenceiek azonban siettek biztosítani *Mária* királynőt, hogy e *Baseio* a velenceiekkel egyformáknak fogja tekinteni a magyar alattvalókat. Legalább *Caítarot* nemsokára megkerítette *Tvrtko*. *Mária* királynő *Gara Miklós* nádort küldte Boszniába, hogy megnyerje *Tvrtkot* a horvát elégületlenek ellen, a kik Durazzói Károlyt kiáltották ki királynak. *Tvrtko* 1385. márcz. 28-án ki is állít *Szutiszka* várában egy okmányt, melyben örök hűséget fogad a méltóságos asszonyoknak, szeretett nővéreinek, magyarországi Erzsébetnek és Máriának és lengyelországi Hedvig-

TVRTKO KIRÁLY CATTAROI RÉZPÉNZEI

nek és ezért megkapta jutalmul Cattaro városát, a hol rézpénzeket is veret a város védszentjével, cattarói Szt. Trifonnal. De alig, hogy megkapta Cattarót, meg is szegte ígétét, és midőn a horvátok 1386-ban elfogták *Erzsébetet* és *Máriát*, nyíltan hozzálátott a magyar korona ellen irányuló terveinek megvalósításához, nagy délszláv birodalmának megalapításához. Rendkívül jellemző az óvatosság, melylyel most is minden eshetőség ellen fedezni igyekezik magát. Mindenekelőtt kérdést intézett Raguzához, hogy szükség esetén számíthat-e az ottan szokásos menedékjogra? A hű raguzaiak különben kedvező választukat azzal szorították meg, hogy ha *Mária* királynő találná őt üldözni, akkor nem jöhet városukba, ha pedig már ott volna, bizonyos méltányos határidő alatt távoznia kell. Másfelől midőn szövetkezett a horvát elégületlenekkel, hogy majdan Boszniához csatolhassa

Horvátországot és Dalmátiát is, a szerencsétlen *Durazzói Károly* fia, *László* pártján és *nevében lépett fel*, hogy így megóvja a magyar korona iránti hűség látszatát.

Miután *Mária* királynő 1387 jún. 4. a velenceiek segítségével kiszabadult a novigradi börtönből és férje *Zsigmond* király haddal fenyegette a lázadókat, *Tvrko* segédcsapatokat küldött *Horvát Jánosnak* Macsóba, maga pedig a vranai perjel *Paliznai János* segítségére Horvátországba indult. Seregei most és ezentúl csaknem kizárólag *bognmilekből* állottak, a kiket maga üldözni megszűnt és a kik bizonyára lelkesen követték a magyar korona ellen, mely őket mindég újra s újra üldözte. Most súlyosan boszúlta meg magát Lajos király bogumilüldözése. *Clissa* elfoglalása után *Spalato*t fenyegette *Tvrko*. Megható e városnak hű ragaszkodása a magyar koronához. Először megkínálják az ostromlót, hogy alávetik magukat, de kikötve, hogy legfőbb uruk azért a magyar király maradjon. Azonban mialatt *Tvrko* mind több várat és várost foglal el, 1388 elején követeket küldenek *Zsigmondhoz*, hogy ne hagyja veszni városukat, melynek területét pusztítják, polgárait leölik, asszonyait gyalázzák a bosnyák eretnekek. Ekkor már *Clissán* kívül *Vrana*, *Ostrovicza* alighanem *Knin* is *Tvrko* kezében volt, a ki most már horvát bánjának is nevezte *Paliznai Jánost*. Miután *Spalatoval* nem tudott boldogulni, elrendelte, hogy ostromára *Cattaróban* hajóhadat is építsenek. *Spalato* 1388 jun. 10-én újabb követséget küld *Zsigmondhoz*, azzal az utasítással, hogy panaszolja el, hogy a bosnyákok felpörzsöltek már mindent egész a várfalakig, hogy a foglyokat, kikkel a *bosnyák bán*ság és *Clissa* megtelt, nem csak éhen-szomjan hagyják veszni, hanem elvágják egyes tagjaikat is, úgy, hogy ebbe belehalnak; kérjenek alázatosan, de férfiasan gyors segedelmet, ha pedig a király súlyos okoknál fogva meg nem adhatná, kérjenek szabadságlevelet, hogy a felségárulás feltja nélkül segíthessenek magukon úgy a hogy tudnak; ha pedig ezt sem kapják meg, akkor tiltakozzanak nyilvánosan a főurak előtt, hogy ne rójják bűnül, ha valami *kellemetlent* fog *Spalato* elkövetni, mert ezt csak végső kénytelenségből és kétségbeesve teszi; ha pedig segílyt Ígérnek, mondják meg, hogy *Spalato július végénél tovább segílyre nem várhat*.

Jóllehet semmi sikere nem volt e lépésnek sem, *Spalato* tartja magát rendületlenül, sőt szövetségre szólítja a hű horvát bárókat és

városokat is a magyar szent korona ellen lázadó jobbágyokkal szemben. E szövetség ünnepélyesen meg is köttetik: okt. 6-án *Nelipics* knéz, skardonai kapitány, a brebiri grófok, Vid, Gergely és Miklós özvegye, Spalato és Sebenico városai szövetkeznek, hogy «fentartsák egymást a magyar szent korona hűségében».

1388 végén *Tvrtko* kezében volt egész Horvátország és Dalmácia nagy része. Zsigmond király végre megindította ellene *Losonczy László* tótországi bánt, de ekkor is elégtelen erővel. 1389 márcziusán *Vlatko Hranics* bosnyák vajda újabb sereggel ostrom alá veszi Spalatót és felhívja, hogy követeket küldjön *Tvrtko*hoz. A szorongatott város megfelel a felhívásnak, de követeit a következő utasítással küldi: «Mi készek vagyunk Méltóságod szolgái lenni, de úgy, hogy a mi, valamint a Felsőged becsülete ment maradjon az árulás foltjától. Követeket akarunk azért a magyar királyhoz küldeni, hogy segítségét kérjük, mert nem várhatunk tovább. Ha segítséget küld, hívek maradunk hozzá. Különben tieid leszünk. Ha tehát a kitűzött időig a magyar király bennünket meg nem segít, és ha a többi dalmát városok is hatalmad és védelmed alá állnak, akkor mi is megadjuk magunkat». *Tvrtko* elfogadta az ajánlatot, három határnapot adott a városoknak, az utolsót *Spalatonak* jun. 15-ére. De *Spalato* ennek letelte után sem adta meg magát, hanem újra kérte *Tvrtkot*, hogy várhasson addig, míg a többi város mind megadta magát, hadd maradjon *Spalato* utolsóinak.

Tvrtko békén is hagyta mostan a kitartó községet, mert nagy dologgal volt elfoglalva más felé. Épen jun. 15. folyt a rigómezei ütközet. A szövetség *Tvrtko* és a szerb *Lázár* fejedelem közt fennállott rendületlenül, mert mind a kettő érezte, hogy egymásra van utalva. Bosnyák segélylyel vert meg *Lázár* knéz 1387-ben 20,000 törököt Plocsniknál. *Murát* szultán elhatározta, hogy ezért rettentő bosszút áll. És a betörő török had ellen rendelte mostan a bosnyák király *Vlatko Hranics* vajdát dalmáciai seregével. Éhez csatlakozott az általa kinevezett horvát bán *Horvát János* is, ki *Losonczy László* elől Boszniában keresett menedéket. 1389. jun. 15-én kezdődött és három napig tartott a rigómezei ütközet, melyben először szólalhatott meg a Balkán-félszigeten az ágyú dörgése. *Tvrtko* már 1383-ban kapott egy *afalconus*-t Velenczéből. Török írók azt mondják, hogy az angyalok

megfeledeztek énekükről rémültökben. *Murát* és *Lázár* elestek. A bosnyák vajda húsz basát vágott le és erősen szorongatta a törökök balszárnyát, melyet a szultán egyik fia *Jakab* vezetett. De *Bajazit*, a szultán másik fia visszaszorította a szerbeket és *Vuk Brankovics* ezeknek egyik részével elhagyta a csatatért. Az ő árulásának tulajdonítja a szerb monda a szerbek vesztét. Mert a rigómezei ütközet végleg megsemmisítette a szerb államot, bár az ütközet után visszavonult mind a két sereg és *Tvrtko* győzelmet ünnepelt, mivel a szultán el-esett és a törökök az ő területébe nem hatoltak. Hirdette is győzelmét az egész keresztény világban, úgy hogy még a francia király is *Te Deumot* mondatott a Notre Dame templomában a hitetlenek állítólagos veresége fölött, *Firenze* városa pedig üdvözölte a boldog bosnyák királyt, hogy mint Krisztus vitéze megszerezte az örök üdvösséget. *Tvrtko* most újabb tekintélyvel és annál merészebben és nyomatékosabban lépett fel Horvát- és Dalmátországokban. A *Losonczy* által időközben elfoglalt *Clissát* visszavette, és 1390 áprilisében újra megadásra szólítja fel *Spalatót*, mely nem volt képes tovább ellentállani. *Spalato* után az egy *Zára* kivételével egész Dalmácia a szigetekkel együtt meghódolt *Tvrtkónak*, a ki mostan felvette a «Horvát-Dalmátországok királya» czimét is, végleg levette az álarczot, mely alatt eddig állítólag csak nápolyi *László* jogáért harczolt. *Tvrtko* mostan Ráczország nagy része, az egész mai *Bosznia* és *Herczegovina** *Horvátország* és *Dalmácia* fölött uralkodván, egyenlőnek érezte magát a legnagyobb fejedelmekkel és ez önérzetének kifejezést is adott, midőn nejének halála után a Habsburg házból keresett magának feleséget és meg akarta kérni *III Albert* ausztriai herceg leányát. Azonban ennek és minden egyéb terveinek véget vetett 1391. márcz. 23-án bekövetkezett halála.

Tvrtko merész nagyravágyás, lelkiismeretlen álnokság és árulás által megközelítette álmát egy nagy délszláv birodalom alapításáról. *Szerbia* bomlása török csapások alatt, Magyarország tehetetlensége a királyválasztási válságokban kedveztek terveinek. Maga majd katolikus, majd ó-hitű, felkarolta és kiaknázta a bogumil mozgalmat. Ügyes játékos volt, de inkább a viszonyokon, mint erején alapult műve, mely nélkülözött minden szilárd alapot és csakhamar püнкösdi királyságnak bizonyult, egyúttal pedig óriási erőfeszítései által a bel-

zavarok és a végkimerülés azon fokáig juttatá Boszniát, mely csak a bukásnak lehetett előzője.

Tvrtko politikájának következményei gyorsan mutatkoztak és Bosznia rohamosan süllyedt, egész a megsemmisülésig a törökvész örvényében. *Zsigmond* király s majdan utódai felismerték ugyan, hogy valamiként a magyar korona kötelékében pacifikált *Bosznia* a birodalomnak mintegy előretolt hatalmas fellegvére, — hasonló becsében a délkeleti Erdélyhez, — mely domináló állást és megvehetetlen támpontot nyújt a Balkán-félszigeten védelemre s támadásra egy iránt, ép úgy azonnal megváltozik a helyzet a birodalom hátrányára és veszélyeztetve vannak összes déli részei akár a délszláv aspiratiók, akár az idegen hódító által, mihelyt Bosznia más kézre kerül. De más vállalatok által folyton megszakítva a Bosznia pacificatiójára irányuló törekvések egyfelől soha sem bírtak többé a kellő következetességgel és nyomatékkel, másfelől minduntalan egyenesen megzavartattak az egyház s a kereszténység egysége érdekében újból s újból felvett bogumil-üldözések által.

Viszont a bosnyák királyok többet markoltak, mint a mennyit bírtak, az erőszakkal egyesített délszláv törzsek nem tűrték egymás felsőbbségét, a viszály a magyar koronával pedig nemcsak a török elleni hatályos védelemtől fosztotta meg Boszniát, hanem közvetlenül is emésztette erejét, a fejedelmek tekintélyét pedig annyira megingatta, hogy a külső tehetetlenséghez csakhamar a legirtózatóbb belviszályok is járultak, melyekben a pártok folytonosan maguk hívták be egymás ellen az ország elnyelésére áhító külső ellenséget.

Az ó-szláv jogfogalmakhoz képest *Tvrtkót* nem fia *Tvrtko Tvrtkovics*, hanem a család legidősebb tagja, *Dabissa* követte. A történetírók fel teszik, hogy *Tvrtko* fiatalabb testvéröccse lett volna. Minthogy azonban az idézett okmány, *Tvrtko* első országgyűléséről, *Tvrtko* mellett csak a szerencsétlen *Vukot* említi, valóbszínű, hogy *Dabissa* tán *Kotromanics István* második öccsének *Inoszavnak* volt fia. Mindenekelőtt a horvát urak mozogtak ellene, a kik nem azért lázadtak fel a szent korona ellen, hogy a bosnyák korona alá kerüljenek. Nápolyi *László* is, látva, hogy *Tvrtko* nem neki, hanem sajátmagának igyekezett meghódítani Horvátországot és Damácziát, elérkezettnek látta az időt, hogy királyi jogait gyakorolja. A horvát urakban természetes támaszra talált.

1391-ben egyelőre megerősíti *Hrvoja Vukcsics* bosnyák vajdát, mint horvát- és tótországi bánt. De nem sokára *Horvát Iván* volt macsói bánt nevezi ki távolléte alatt összes királyságai kormányzójává, és számos adományok által párthíveket szerez úgy *Zsigmond*, mint *Dabissa* ellen. Így *Dabissa* kénytelen volt például a *Paliznaiak* várait ostrommal bevenni. De elegendő haderőt nem fejthete ki, mivel *Bajazit* 1392-ben *Zsigmonddal* folyó háborújában Bosznia ellen is küldött csapatokat.

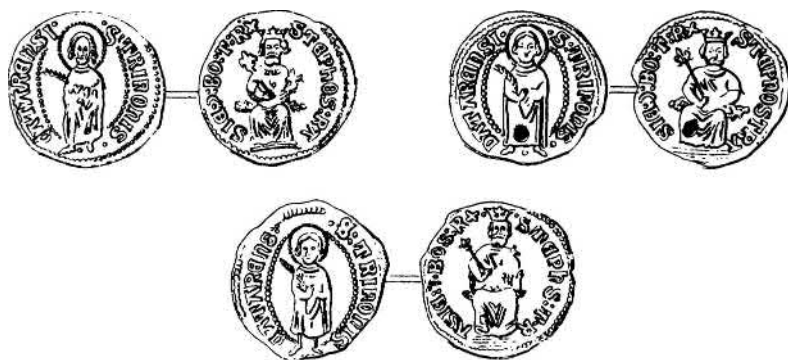
Ily körülmények közt *Dabissa* legjobbnak tartotta *Zsigmonddal* kibékülni, Horvát- és Tótországról lemondani, és a magyar korona felsőbbségét részéről is ismét elismerni. 1393 júliusában *Djakovárt* találkozott a két király, ottani megállapodásuk szerint *Dabissa* halála után egyenesen *Zsigmondra* szállt volna a bosnyák korona, a magyar király pedig nem csak megerősítette rác-bosnyák birtokaiban új hívét, hanem kinevezte még sümegei főispánná is. Ugyan e találkozás alkalmával a hatalmas *Hrvoja Vukcsics* «a bosnyák Alföld vajdája» is hűségí levelet állít ki, melyben «*Zsigmond* magyar királynak és *Mária* királynénak» fogadja, hogy engedelmeskedik nekik mindenki ellen, «kivéven az egyetlen dicsőséges *Dabissa* bosnyák király ellen», a kit híven akar szolgálni, «kivéven, ha ugyanezen király úr a magyar király úr és királyné asszony ellen kelne fel», a mikor is a magyar király ellen mire sem vállalkoznék. *Dabissa* halála után pedig senki másnak, mint a magyar királynak szolgálni nem fog. Hasonló okmányokat állítottak ki más bosnyák bárók is.* De midőn a *Zsigmond* elől menekülő *László-pártiak* újra Horvátország megnyerésével biztatják *Dabissát*, ez hamar feledi ígéreteit, és megengedi *Horvát Ivánnak* hogy *Dobor* várában sereget gyűjtsön, és Szlavóniába törjön. E helyett azonban 1394. augusztusában *Zsigmond* tört be *Osorába*, és ostrom alá vette *Dobort*, a vár bevétele után pedig üldözőbe vette *Horvát Ivánt*, a kit el is fogtak. *Doborból Gara Miklós* horvát bánt *Vuk Vukcsics* ellen küldte *Zsigmond*, a ki bosnyák sereggel *Knin-nél* állt. Ez is megveretvén, *Dabissa* újra alávetette magát a *djakovári* megállapodásoknak. Megtörve ennyi balsiker által, már a következő év őszén meg is halt. Fia nevében a királyné, *Heléna Gruba* kormányzott

* Fejér, Cod. dipl. X. 2.

még három esztendeig, de miután 1398-ban, a nikápolyi szerencsétlen ütközet után, a törökök Boszniába is betörték és rettentő pusztítást vittek végbe, a bosnyák főurak, kik már ekkor minden hatalmat magukhoz ragadtak volt, *Osztója Istvánt* kiáltották ki királyukká.

A leghatalmasabb főurak ekkor *Hrvoja Vukcsics* és sógora *Szandalj Hranics* voltak. Az utóbbi ép oly korlátlanul uralkodott Halomföldén, mint az északnyugati Boszniában *Hrvoja*. Mind a kettő buzgó *bogumil*. *Osztója* Istvánt, a ki valószínűleg Tvrtko törvénytelen fia* és maga is *bogumil* volt, nyilván azért kiáltották ki, hogy az ország a djakovári szerződés értelmében *Zsigmond* kezére ne kerüljön.

Az igazi uralkodó azonban *Hrvoja* volt, a ki mostan «a bosnyák királyság fővadjája, és *László* király és *Osztója* király legkegyelmesebb

OSZTÓJA KIRÁLY PÉNZEI

urak fő-helytartója». *Zsigmond* ellen *Hrvoja* újra kitűzte nápolyi *László* zászlaját, és Horvát-Tótországokat is újra el akarta foglalni. *Zsigmond* helyre akarja ugyan állítani uralmát, de miután 1398-ban seregével *Vrbász* váráig jut, a hasonló folyón, a mai Banjaluka felett, visszavonulni kénytelen; 1401-ben pedig *Hrvoja* felhívására az addig hű *Zára* is eláll *Zsigmond*tól és *László* pártjának központjává válik. A törökök elől ez időben Bosznia biztonságban volt. Úgy látszik ez időre esik a *bogumilek* első összekötése a törökökkel, s ez esetben *Hrvoja* volna ez összekötetésnek is első szerzője, a mi különben is hasonlít hozzá. Annyi tény, hogy *Hrvoja* 1400-ban

* II. Tvrtkót *Osztója* törvénytelen fia, a későbbi király, Tamás *Osztojics*, «*patruus noster carissimus*» nevezi.

*Raguzánál elfogott török követek érdekében közben jár, és Zsigmond is vádolja őt a törökkel való czimborálással.** Hogy a törökök felhasználták Boszniát Zsigmond ellen, az is érthető. 1402-ben *Hrvoja* előtt hódol *Sebenico* és *Trau*, és kísérlet történik *Ragnza* megnyerésére is. Végre *Hrvoja* annyira viszi, hogy meghívhatja nápolyi *Lászlót* 1403 júliusában összegyűlnek Zárában *Hrvoja* mint *László* király főhelytartója, apósa *Nelipics Iván* és számos bosnyák nemes, «rendkívüli termetű férfiak», magyar urak *Bnbek Detre* nádor, *Kanizsai János* esztergomi érsek, *János* kalocsai érsek s mások és augusztus hó 5-én ünnepélyesen megkoronázzák *Lászlót*, de nem a Szent-István, hanem állítólag *Zvonimir* koronájával.

Osztója ezt a fordulatot felhasználta, hogy megvalósítsa a bosnyák uralkodók régi vágyát és kemény ostrom alá vette *RagnzáL*. Ezen vállalatában azonban rossz hírek érték. Először is, hogy *Zsigmond* verni kezdi magyarországi ellenségeit és nyomul dél felé. Aztán hogy *Hrvoja* kész volna elhagyni a bogumil hitet, ha *László* megteszi bosnyák királylyá.

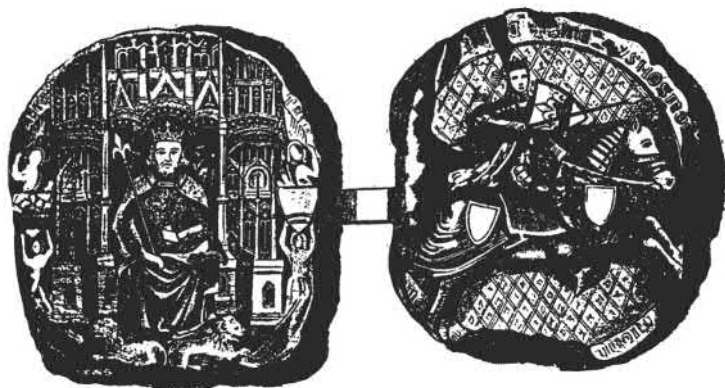
Ily viszonyok közt *Osztója* legjobbnak találja mielőbb visszatérni a szent korona hűségére. *Zsigmond* kapva kapott e megtérésen és szeptemberben már *Osztójánál* járt követe, *Maróthi János* macsói bán, a ki létre is hozta a teljes kibékülést.

Ennek híre is elég volt, hogy véget vessen *László* pünkösdi királyságának. De míg *László* vissza sietett hazájába, *Hrvoja* nem adta fel ilyen könnyen a játékot, és *Raguzával* igyekezett *Osztója* ellen szövetkezni. A bogumil *Radisics Pál* knézet akarták *Osztója* helyébe királylyá emelni. A szövetségi okmány így szól: «Mi *Hrvoja* úr, Isten kedvező kegyelméből Spalato dicső fejedelme, és hatalmas vajdája a bosnyák királyságnak stb. és Mi az Istentől kedvelt Raguzá városának dozséja, patríciusai és közönsége, ígérjük egyik a másiknak és egyesülünk, hogy mindközönségesen esküdt ellenségei leszünk *Osztója* királynak, az ő veszedelmére, megsemmisülésére és elűzésére a királyságból. És ugyanazért fogadjuk Mi, *Hrvoja*, hogy felemeljük hadainkat és a Neretván át Halomföldre vezéreljük, és itten Christus nevében *Radisics Pált* Bosznia királyának nyilvánítjuk és kikiáltjuk és

* *Pucic* által közlött raguzai okmány. — *Lucius*, De Regno Dalm. p. 258.

minden hatalmunkkal fentartjuk és támogatjuk. És nemkülönben Mi, Raguza városa is ígérjük, hogy közösen *Hrvoja* úrral mindent elkövetünk *Osztója* király ellen és a nevezett *Radisics Pál* úr mellett a mire csak képesek vagyunk szárazon és vizén, minden bennünket környező helyen, saját embereinkkel és másokkal, a kiket erre bírhatunk. Végre pedig megkövetjük a legmagasabb *Zsigmond* királyt és mindent elkövetünk, hogy *Hrvoját* a nevezett király úr kegyelmébe vissza helyezzük, minthogy *Osztója* király nevezett urunknak becses és hasznos úgy sem lehet többé.»*

Annyira helyreállott tehát *Zsigmond* tekintélye, hogy hozzá fordult minden fél. *Osztója* egyenesen Budára menekült a *Hrvoja* által

OSZTÓJA PECSÉTJE
(az orsz. levéltár 1400-iki okmányán)

ostrom alá vett *Bobováczból*, a hol vissza hagyta nejét, *Ktijeját*, gyermekeit és koronáját. Ez időből maradt fenn egy régi sírkő felirata, mely szerint «ekkor történt, hogy *Osztója* király a herczeggel és az országgal pörölt és Magyarországra ment».**

* *Miklósics*, Mon. serb. p. 252.

** E bogumil sírkő, mely jelenleg a Sirokibrig melletti kocserini római katolikus plébániába van befalazva és a privljei mezőn találtatott, 25 sorban a következő feliratot tartalmazza:

«Va ime otca i sina i sv. Duha. Ovdi lezi Viganj Milosevics koji je sluzio Bana Stjepana i Kralja Tvrtka i Kralja Dabisu i Kraljicu Grubu i Kralja Ostoja. U to se vreme

Maróthi János mentette fel Bobováczi várát, a hol több éven át magyar helyőrség maradt. A *Zsigmond* által így támogatott *Osztojának Hrvoja* sem állott tovább ellent.

«Megértettük, — így ír Raguzai 1404 márczius 14-éről, — a mit becsületes kedvességed nekünk ír, hogy *Osztoja* király kibékült veled, és hogy elfogadtad őt uradnak és ő befogadott szolgájának. Es a mit kedvességed ír, hogy mi is béküljünk meg vele, és hogy te oda fogsz hatni és igyekezni, a mit felette köszönünk.» — De a kibékülés nem létesült, mert *Osztoja* vonakodott visszaadni az elfoglalt tengermelléket, sőt Raguzának sikerült nem csak *Hrvoját*, de számos más főurat is újra megnyerni *Osztoja* ellen. Május 28-án gyűltek össze a szövetségeseik valószínűleg Viszokoban, köztük a raguzai követek azon utasítással, hogy üdvözljék *Hrvoját*, mivel Isten megboszulta őt *Osztoján*, és hogy kövessék *Hrvoja* tanácsát; ha valaki királylyá választatnék, kérjék tőle a privilégiumok megerősítését, ha pedig király nem választatik, kérjék a megerősítést a gyűléstől a *bogumilek beleegyezésével*: titokban pedig így szóljanak *Hrvojához*: Ki volna király alkalmasabb náladnál? Ha pedig nem akarna, akkor fogják egyik Kotromanics pártját, kik már régóta urak az országban, vagy ama Pálét (Radisics), a ki Raguzában él.* Június elején csakugyan kikiáltatott királylyá Tvrtko fia, *IL István Tvrtko Tvrtkovics*. *Osztoja* a bobováczi magyar helyőrség védelme alá menekült. A valóságos úr most is *Hrvoja* volt, a ki nápolyi *Lászlóval* is újabb összekötésbe lépett, saját pénzeit verette (a spalatói Sz.-Do{mus képével), és így czímezte magát, hogy: «*Excellens dominus Heruoya, dux Spalati,** Dalmatiae, Croatiaeque regius vicemgerens, ac Bosnae summus voyvQda, nec non partium inferiorum comes.*» *Zsigmond* pedig így nevezi: «*Capitale nostrae maiestatis emulum Hervoyam*»,*** a raguzaiak pedig azt írják

Ostoja svadi s Hercegom i Vidosim podje na Ugre. Ostoja u to vreme uzme menc Viganja dok dospjeh i legoh na svojü zemlju.»

(Az atyának, fiúnak és Szent-Léleknek nevében. Itt nyugszik Milosevics Vigánj, a ki István bánnak, Trvtko királynak, Dabissa királynak, Gruba királynénak és Osztoja királynak szolgált. Ebben az időben pörölt Osztoja király a herczeggel és az országgal és Magyarországra ment. Osztoja magához vett ez időben engem Vigánjt, míg vissza nem tértem és földembe feküdtem.)

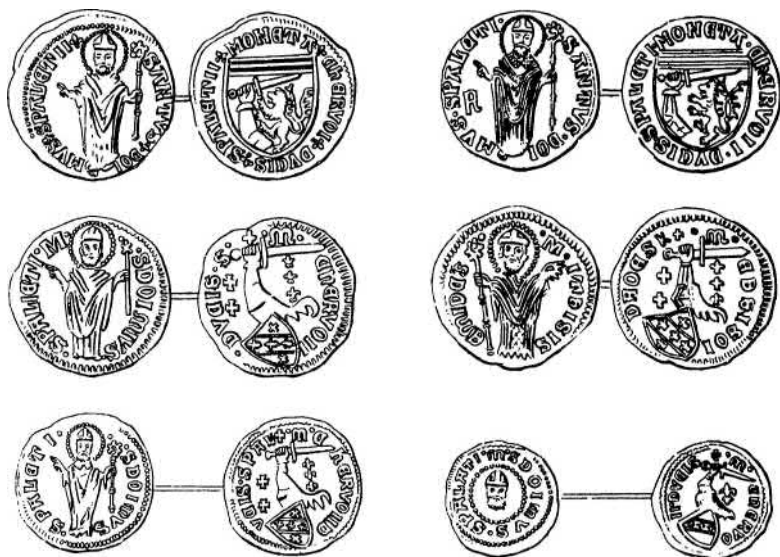
* *Pucic* által közölve, Spom. I.

** *László* adománya.

*** Fejér, Cod. dipl. X. 4. p. 397.

neki: «Tudjuk, hogy mindaz, a mit Boszniában parancsolni fogsz, megtörténik.»*

A vihar azonban nem késett. Három sereggel indult Zsigmond Boszniába. Az egyiket a macsóí, a másikat a horvát bán, a harmadikat *Perényi Péter* vezette. Velence megtagadta *Hrvojától* a kért gályákat, de *László* küldött hajóhadat *Lusignani János* alatt. És *Hrvoja* megállotta a vihart. *Pál* horvát bán elfoglalta ugyan *Bihács* várát, de nem tudta tartani. *Maróthi János* pedig kivonult Ozorából, miután *Garázdai Miklós* és *Szilágyi László* alatt helyőrséget

HRVOJA ALFÖLDI GRÓF, SIWLATÓI HKRCZEG PÉNZEI

hagyott *Srebemik* városában. *Perényi* túl sem lépte a határt. 1405-nek végén a hadjárat be volt végezve és *Il Tvrtko* mostan *Lászlóhoz* mint magyar királyhoz hódoló küldöttséget menesztett, mire ez 1406-ban augusztus 26-án megerősíti «kedves atyafiát» Bosznia minden régi jogaiban és határaiban,** a bosnyák főuraknak pedig bőven osztja az adományokat, *Hrvojának* egyebek közt *Zerin*. várát is.

Hosszú szünet után végre a pápa is ismét beavatkozik a bosnyák ügyekbe, nem nézhetvén tovább a bogumilek ily diadalát. Biztatja

* *Pucic*, Spom. I. 59.

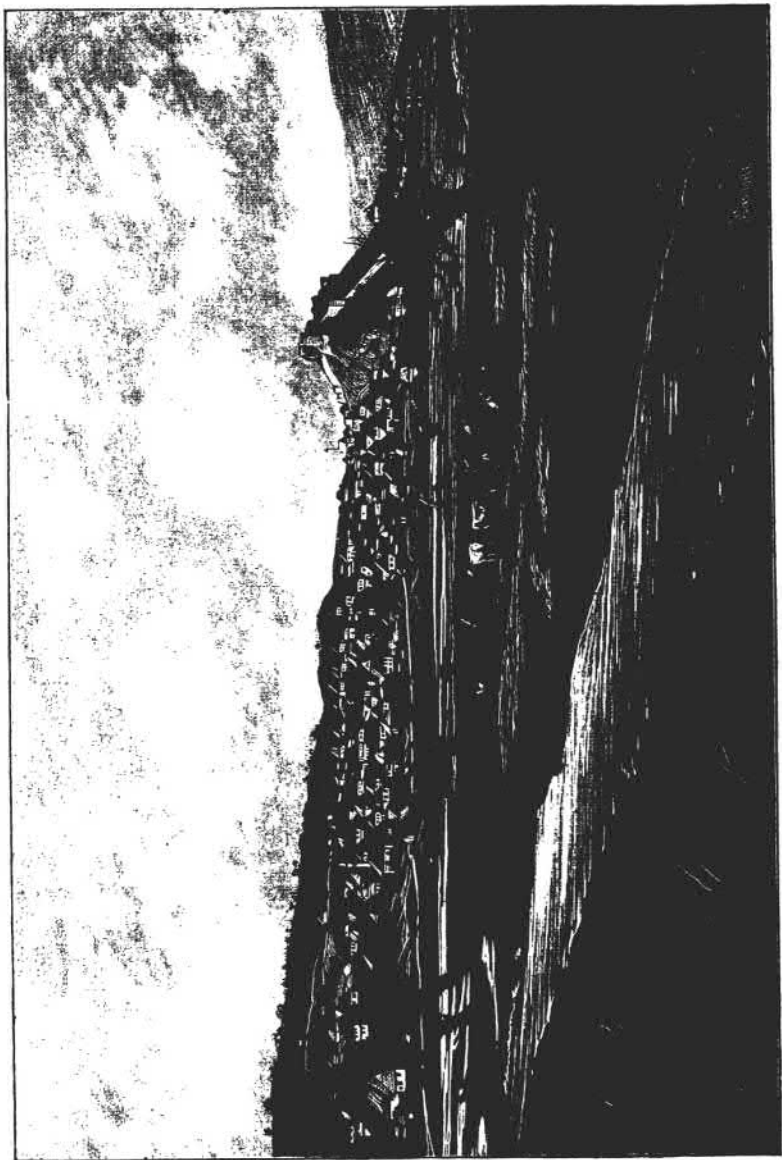
** *Lucius*, De regno Dalm. p. 261.

Zsigmondot és segílyt ígér neki a törökök és bosnyák «manichaeusok s arianusok» ellen, a kiknek kiirtására még egyszer keresztes háborút hirdet «az egész keresztény világban.» — Zsigmond most 1408-ban személyesen 60,000 embernyi roppant sereget vezet Boszniába, lengyel csapatok által is erősítve. Véres ütközetek után nevezetesen *Srebernik* és *Branics* alatt végre *Dóbornál* (a mai Doboj) megsemmisül a bosnyák had, *Tvrtko Tvrtkovics* számos bárójával a király kezébe esik. Rettentő ítélszéklet ül Zsigmond király. *126 bosnyák főurat* lenyagztat és a dobori szikláról a Boszna-folyóba dobat. — *Tvrtko Tvrtkovicsot* pedig mint foglyot magával viszi Budára. — *Windeck* egykorú német krónikás ezeket írja:

«Du solst wissen in dem Jare als man zalte von gotes gepurt tausent vier hundert und funfif Jare, do zog Konig Sigmund in das Konigreich zu Wossen mit grossem volck Sechzig tausent manne zog er in das Konigreich, wenn sich der Konig wider In gestalt hatte, darumb log er in dem lande drey ganze Jare winter und Summer, und betwang das Konigreich und ving den Konig von Wossen und fürt in gein Offen und Hess hundert sechz und zweinzig lanthern die haupter abslan und uber einen hohen Fels zu Tobra von dem slosse ab hin werffen in das Wasser.»

A legfőbbek azonban nem voltak a kivégzett főurak közt. A hatalmas két bogumil vezér, *Hrvoja* és sógora, a halomföldi *Szandalj Hranics* vagy már elébb odahagyta a veszni indult *Tvrtkót*, vagy legalább az ütközetből menekült meg idejekorán és kiegyezett a győztessele. A német krónikás, miután még megemlítette volna, hogy Zsigmond király Szerb- és Rácországban is járt, a hol a török ellen véduraságába fogadta a despotát («Tischbot», Stepan Lazarevics,) így folytatja: «(Also betwang er das Konigreich und pracht darzu, das *Korby* und *Zendel* (Hrvoja és Szandalj), die grossten landherren und fursten in demselben Konigreich zu Ihm gein Offen ritzen und gaben sich in genade, da nam er sie gar gnedigliche aufi) Sőt Zsigmond *Hrvojának* régi birtokain felül még *Pozsegát* és az újon alapított sárkány-rendet is adományozta. * E kegynek oka kétségkívül az volt, hogy *Hrvoja* meghódolásával *László* elveszítette minden támaszát.

* Lucius, de regno p. 268.

DOBOJ VĀRA

Csakugyan egész Horvát- és Dalmátország meghódolt Zsigmondnak az egy *Zára* kivételével, melyet *László* reménytelenségében Dalmatiára való összes jogaival együtt 100,000 aranyért eladott Velenczének. De további szolgálatoakat is tett *Hrvoja*. Az eddig *Bobovácson* magyar őrség alatt élt *Osztója* azt hitte, hogy most megint rajta a sor és egyebek közt megnyerte *Szandaljt* is. Zsigmond ez igénynek 1410—11-iki újabb hadjáratával vetett véget, Lazarevics despota és *Hrvoja* által híven támogatva. E hadjárat eredménye az volt, hogy Bosznia teljesen feldaraboltatott: az *Alföld* *Hrvojának*, *Ozora Gara Jánosnak*, *Só* a macsói bánnak, *Szrebernik* a szerb despotának jutott és csak a felső Boszna-völgy maradt meg *Osztójának*, mert *Halomföldén*, *Trvanujában* és *Podrinjében* *Szandalj* maradt az úr. 1412-ben a béke teljesnek látszik. Ez év jun. 2. és 3. fényes lovagjátékok vannak Budán, a hol a bosnyák lovagok mint termetes, erős és vitéz emberek kitűnnek. Hogy mily fényt fejtenek ki, látható abból, hogy *Hrvoja*, — kit a német krónikás most bosnyák királynak mond, — ez ünnepélyekre 6000 aranyat vesz fel. De a hamu alatt ég a parázs. *Hrvoja* nem tudja *Szandaljnak* megbocsátani, hogy rokona és régi szövetségese lévén, *Osztója* mellé állt volt. A két bogumil-vezér halálos ellenséggé vált, és midőn a következő évben *Szandalj* Szerbiában jár, hogy Zsigmond parancsából a török ellen segítse a despotát, *Hrvoja* pusztító kézzel tör birtokaiba és foglalja várait. Míg Zsigmond útban volt Róma felé, hogy magát császárrá koronáztassa, *Barbara* királyné *Szandalj*, *Gara János* és *Csupor Pál* szia von bán vádjaira árulónak nyilvánította *Hrvoját*. *Hrvoja*, kire most a királyné felhívására ellenségei minden oldalról rátörnek, ügyesen védelmezi magát mentséggel, ígérettel és fenyegetéssel oly okmányban, mely azért is nevezetes, mivel itten történik bogumil részről az első nyílt fenyegetés, hogy a törökkel fognak szövetkezni. Az még nem árulás, úgymond, ha ellenségein áll boszút. Aztán igéri, hogy katolikussá lesz. «Ne engedjed óh királyné, hogy vénségemre hitetlen pogányságban haljak el, miután alig vártam az időt, hogy a pogányságból a katolikus egyházba térjek, királyomat híven szolgálva». «Emlékezzél meg, hogy a király és mágnásai megesküdtek nekem és hogy királyi írásom van róla, a királynak és mágnásainak pecsétjeivel. Tudod továbbá, hogy vitéze vagyok a sárkányrendnek, s hogy csak tagjai ítélnének el. Emlékezzél szent János kedvéért,

hogy komád vagyok. Emlékezzél Isten szerelméért a nekem adott ígéretekről és eskükről». «Ha pedig a király úr minden ígéretének, esküjének és kötelezettségének és igaz kéréseimnek sem felelne meg, akkor bűnömül ne rójja, ha minden, keresztény fejedelmekkel közlöm a nekem adott ígéreteket és esküket». «Eddigelé más védelmet nem kerestem, egyedüli menedékem a király lévén; *de ha így maradnak a dolgok, ott keresem a védelmet, a hol meglelem, és akár elpusztulok, akár megmaradok. — A bosnyákok a törökkel akarnak kezét fogni, és e részben már meg is tették a lépéseket. A törökök pedig mindenestre készülnek Magyarország ellen.»**

Pulsanóból 1413 aug. 1.-éről kelt levelével azonban a király is árulónak jelenti ki *Hrvojat*, a kitől ellenségei most minden birtokot elfoglalnak a bosnyák Alföldön és Almissa várán kívül. És minthogy *Hrvoja* most *Osztójával* szövetezik, *Zsigmond* visszaküldi Boszniába az eddig fogva tartott *II. Tvrtkót*. *Hrvoja* Velenczéhez, nápolyi Johánához, s ezektől elhagyva, végre csakugyan a törökhöz folyamodik, kivel tudjuk, már régebben is összeköttetésben állott. És most harcolnak először a bogumil bosnyákok a törökkel együtt a magyarok ellen. Ozorában folyt a döntő ütközet 1415. augusztus havában. Thuróczi és egy lengyel krónikás is leírják részletesen. A magyarok veresége teljes, a törökök zsákmánya roppant volt. *Czilliig* nyomultak portyázó csapatjaik. *Maróthy János* török fogságba esett, melyből csak 4 év múlva szabadult ki 40,000 arany forintért. *Gara János* és *Csupor Pál* *Hrvoja* kezébe esett, a ki az utóbbit ökörbőrbe varrva vízbe dobatta, mivel *Csupor* egyszer a magyar udvaron *Hrvoja* vaskos termetét és mély hangját gúnyolva, őt ökörbögéssel fogadta. *Gara* évek múlva szökés által szabadult. A törökök azonban nem mentek ki többé az országból, hanem beleavatkozva az egyes knézek szakadatlan villongásaiba, itt is, ott is zsákmányoltak és végre 1416-ban elfoglalták Vrhboszna várát és avval együtt az egész Zsupát, tehát Bosznia szívéét. *Izsák basa* parancsolt itt mint szandsák-bég, és ez képezi a török *Szerajevo* keletkezésének kezdetét. Most már a halomföldi *Szándalj* is «Istennek és Muhammed nagy császárnak és Izsák vezérnek kegyelméből» kormányzott.

* *Lucius*, Mem. p. 392.

Ugyanez évben érte utol a halál mindennek közvetlen okozóját Hrvoját. A mélyebb okok régóta működtek, és visszavezethetők az első bogumil-üldözésekig. Sokáig tartott, míg a bogumilek rászánták magukat, hogy a törökhöz folyamodjanak. Ezentúl gyorsabban fognak fejlődni az események mindodáig, míg nem sokára törökké lesz az egész ország.

A földönfutó *Osztója*, kit végső birtokából a törökök dobtak ki, azt hitte, hogy újra hatalomra tehet szert, ha elveszi Hrvoja özvegyét. A maga nejét már azelőtt elbocsájtotta bogumil módra, a miért már ellene fordult volt saját édes fia is. A Muhammed által országgyűlésiig egybehívott rendek azonban elhatározták, hogy *Osztója* börtönre vetendő, mert ő az oka minden bajnak. *Osztója* még két évig tartotta magát néhány párthívével az ország nyugati részében míg 1418-ban meghalt. A rendek egy része fiát, *Osztojics Istvánt* választotta királylyá. De míg *Szandalj* soha sem akarta őt elismerni, a főurak egy másik része már 1420-ban *II Tvrtko Tvrtkovics* mellett ránt kardot és a következő éven túl *Osztojics Istvánnak* nem leljük többé semmi nyomát.

II Tvrtko Tvrtkovics oda jutott végre, hogy háborítlanul birta királyságát. *Izsák basa*, kit Thuróczy krónikája akkor bosnyák királynak is nevez, szandzsákjából a temesi bánságba tört, úgy hogy az első török betörés Magyarországra Boszniából eredt.

Azonban Péterfőy (Petrovics) Miklós által megveretvén, seregével együtt odaveszett, úgy hogy Bosznia egyidőre a töröktől szintén megszabadult.

Azonban már 1426-ban újra 4000 török tör be, vezetve *Radivoj* knéz, *Osztójának* törvénytelen fia által. Az így keletkezett harcok sokáig húzódtak, illetőleg újra s újra kitörtek. Mert mikor a bázeli egyházi zsinat, melyet IV. Jenő pápa a végből hívott egybe, hogy az eretnokségnek véget vessen és a kereszténységet egyesítse a török vésszel szemben, Raguzához folyamodik, hogy ez irányban közvetítsen Boszniánál, tekintettel főkép a bogumilekre, Raguzá 1433-ban azt feleli a zsinat megbízottjának hogy mostan mit sem tehet, mivel *Tvrtko* király háborúban van a törökök ellen, a kik *Radivoj* nevű főurat akarnak királylyá tenni. — *Radivoj* ugyan nem lesz király, de *Tvrtko* mégis elűzetik. Mert ugyanez évben a halomföldi *Szandalj*

Brankovics György szerb despotával együtt *pénzen megvásárolják Boszniát a szultántól* és elűzve Tvrtkót meg is osztozkodnak az országon.

A Bázelen tanácskozó egyetemes zsinat most csak annyival élénkebben foglalkozik a boszniai «manichaeusokkal».

Az 1434. szept. 3-án tartott synodusi ülésen a görög egyházzal való egyesülés fölött folyván az alkudozás, a trevizói püspök* a zsinat figyelmét a boszniai manichaeus eretnekek megtérítésére hívja fel, annál inkább, mert — úgymond, — megtérésük ép úgy remélhető, mint a görögöké; mikor ő személyesen köztük járt volna infulával és teljes főpásztori ornátusban, oly nagy alázattal fogadták, hogy alig volt képes őket lábai csókolásától visszatartani. És illik is, hogy a zsinat könyörüljön rajtuk, miután a töröktől a múlt évben is rémítőt szenvedtek. A szónok ezen indítványa folytán a pápai legátus felhívja őt, hogy nevezné meg, kire volna ezen missió bízandó és az indítvá-

II. TVRTKO TVRTKOVICS PÉNZEI

nyozó püspök kijelenti, hogy örömet megy maga is, sőt kész az ügyért vértanúságot is szenvedni.** 1435. februárjában a római császár (Zsigmond magyar király) jelenti a conciliumnak, hogy a bosnyák király neki meghódolt s mivel megtérni is óhajtana, felkéri a zsinatot, hogy legyen gondja a bosnyák királynak és népnek megtérítésére. Júniusban raguzai János sürgetésére a zsinat végzést is hoz, melylyel meghagyja a pápai legátusnak és az arelati bibornoknak, mint pápai elnököknek, továbbá a (bécsi) (cskóczi) apátnak» és a freisingeni püspöknek, hogy a Boszniába küldendő követek s az ez ügyben szükséges egyéb intézkedések iránt gondoskodjanak.***

* «Terbipolensis» bizonyára inkább tervipolensis, trevizóinak, mint herbipolensis, würzburginak olvasandó. Mert pápai küldetésben olasz püspökök sűrűn jártak Boszniában, de alig járt ott würzburgi.

** *Joannis de Segovia*, *História gestorum generális synodi Basiliensis I. Lib. IX. c. V. p. 750.* (Monumenta concil. gen. seculi decimi quinti. Conc. Bas. Scriptorum. Tom. Sec.)

*** Ugyanott.

1435. jul. 18-án *Brünnben* a császár és Albert osztrák herceg színe előtt foly az alkudozás a zsinat követei és a cseh Walnar, Kostka, Dinicius és Rokssanna közt a hussziták kibékítése fölött. Ez utóbbiak engedni készek, ha az egyezés záradékából kihagyatják: *ecet sanctorum patrum instituta*». A zsinati küldöttek erre nem állhatnak rá, de készek hozzátenni, ha a cseheket megnyugtatja, hogy: «*ad quam quilibet bonus et fidelis ecclesiasticus tenetur*» («a melyre minden jó és hű egyházi ember köteles»). És midőn a csehek a törléshez ragaszkodnak, a követek ezt azért mondják lehetetlennek, mert a görögök, bosnyákok, ariánusok és mindazok, a kik a keresztény névvel dicsekesznek, ígérnek engedelmességet az isten törvénye, de nem a szent atyák intézményei szerint, pedig ebben különböznek a jó keresztények a többiektől.*

1435. decz. 21-én a bosnyák király megtérítésére kiküldött zsinati követek, nevezetesen a konstanci püspök, Polomari János, Martinus decanus Turonensis és Haselbachi Tamás wolkensteini plébános Székesfehérvárott vannak és elébe mennek Zsigmondnak, a ki nejével, Albert osztrák herceggel és ennek feleségével, több mágnással és a *bosnyák királylyal* vadászatról tér vissza.** Ugyanakkor egy Boszniában járt olasz szerzetes «*de ordine minorum de observancia*» naponként prédikál Székesfehérvárott latinul, míg egy magyar pap tolmácsolja, és épen decz. 21 -én, mikor a bosnyák király is odaérkezik, sokat beszél róla, mondván, hogy csak «*erat fictus christianus*», tettetett keresztény, nem igazán keresztelkedett meg, sőt megakadályozta, hogy az övéit a *cefratres minores*», kik országában laknak, megkereszteljék.*** Ugyanez alkalommal Zsigmond komolyan felszólítja a zsinati követek előtt a bosnyák királyt, legyen rajta, hogy hat hónap alatt népe megkeresztelkedjék és felkéri a követeket, hogy a keresztelkedés módjáról nyilatkozzanak neki. f A zsinat harmadik követségét Pozsonyban fogadja Zsigmond 1436. márcz. 19-én ugyancsak a bosnyák király jelenlétében, ff Ez évben az időközben folyton Magyarországon tartó-

* Joannes de Turonis, *Rdiariumaegestrum*. Mon. . . . Scriptorum. Tom. I. 803.

** Ebendorfer Tamás, *Monum*. . . . Script. I. 757.

*** *Aegidius Carlerius* «*Liber de Legationibus*» Mon. . . . Script. I. 676. 1.

† Ugyanott 677. 1.

†† *Joannis de Turonis*, «*Regestrum*» Mon. . . . Script. I. 791. 1.

kodott Tvrtkót Zsigmond végre visszahelyezi országába. De ez szomorú állapotban volt. Ozora és Só földje a despota kezén maradt. *Vrhboszna* magas várában ismét török basa, *ham* szandsák-bég ült, a kinek az 1435-ben elhalt Szandaljnak unokaöccse és a halomföldi részekben utódja, *Vukcsics István* is engedelmeskedett. *Tvrtko* csak egy módját találta annak, hogy fenntartsa magát királyságában: azt, hogy ő is hódolt II. Murát szultánnak, főuraságát elismerte és 25,000 arany évi hűbéres adóra kötelezte magát. 1442-ben már Raguzá is a szultántól kéri és kapja boszniai privilégiumainak megerősítését.

Ily körülmények közt természetesen szó sem lehetett arról, hogy a zsinat valamire menjen Boszniával. Odáig jutott ugyan a dolog, hogy egy bogumil küldöttség tényleg megjelent Baselben. De az alkudozásnak ép oly kevéssé volt eredménye, mint a görögökkel, a husszitákkal, stb.

De *Tvrtko* legalább mindent megpróbált, hogy az ország szomorú helyzetén segítsen. Midőn II. Albert halála után 1440-ben a lengyel *Ulászló* választotta magyar királylyá, *Tvrtko* követsége járt nála, mely hangoztatva a lengyelek és bosnyákok őseinek és nyelvének közösségét, a Magyarország és Bosznia közti cseréi megszentelt» viszonyt, segítséget kért a török ellen. *Tvrtko* érezte e lépésének veszélyét. 1441-ben kéri Velenczét, engedné meg, hogy kincseit odavitesse és szükség esetén maga is oda meneküljön. Sőt arra kéri, hogy titokban vagy akár nyilvánosan is vegye át országának kormányzását, ha pedig ezt nem tehetné, küldjön fegyvert és munitiót. 1442-ben Raguzába küld nagyobb pénzüsszegeket megőrzésre. Végre ugyanez évben érkeznek *Hunyadi János* első diadalainak hírei. Azóta maradt halhatatlan a nagy hadvezér a délszlávok közt, kik őt mint Szebeni Jankót, «Jankó Szibinján», ismerik. A szerajevói hegyek egyike ma is viseli nevét: «Hunyadi-Brdo». Mostan bosnyák csapatok is siettek Hunyadi seregéhez. 1443-ban a kunoviczai szorosban Bulgáriában Hunyadi teljesen megverte II. Murát seregét és az 1444-ben kötött béke folytán újra kitakarodtak a törökök Boszniából is. De *Tvrtko* már nem érthette meg e diadalt. Meghalt 1443-ban. Egy horvát krónika feljegyzéséből azt lehet következtetni, hogy a bogumilek szívesebben látták a török, mint a magyar felsőbbiséget, és hogy *Vukcsics István* ez időben egyfelől a törökökre, másfelől a bogu-

milekre támaszkodva, egészen függetlenné tette Halomföldét Boszniától.

És bogumil király választott II. Tvrtko Tvrtkovics utódjává is. A Kotroman-ház kihalt. Csak Osztójának maradt életben két törvénytelen fia egy bogumil asszonytól, *Radivoj*- és *István Tamás*. A bosnyák urak nem az idősb Radivojt választották, a ki egészen török kézre adta magát, hanem *Tamást*, a ki mindeddig a legszerényebb visszavonultságban élt egy alacsony sorsú bogumil családnál, melyből feleséget is vett, bogumil módra, azzal a föltétellel, hogy «hú és jó maradjon hozzá».

Tamás bogumil létére is felismerte, hogy a bosnyák királyság csak Magyarországra támaszkodhatik szemben az elhatalmasodott olygarchák és a török hódítók kettős veszedelmével. 1444. jun. 3-áról kelt okmánya létezik, melyben a már világhírré emelkedett magyar vezérnek *Hunyadi János*nak barátságát és hajlandóságát megköszöni, hálája fejében évenként 3000 aranyat és minden telhető támogatást ígér, és meghívja Boszniába, a hol mindenkor szívesen fogja látni.* Sőt *Tamás* tovább is ment. *IV. Jenő* nem adta fel terveit

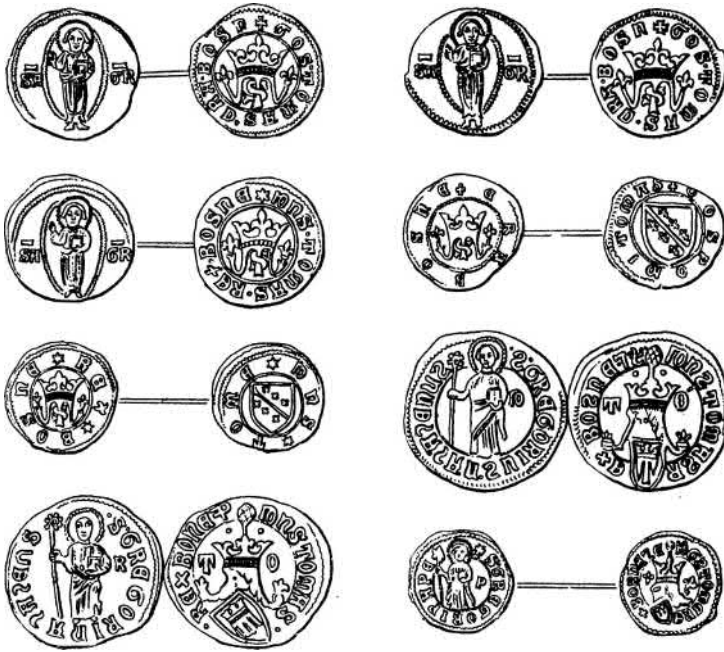

II. TVRTKONAK TAMÁS OKMÁNYÁN
HASZNÁLT PECSÉTJE

a kereszténység egyesítése iránt, és első sorban Boszniára is gondolt, a hol a bogumilismus már-már uralkodó vallássá lőn, úgy hogy nemcsak a nép, a legnagyobb főurak, hanem a királyok is követték, kivéven az egészen Zsigmond befolyása alatt állott II. Tvrtkót. A pápa tehát *Tamás* lesinai püspököt küldte Boszniába. Ez már 1439-ben kísérletet tett, hogy megtérítse a bogumilismus főtámaszát, *Vukcsics Istvánt*. Ettől elutasítva, *Tamás* királyhoz fordult. A király, eddig maga is buzgó bogumil, attól is tartott, hogy ha elhagyja a nemzeti hitet, a bogumilek ellene és a törökhöz fordulnak. De viszont azt is érezte, hogy a török-veszedelemmel szemben csak az európai Nyugatban

* Az okmány, melyen *Tamás* még II. Tvrtko pecsétjét használja (lásd a rajzot,) a Rákóczy levéltárral Anspachba, onnan 1785-ben a bécsi titkos levéltárba került, mely 1787-ben kiadta a magyar kamarai levéltárnak.

találhat hatályos támaszt, melylyel a pápai legátus váltig is biztatta. A hosszú vajúdnak az volt az eredménye, hogy a király a pápa által kínált koronát elutasította és a kért püspökségek felállítását megtagadta, mentve magát, hogy nem teheti a bogumilek és orthodoxok miatt, mely utóbbiak ekkor már szintén felülmúlták a nagyon megfogyott katolikusok számát. Ellenben maga, kivált *Hunyadi János* biztatására katolikussá lett. Egyúttal arra kérte a pápát,

TAMÁS PÉNZEI

(Részben szláv írással: Gospodin Tomas Kral Bosne)

hogy oldja fel a törvénytelen születés gyalázata és alacsony rendű nővel kötött házassága alól, minthogy mind a kettő miatt gúnyolják a vajdák. A pápa 1445 május 29-éről kelt iratával fel is oldja mind a törvénytelen születés gyalázata, mind különben is csak bogumil módra kötött házassága alól. A király most a hatalmas bogumilok megbékítésére is gondolva, *Vukcsics István* Katalin leányát kérte és vette feleségül. A halomföldi nagy-vajda, örömet látva leányát a királyi trónon, abba is beleegyezett, hogy Katalin a római egyház kebelébe

térjen, és e példán bátorodva most már *Radivoj* knéz és több más főúr szintén katolikussá lesz. Mindamellett a király még tovább ment a bogumilek megnyugtatásában s például biztosította a bogumil mágnásokat, hogy még hűtlenség vádja esetén is ügyük «a dzséd úr (a bogumil egyház-főnök), a bosnyák egyház és jó bosnyákok» (bogumilek) ítélete alá fog bocsájtatni. A barátok ezért be is vádolják a pápánál és a király kénytelen magát védeni, hogy csak látszólag és ideig-óráig kedvez az eretnekeknek, a meddig félelmesek és hatalmasak; a tisztelet, melyben egyházi előljáróikat részesíti, csak közönséges udvariasság, nem pedig oly vallásos tisztelet, mely Istent sérthetné; a mikor pedig teheti, kényszeríteni fogja az eretnekeket, hogy az igaz útra térjenek, a makacsokat pedig majd számkiveti és kivégezteti.

A bogumilek elleni nyomás kezdetét egyébiránt mutatják már az 1446-iki országgyűlés czikkei. Fennmaradt erről egy érdekes és sok tekintetben jellemző okmány, mely így szól:

«Mi István Tamás, Isten kegyelméből Bosznia, Szerbia, Illyria és Primőrje, nemkülönben dalmátiai és coraviai részeknek királya, adjuk tudtára és hírére mindeneknek, a kiket illet, hogy *Konjicza* városunkban (in pago nostro de Cogniz) tartott közönséges gyűlésünkön (in generáli congregatione) hű jobbágyaink, az egyházi főrendek, bárók, vajdák és előljárók (proceribus) és királyságunk összes megyéinek választott nemesei királyságunk békéje és üdve fölött tanácskozván, egyéb hasznos rendelkezések között a következő czikkeket terjesztették elénk alázattal kérve, hogy azokat jóváhagyni méltóztassunk:

I. A manichaeusok ne építsenek új templomokat, sem a régieket ne javítsák.

II. A római egyháznak adományozott birtokok soha el ne vétessenek.

III. A gyilkosok királyi parancsra fogassanak el, vagyonuk fele pedig a kincstárt, a másik fele a meggyilkolt örököseit illesse.

IV. A tanácsosok, titoknokok, vajdák és királyi székünk (sedis regiae) grófjai hivataluk megkezdése előtt a király kezébe kötelesek hűségi esküt tenni.

V. Szent Száva hercege (Herzogh Sancti Sabbae) csak akkor törvényes, hogy ha Bosznia, Rácország és Illyria királya nevezte ki és ha mindjárt kinevezése után a hűségi esküt a királyi Felség kezéhez leteszi. Ellenben pedig a király által megbüntetendő.

VI. Vérfertőzők és rokonok csábítói mindenkor halállal lakoljanak.

VII. Erősített városok (castrae) és várak árulói halállal lakoljanak, azonképen a pénzhamisítók.

Minek örök emlékezetéül és megerősítéséül szentesítettük az itten írott czikkeket, reájuk ütven nagy pecsétünket egész királyságunk egyházi főrendéinek, nagyjainak, vajdáinak és előljáróinak tanácsára és hozzájárulásával. Adva Konjiczán és írva kedvelt hívünk a Christusban tisztelendő atya Vladimír Vladimirovics úr, kresevói és narentai görög szert, püspök, udvari (aulae) titoknokunk, a görög irodalom és jognak tudóra által a Megváltónak 1446-ik, koronánk harmadik évében Szent-Iván napján, jelen lévén: főtisztelendő Tamás lesinai püspök, az apostoli szent széknék követe; Theophanus diocelei és ipeki püspök, rácz királyságunk görög patriarkhája; Maximus szerb metropolita; János marnai metropolita; a Jézus Christus urunkban tisztelendő atyák Szent-Ferencznek minorita rendjéből, Eugenius Summo, rácz királyságunkban apostoli nuntius és biztos, Zárai Mihály boszniai főinquisitor és püspöki helynök; továbbá tekintetes és nagyságos Stepan, Szent-Száva hercege és fiai; kedvelt testvérünk Radivoj, jajczai bán, Radivoj Vladimirovics gróf országbírónk; Vlatkovics István tanácsosunk ozorai bán; Kovacsics János, a dalmát részek vajdája; Pavlovics Péter glasináci vajda, főasztalnokunk; Grubjetics Páva zwormiki vajda, főpohárnokunk; Altomanovics Nikola valeriai vajda, szerb királyságunk praefectura; Jamorectovics Vladimír vajda, rácz királyságunk praefectura és királyságunk más vajdái.»*

* *Farlati* jezsuita, ki ez okmányt közli, állítólag a Vladimirovics családtól kapta azt. Adom az okmányt, mert hihető, hogy valódi tények, sőt meglehet, hogy valódi okmány is szolgált alapjául. De úgy legalább, a mint *Farlati* által ismerjük, hamisítottnak tartom azt, a mint annyi más bosnyák okmány felekezeti és magán-érdekben többé-kevésbé hamisítva van. Hamisítottnak tartom pedig mások közt a következő okoknál fogva:

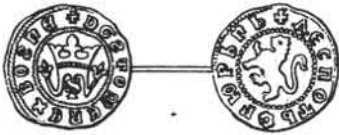
A királyi czímben előforduló «Illyria» Boszniában ismeretlen, általán a középkorban csak mint római-korbéli geographiai fogalom volt ismeretes, hitelt érdemlő okmányon sehol sem fordul elé, és találmánya azon horvát-katholikus propagandának, mely a jezsuita *Farlati* idejéig visszavezethető és a horvátok vezetése alatt nemzétileg és vallásilag egyesíteni akarta az ó-kori illyr területet. Hogy *Vukcsics István* ez okmány tartalmát már akkor elfogadta volna, nem hihető. Herceggé is csak utóbb lett. A *Radivoj*nak tulajdonított jajczai báni cím csak később, az Újlaki-féle királyságban válik szokásossá. *Altomanovics* előfordul, mint «szerb királyságunk praefectura»; de a szerb despotátust csak a szegedi országgyűlésen 1458-ban adományozta Hunyadi Mátyás *Tamás* király fiának, addig pedig a Rácországtól megkülönböztetendő Szerbiát a bosnyák királyok sem nem bírták, sem nem igényelték.

Ha *Tamás* király nem fogott már mostan erélyesebben a bogumilek üldözéséhez, oka az volt, hogy időközben újra megnövekedett a török veszély. *Ulászló* elesett a szerencsétlen várnai ütközetben. *Brankovics* György, kivel *Tamás* a törökvészszel szemben oly baráti viszonyba lépett volt, hogy közös pénzt is vertek, most újra a töröknek hódolt és visszafoglalta *Szrebernicát*, mely *Hunyadi* nagy győzelme óta ismét Boszniához tartozott. *Brankovics* 1448-ban *Hunyadi* Jánost is elfogja, a mint a rigómezei szerencsétlen ütközetből Szerbián át menekül, és ugyanez évben egyenesen *Brankovics* ellen kér *Tamás* segítséget a pápánál. Végre az 1449-ki szendrői békében, melyben *Brankovics* a fényes portát, *Gara László* pedig Magyarországot képviseli, Bosznia újra arra köteleztetik, hogy hűbért fizessen a portának.

A hét évre szóló békekötés után azonban most már mind a pápa, mind *Hunyadi* követeli az eretnekek kiirtása iránt tett Ígéretek beváltását. 1450-ben a tényleg megkezdett üldözés folytán a bogumil előljárók, számos főúr és nagy néptömegek, összesen negyvenezen* *Vukcsics Istvánhoz*, a főrokhhoz és *Brankovics*hoz menekülnek, és hívják ezeket segítségükre a király ellen. Az első, a ki e felhívásnak enged, *Brankovics* György, a ki újra foglalni kezd Boszniában. De *Vukcsics Istvánnal* is meggyül *Tamás* baja. A halomföldi nagy vajda régóta vágyva az önálló fejedelem szerepére, xnég 1448-ban elismeri főúranak *III Frigyes* császárt, a ki a magyar koronára igényt tartott. Tőle a Szent-Szávai hercegi címet kapta, Szent-Száva sírja után, mely *István* birtokain a milesevői zárdában volt. Azóta kezdték országát «Hercegovina» néven nevezni. Ugyanaz időtájt, mikor a bosnyák bogumilek hozzá kezdtek menekülni, az új herceg eltaszította nejét egy olasz kalandornő kedvéért, a ki fiorenczi kereskedőkkel jött országába. Az asszony és fia *Vladiszlav* knéz Raguzában kerestek menedéket. És mikor a herceg eredménytelenül kérte kiadatásukat, fegyverrel támadta meg Raguzát. A köztársaság valamennyi európai hatalomhoz,, első sorban természetesen a bosnyák királyhoz is folyamodott segítségért. *Tamásnak* három nagy oka volt, hogy síkra szálljon *István* herceg ellen, a ki először is végleg megszakította az alatt-

* *Farlati* «Illyricum Sacrum», Tom. IV. Venetia 1769, és «Spicilegium Observationum Historico-Geographicum de Bosniae Regno» Lugd. Bat. 1737.

valói köteléket, másodszer tárt karokkal fogadta a hozzá menekült bogumileket, harmadszor meggyalázta nejét, a ki a királyné anyja volt. Midőn azonban *Tamás*, a ki már le is kötelezte volt magát Raguzának, hogy «fel fog kelni egész dicső hatalmával» Vukcsics István ellen hadra hívná vajdáit és knézeit, ezek közül a legtöbben vonakodnak a herczeg ellen indulni, és a király kénytelen a rendelkezésére levő csapatokat saját fellázadt főurai ellen vezetni. Ezalatt *István* herczeg segítségül hívta a velenceieket, a kik fel is használják az alkalmat, hogy elfoglalják az egész tengerpartot a Cetinától a Narentáig, és segítségül hívta a törököket, a kik akkor fészkeltek be magukat Főcsába, a hova szandsák-béget is tettek, még pedig a herczegovinai szandsák-bég címével. Midőn *István* herczeg 1454-ben

TAMÁS KIRÁLY ÉS «DESZPOT GYURGYE»
(BRANKOVICS GYÖRGY) KÖZÖS PÉNZE

békét köt Raguzával, már a szultán hűbéresének vallja magát, hozzáadván ígéretéhez, hogy soha sem fogja többé bántani Raguzát: «kivéven parancsára a hatalmas uralkodónak, Mehemed bég török szultán urnák». Egy 1459-iki okmányban így írja magát: «Istennek és a nagy parancsolónak, uramnak, Emir szultán Mehemet-bég császárnak kegyelméből, én *István* Szent-Száva herczege.»*

Alig hogy *István* herczeg kibékült Raguzával, fiával és az ehhez csatlakozott főurakkal, már a következő évben roppant sereggel készült a bosnyák király megtámadására, eleget téve haragjának, nagyravágyásának és a bogumilek sürgetésének. Mellékesen közrejátszott még egy körülmény. *Talovác Péter* horvát bán, a legnagyobb birtokos a bosnyák határon 1453-ban meghalálózván, *Tamás* abban is támaszt akart keresni, hogy megszerzi *István* fia számára a bán özvegyének kezét és azzal együtt birtokait. De *István* herczeg, a ki ez idő tájt szintén özvegygé lett, magának szemelte ki *Hedvig* baniczát és birtokait. Ehhez képest a horvát határon is folyt az összeütközés, melybe csakhamar *Czilley Ulrik* az új horvát bán is beleavatkozott, a ki legalább a birtokokat magának akarta tartani. E harcok még folytak, midőn 1456 elején a szultán, a ki különben is *István* herczeget

* Miklosics, Mon. serb. p. 460.

pártolta, és most Magyarország ellen is újabb hadjáratra készült az eddigi hűbéren kívül *négy várnak* és 20,000 mérő gabonának átadását követelte, fenyegetve, hogy különben megsemmisíti Boszniát.

Az utolsó bogumil-üldözés következményei tehát gyorsan és rettentően tömörültek oly fürgeteggé, mely már-már a megsemmisítő villámcsapással fenyegette Boszniát. A fellázadt bogumil főurakkal, és ezek által híva, a szerb despotával, Vukcsics Istvánnal és a törökkel egyszerre gyűlt meg *Tamás* királynak a baja. És mind e mellett a bosnyák királyság még egyszer — utoljára — fényre derül. Mert a politikai hibáknak az a természetük, hogy a következmények eleintén csak mintegy figyelmeztetve, majd fenyegetve, és csak hosszas ismétlés és újabb s újabb visszaesés után lépnek fel megtorolva. De még ekkor is, mikor voltaképen már minden el van veszve, alá van ásva, a történelem úgy, mint a nagy tragédia-írók, még egyszer fel szereti kelteni a megrázó végbukás előtt azt az illúsiót, mintha még beállhatna egy kedvező fordulat, mintha még mindent meglehetne menteni. De csak azért kelti fel, hogy megmutassa, hogy a nagy bűnök és hosszan összehalmozott hibák után a katasztrófa végítéletét a legkedvezőbb szerencse, a legnagyobb erély és bölcsesség sem képes elhárítani. A balsorsnak sincs ereje a fölött a mi ép. Az aláesott szervezetet semmi szerencse sem mentheti meg.

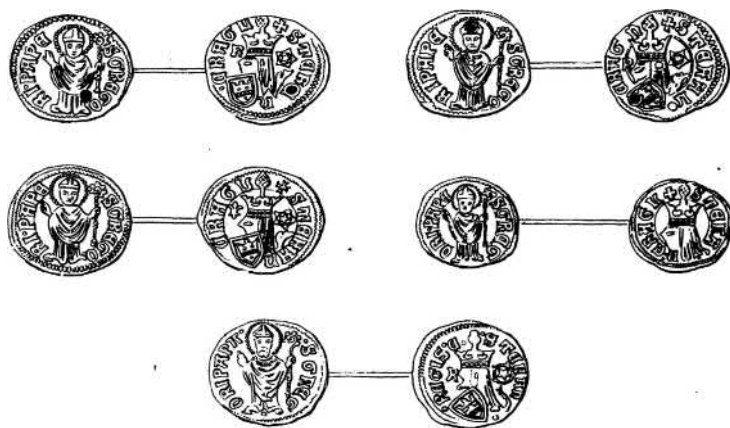
II. Muhammed 1453 május 29-én megvívta Konstantinápolyt, rettegésére az összes keresztény világnak. Diadalról-diadalra szállván, egy esztendő alatt megdönti az összes görög, albán és szerb országokat és 1454-ben felszólítja *Brankovics Györgyöt*, hogy adja ki neki egész országát. A despota nem tud mást mit tenni, minthogy kardcsapás nélkül átengedve Szerbiát, Magyarországra menekül, *Hunyadi Jánostól* kérni segédelmet. És *Muhammed* ellentállhatatlan seregei 1455-ben kénytelenek a *Hunyadi* által vezetett magyar hadak elől kivonulni Szerbiából. Midőn pedig a felbőszült *Muhammed* a következő 1456-ik esztendőben 150,000 embert 300 ágyúval vezet Magyarország ellen, *Nándor-Fejérvár* alatt jul. 21—22-én *Htmyadi* és *Capistrán* által újra és teljesen megveretik.

Felvillanyozva a lelkesedés által, melyet e magyar győzelem az egész kereszténységben szült, *Tamás Osztojics* most már nem csak, hogy várait át nem engedi, hanem felmondja a tributumot is és

keresztes háborút hirdet a török ellen. A pápa meghagyja legátusainak, hogy a keresztes háborúra gyűjtött pénzek egyharmadát a bosnyák királynak, (a másik kettőt a magyar királynak és az albán Castriota Györgynek) küldjék, Velenczét, sőt *Vukcsics Istvánt* is felhívja, hogy támogassák *Tamást* 1457 jul. 29-én pedig, miután megértette volna a király követeitől, hogy most már táborba vonul, így ír neki: «Támadj fel tehát Krisztus vitéze, rohand meg férfiasan a barbárokat, és meg fogod látni, hogy Istennek kegyelméből dicső győzelmet fogsz aratni.» *Tamás* 1458 elején el is foglalt néhány helységet a bosnyák-szerb határon. Minthogy azonban Magyarország actiója is megbénult Hunyadi Jánosnak és László királynak időközben bekövetkezett halála folytán, és *Tamás* király követe, a kit sorra küldött Velenczébe, Milanóba, Burgundba és Nápolyba, szintén nem hozott segílyt, a bosnyák király békét kötött Muhammeddel, sőt az elébbi tributum fizetésére is újra kötelezte magát.

Bizonyos azonban, hogy *Tamás* helyzete tetemesen megjavult. A bogumil főurakat megfékezte. A törökkel békéje volt. A horvát viszály megszűnt, a mennyiben a horvát házassági tervet feladta. *István* herczegre, ha nem a pápa fehérvása, de minden esetre Hunyadi győzelme volt annyi hatással, hogy vesztég maradt. Legtöbbet nyert azonban Szerbiában. Brankoviccsal ugyan még 1455-ig villongott: a következő évben meghalt despota fiával azonban már a közös törökveszedelemnél fogva is oly benső viszonyba lépett, hogy fia *István Tomasevics* eljegyezte *Lázár* despota *Jelacsa* leányát, a kivel nemcsak a Boszniától elfoglalt részeket, hanem a szerb despotátust is öröklendő volt. *Lázár* halála után az 1458-iki szegedi országgyűlésen, melyben *Tamás* és fia is részt vettek, *Mátyás* király meg is erősítette *István Tomasevics*t a szerb despotatusban és a despoták összes magyarországi birtokai-ban, ámbár menyasszonyát csak ezután, 1459 april i-én vette nőül. De ezzel aztán el is érte az új fellendülés tetőpontját. Még az év június 20-án a gyöngye *István Tomasevics* átadja a szerb-magyar határ legfőbb erősségét Szendrőt, II. Muhammednek úgy szólván kardcsapás nélkül, mire egész Szerbia török kézre kerül. Az összes kereszténység és maga *Mátyás* király is árulással vádolja úgy *Tamást*, mint fiát. A bosnyák király a pápához küldött követségre bizta védelmét, ez azonban újra csak ingerli *Mátyást*, a ki azt hiszi, hogy a bosnyák

követség koronát kér Rómában. «Kedves fiam», írja neki a pápa, «nem vagyunk olyan járatlanok ilyen dologban és nem osztogatjuk kegyeinket oly könnyen, hogy ne tudjuk, mi következhetnék ilyen adományozásból. Azt is tudjuk, hogy mit vétett ellened és az összes kereszténység ellen Tamás király. Tudjuk, hogy azt a koronát sokszor kérték, de soh' sem kapták. Es mi is, ha valamely alkalommal adományoznék, nem tennők híred nélkül, tudván, hogy igényed van rá.» A törökök ez alatt mindjobban szorongatják a bosnyák királyt. Míg Mátyás a pápával levelez és III. Frigyes német császárral háborút

TUMASEVICs ISTVÁN PÉNZEI
(Részben szláv írással: «Stefan Kral»)

visel, *Hassán* basa a török sereg élén arra kényszeríti *Tamást*, hogy engedje meg neki az átvonulást Magyarországba. A király újra Velenczének kínálja egész királyságát, vagy pedig segélyt kér tőle. De Velence beéri azon reményének kifejezésével, hogy *Tomás* képes lesz őseinek példájára saját bölcsessége és Isten segedelme által maga fenntartani országát. Ugyanez időben már *Vukcsics István* is érezni kezdi a veszedelmet és legalább személyének és kincseinek igyekszik Velenczében menedéket biztosítani minden eshetőségre.

Végre 1460-ban *Sperancsics Pál*, az új horvát bán is megtámadja

a hűtlenséggel vádoít bosnyák királyt, és e harcban találja *Tamás* 1461. július 10-én végét, a horvát krónikás állítása szerint megöletvén saját fia és Radivoj knéz által.

És most jön az utolsó király és a végső catastropha.

István Tomasevics egyik első uralkodói tette a kétségbeesés valószínűségi jalkiáltása, melyet a pápához intéz. A követek által 1463-ban ünnepélyes conclaveban felolvasott e beszéd így szól:

«Szentséges atyánk! Mi *István Tomasevics* boszniai király küldjük hozzád ezt a követséget, mivel Muhammed a török császár rám akar ütni a jövő évben és serege már készen áll. En ilyen hatalomnak nem tudok ellent állani és meg is kértem már a velenceieket, a magyarokat és az albán Györgyöt, hogy segítsenek. És ezt kérem tőled is.» «Elődöd koronával kínálta atyámat Atyám vonakodott, félve a töröktől és mivel még ki nem ütötte volt a manichaeusokat Én nem félek, mint atyám, és azért kérem a koronát és szent püspököket jelöl, hogy el ne hagysz.»

Kéri a pápát, hagyná meg Velenczének, hogy küldjön fegyvert és járjon közbe Mátyás királynál is, mert különben Bosznia elvesz. «A törökök már várakat építenek királyságomban, nyájasak a parasztokhoz és szabadságot ígérnek nekik.» «A parasztoktól elhagyott mágnások sem tarthatják magukat váraikban.»

«Ha *Muhammed* beérné az én királyságommal és nem menne tovább, akkor azt sorsára lehetne hagyni és nem kellene miatta a többi kereszténységet háborgatni. De telhetetlen uralma nem ismer határt. Utánam Magyarországot és Velence dalmata birtokait fogja megtámadni, Krajnán és Istrián át Olaszországba fog menni, mert ezt meg akarja hódítani és sokszor beszél Rómáról, vágyódva utána. Ha a kereszténység közönye folytán megvívja országomat, módjában lesz, hogy innen megvalósítsa kívánságait. Reám vár először a balsors. Utánam azonban a magyarok, a velenceiek és más népek ugyanazon sorsra jutnak. Így gondolkodik ellenségünk. Közlöm veled, a mit tudok, nehogy valamikor azt mondják, hogy nem jelentettem neked és könnyelműséggel vádoljanak. *Atyám megjövendölte elődöd Miklósnak és a velenceieknek Konstantinápoly sorsát.* És a kereszténység nagy kárára a császárok városa, a patriarkhák széke, Görögország oszlopa odaveszett. *Mostan* pedig én jövendölök neked, hogy ha hisztek ne-

kem és segíteni fogtok, meg leszek mentve. Különben el fogok veszni, utánam pedig a többiek. Ezt üzeni neked István. Atyja a kereszténységnek te, tanácsolj és istápolj!» *

Tisztán látta sorsát a bosnyák király.

1461. november havában megkoronázta ugyan maga a pápai legátus, — a mi azelőtt soha sem történt, — *Jajcza* várában, a hova István áttette székhelyét, mivel *Bobovác* már nem volt biztonságban a *fórok* előtt. Jelen voltak a koronázáson *Vladislav* és *Vlatko*, a szent-szávai herceg fiai is. *Vukcsics István*, maga is folyton szorongatva a törökök által, csak az imént volt kénytelen 40,000 aranyat fizetni a szerbiai basának, s ez arra birta, hogy végleg kibéküljön a bosnyák királylyal, sőt elismerje felsőbbségét. *Mátyás* királylyal is eligazította a pápa a viszályt. *Mátyás* keserűen fakadt ki ugyan kivált a koronázás miatt: «Arra kérjük Szentségedet, hogy ne növelje engedékenysége által ez ember elbizakodottságát. És ha legátusai valamit tettek parancsai ellen, tagadja meg. Kivált azokat, a mik a mi jogainkhoz tartoznak, engedjed át nekünk . . . Különben, bármi is történt eddig, hallgatni fogunk Szentséged tanácsára, és kegyünkbe fogadjuk a királyt, kinek követei épen mostan kérik bocsánatunkat. De csakis azon feltétel alatt, hogy jövőre teljesítse kötelességét, és a történeteket engedelmesség által jóvá tegye.» Egyúttal utasítja követeit, hogy figyelmeztessék a pápát Magyarország jogaira, nehogy a bosnyák király felbátorítottassék teljes függetlenségéről álmodni.** 1462-ben a bosnyák király már jelentékeny összeggel járul a III. Frigyes birtokában maradt magyar szent korona kiváltásához, több várába magyar helyőrséget fogad, kötelezi magát a török tributum felmondására.

De *Mátyás* király, a ki ekkor már a bogumilekkel kétségtelen összeköttetésben álló cseh hussziták ellen is fellépett és a husszita Podjebrád Györggyel a cseh koronáért harczolt, az eretnokség szigorú üldözését is követelte. A katolikus világ akkor át volt hatva a meggyőződéstől, hogy a kereszténység egysége szükségesebb mint valaha a török veszedelemmel szemben; a bogumilek tetteleg is czimboráltak már a törökkel. Megbékülésről a kölcsönös türelem

* *Katona*, Hist. crit. XIV. p. 491 — 494.

** Ugyanott p. 494—501.

és a XIX. század eszméinek alapján természetesen szó sem lehetett a XV. században, midőn az európszerte kezdődő vallás-újítás az erős meggyőződések összeütközésével a fanatismusig emelte a gyűlöletet és kárhoztatást, mind két részről.

Mindez azonban csak sietteté a katasztrófát.

Számos bosnyák bogumil tartózkodott már a törökök közt és azon főurak, a kik csak kényszerből fogadták el a katholicizmust, de titokban bogumilek maradtak, maguk siettek értesíteni *Muhammedet*, hogy mi készül a bosnyák udvaron. *Muhammed*, hogy maga győződjék meg a dolgokról, sietett is azonnal külön követet küldeni a tributumért, és midőn követe csakugyan ridegen elutasított, haddal készült Boszniára. E hadjáratot több egykorú krónikából ismerjük. A legfontosabb köztük a Mikael Konstantinovics osztroviczai renegáté, aki maga is részt vett benne.* E krónikák kalandos meséi közt, melyek legkalandosabbikka az, hogy *II. Muhammed* maga álruhában Boszniában járt és Bobováciban a király által felismertetett, de tisztelettel elbocsátatott volna, — annyi bizonyosnak látszik, hogy *István* király megrémülve a szultán készülődésén, és látva, hogy idegen támaszra nem igen számíthat, hosszabb, a krónikák szerint 15 éves fegyverszünetet kért. Az osztroviczai renegát azt mondja, hogy ő maga figyelmeztette volna a bosnyák követeket Drinápolyban, ahol a szultán serege már indulóra készen állt, hogy a kért fegyverszünetet meg fogják adni, de nem fogják megtartani. Alig távoztak a bosnyák követek, megindult a szultán is 150,000 lovassal, számtalan gyalogossal és segédhadakkal. A sereg egy része egyenesen Magyarországnak fordult *Ali* bég szerbiai basa alatt és ez is félrevezette és némileg megnyugtatta a bosnyák királyt. De *Mahomed* basa 20,000 könnyű lovassal a bosnyák Drina-vidékre tört és őt követte a főseppel a szultán. Miután Podrinjét elfoglalta és a vajdát lefejeztette volna, *Bobovác* elé ment és azt kezdte május 19-én ostrom alá venni. Az annyi ostromot kiállott Bobovác most is hosszasan ellentállhatott volna. De a parancsnok *Radák* knéz, titkos bogumil, aki csak kényszerből vette fel a katholicizmust, már harmadnap feladta a várat. *Szutiszka* és *Borovicza* közt ma is mutogatja a nép a

* Közölte *Safarik J.* Glasnik srbsk. XVIII.

«Radakovicza» nevű sziklát, melyen Muhammed az árulót árulása daczára lefejeztette volna.

István király, bizva *Bobovác* ellentállásában, *Jajczában* akarta saját hadainak s a kérve kért idegen segélynek összegyülekezését bevárni. *Bobovác* elestének rémhírére, és miután látta, hogy főurainak nagy része nem is akar a szultánnak ellent állani, sietve hagyta el » csekély kísérettel *Jajczát*, hogy Magyarországra meneküljön. Menekülése közben, midőn *Kljus* várában rövid pihenést tartana, utóérték *Mahomed* basa gyors lovasai, és körülkeríték a várost, úgy hogy nem menekülhetett tovább. Negyednapra *István Tomasevics* megadja magát, miután irást kapott Mahomed basától, melyben ez a szultán nevében esküszik, hogy semmi bántódása sem lesz. Ezzel aztán megszűnt egyáltalán minden ellentállás. /Z Muhammed egy hét alatt hetven várost és várat foglalt el; a görög Kritabulos szerint épen 300-at. *Jajcza* kapitányává *Mikael Konstantinovicst*, az osztroviczai renegátot tette.

Június közepén egész Bosznia elfoglalása után Hercegovina ellen fordult a szultán. Itt azonban kemény ellentállásra talált és az ellentállás különbsége mutatja leginkább, hogy Bosznia bukásának indoka csakugyan a bogumil-üldözés volt.

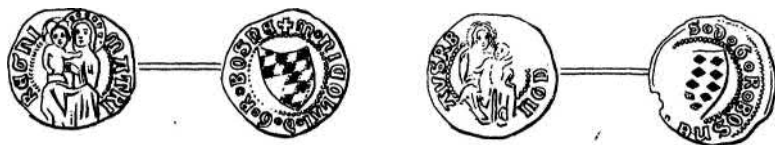
A bogumil nép elkeseredetten védelmezte bogumil fejedelmét és országát. A szultán hasztalanul ostromolva *Blagajt*, *István* herceg fővárosát, belátta, hogy itt nem boldogulhat oly könnyen, mint Boszniában, ahol senki sem védelmezte magát, és hátat fordítva Hercegovinának, visszament Konstantinápolyba. 100,000 foglyot yitt magával rabszolgaságba, 30,000 ifjút a jancsárok közé sorozott. *István Tomasevics* királyt pedig, *Radivojt* és ennek fiát lefejeztette daczára szabadságlevelüknek. Mások szerint a király elevenen megnyúztatott volna.* *Mária* királyné, számos mágnás és tömérdek nép, — utódaikat ma is dalmatáknak nevezik — Magyarországra menekük.

A főurak legnagyobb része azonban, miután már elhagyte volt a bogumil hitet kényszerből, most elhagyta a katolikus vallást, készséggel és muhammedánná lett, annyival könnyebben, mivel a keresztnek, keresztelésnek, *Mária*-cultusnak, a templomi dísznek és szertartások-

* Osztroviczai Mihály, Johannes Leonclavius, Laonicos, Gobelinus, *Istvánfy* és *Bonfini* eltérnek e részletekben.

nak, az egyházi hierarchiának és a házasság szentségének elvetésében saját vallásos meggyőződéseivel egészen hasonlókat talált az izlamban. *Katalin* özvegy királyné, mostoha-anyja a királynak, *Rómába* menekült. A bosnyák királyságot a pápának hagyományozta, ha gyermekei *Zsigmond* és *Katalin* vissza nem térnek az egyház kebelébe. Mert ezek is *Muhammed* kezébe estek, és felvették az izlamot. Az özvegy királyné síremléke az «Ara Coelb templomában áll, a következő latin felirattal: «Catharinae Reginae Bosnensi, Stephani Ducis Santi Sabbae Sorori, ex genere Helene et domo Principis Stephani natae, Thomae Regis Bosnae uxori, quantum vixit annorum LIII et obdormivit Romae Anno domini MCCCCLXXVIII. die XXV. Octobris. Monumentum ipsius scriptis positu.»

Mátyás király visszafoglalja a bosnyák Alföld és Ozora egy részét, melyből a jajczai és a szreberniki bánságokat alakítja, rá-

UJLAKI MIKLÓS PÉNZEI

bízva ezeket is *Ujlaky Miklós* erdélyi vajdára és macsói bánra, a kit a bosnyák királyi címmel is felruház. Így tartják fenn magyar fegyverek még legalább árnyékát a régi bosnyák királyságnak. Ez is oda veszett Mohácsnál. Még hamarább veszett el a Hercegovina. *Vukcsics István* 1466 május 23-án meghalt. Fiai nem voltak képesek fenntartani uralmukat *Bajazid* szultán ellen. 1483-ban meghódítja Hercegovinát a boszniai beglerbég. *Vladislav* és *Vlatko* Raguzába menekült. *István*, a legifjabb testvér *Ahmed bég Hercegovics* név alatt muhammedán s fia majd ugyan e néven a török birodalom nagy vezére lesz. — Vannak-e még bogumilek?

Montalbano, kinek «*Rerum Turcarum Commentarius*» című irata megjelent az 1630-ban kiadott Elzevir-féle «*Turci Imperii Status*»-ban, és ki maga is járt Boszniában a 16-ik század vége felé, azt mondja még, hogy «*Est aliud eo in regno hominum genus Potur apellatum, qui neque Christiani sünt, neque Turcae, circumciduntur tamen, pessimique habentur.*»

Más helyen pedig mondja a lakoságról: «Eos inter Calvinistae Arianique multi.» Farlati ellenben 1769-ben már azt a választ kapja a bosnyák minoritáktól, hogy a bogumileknek többé nyoma sincs.

Nem szenved kétséget, hogy a bogumilek mindjárt eleintén tömegesen tértek át az izlamra, a többiek pedig úgy látszik lassankint követték őket. Egy nagy rész — kivált eleintén kétségkívül azon fentartással, hogy kedvező időben visszatér ismét a maga hitére, melyet ideig - óráig-megtadni eltanulhatták annyi üldözés alatt. A kedvező idő nem következén be, ez a szándék aztán feledésbe ment és mehetett annyi-val inkább a késő utódoknál. Mind-össze csak annyi

nyoma maradt fenn, hogy a bosnyák mohammedánok közt máig is sok olyan szokás, szertartás és babona létezik még, mely keresztény és részben tán épen bogumil reminiscenciákra vezethető vissza.

És minthogy a lakosság túlnyomó része bogumil volt, ez elem teljes eltűnéséből azt lehet következtetni, hogy az eredeti lakosság a menynyiben ki nem költözködött, legnagyobb részében áttért az izlamra. A katolikusok ezenkint emigráltak Dalmáciába, Horvátországba, Szlavóniába és Bácsmegyébe, s valahányszor osztrák-magyar csapatok nyomultak Boszniába, a mi a múlt század végéig gyakran megtörtént, mindannyiszor tömegesen telepítették át e tartományokba.

Az orthodox lakosság pedig nagyrészt újabb lesz, mert Bosznia történelmében az orthodox elem csak akkor kezd szerepelni, mikor I. Tvrtko az országhoz csatolja Rácország egy részét. Jellemző e tekintetben, hogy a bosnyák pénzek szláv felírása is latin betűt mutat. De gyorsan szaporodott menekülőkkel, a mint a török elfoglalja Szerbiát és Rácországot, és ez a bevándorlás tarthat tovább is, úgy, hogy a katolikusok után pusztán maradt telkeket rendre ez az elem foglalja el.

Azt lehet tehát mondani, hogy a bogumilek muhammedánok lettek, a katolikusok nagy részt az osztrák-magyar monarchiába költöztek, az orthodoxok pedig, kik ép úgy idegenkedtek a katholicismustól, mint az izlamtól, tehát sem hitüket elhagyni, sem katolikus államba kivándorolni nem akartak, a katolikusok által elhagyott tereket folytonos beszivárgás és természetes szaporodás által lassanként elfoglalták.

A «Times» raguzai levelezője 1875 °kt. 19-ről azt írja ugyan, hogy a popovoi menekültek, összesen 2125-en, a mint neki egy pap beszélé, nagyrészt bogumilek, aremains of an ancient sect, once widely spread in Bosnia and identical with the Albigenses». Ezt azonban alighanem csak az angol-protestáns rokonszenvek megnyerésére hitet^ték el a levelezővel, valamint például *Evans** is, a ki egyszerűen protestánsoknak mondja a bogumileket, erősen állítja, hogy még ma is léteznek, még pedig ezrivel.

* „Through Bosnia and the Herczegovina.“ London, 1871.

Én megvallom, hogy négy év alatt ismételve beutazván az ország csaknem minden vidékét, érintkezve minden rendű emberrel, soha senkit sem találtam, a kinek ily tudomása közvetlenül lett volna.

Mint hogy azonban oly kiváló tudós, mint *Jirecek** is azt állítja, hogy bogumilek még vannak Boszniában és e részben *Koszanovicsra*, a tudós szerajevói volt metropolitára hivatkozik, ki őket egyik cikkében** említi, az utóbbihoz is fordultam és tőle a következő választ kaptam, mely a tényállásnak nyilván megfelel, és melyet lehetőleg szórói-szóra fordítok:

«Hallottam, hogy Kressevo fölött van néhány háznép, mely ugyan keresztet vet és templomba jár, de titokban az atya a fiúnak amanet*** gyanánt átadja a bogumil felekezetet azon reményben, hogy valaha az ő felekezetük még fel fog támadni.

A fráterek (minoriták) minden igyekezetük daczára sem jutottak annak nyomára, hogy melyek ezen házak.

Az 1865. évben hallottam Fra Grgo Martics szájából, hogy egészen Omer basa Boszniába érkezéig akadt mintegy 16 ház Neretva ispánságban (Zsupa), a kik a patarén szektához tartozóknak tekintették magukat és vallásra sem törökök nem valának, sem az orhodox pópát, sem a frátert el nem fogadják.

Evaryst de Saint-Marief volt francia konzuli titkár Szerajevóban szintén mondotta volt nekem, hogy miután a konjicz-mosztári új országút megnyitott a Neretva mellett, ő Jablanicánál ff azon a helyen, ahol a Ráma folyó a Neretvába ömlik, valóságos nyomait figyelte meg az egykori bogumilismusnak.

Még meg kell jegyeznem hogy Jablanicza és a környező helyek egész 1868-ig mintegy elzártak és megközelíthetlenné váltak elanynyira, hogy a török hatóságok is csak ritkán jutottak odáig, ekkor is sziklás úton, a Bórákon át.

* Geschichte der Bulgaren.

** Glasnik, XXIX, (1871.) 174.

*** Bűvös titok, az „amulet” corrumtiója.

† Irataiban nincs erről említés.

†† Ma egészen muhammedán, a nők azonban szabad arczczal járnak, a mi annyival feltünőbb, mivel az országban sokkal szigorúbban tartják a fátyolt, mint bárhol a muhammedán világban.

Ez okból azt hiszem, hogy a patarén szekta ott fenn maradhattott egész a legújabb időkig, és hogy a lakosok nem régen térhettek át a muhammedanizmusra.»

Teljesen összevág ezzel az, a mit ugyané vidékről a Bakula Péter-féle mosztári Schematismus mond:

«In *Docacani* familia Helez non multis retro annis Muhammedanismum amplexata est quae fuerat postrema sequax deliriorum Bogumil».

A GYAURSZKO-POLJE BOGUMIL TEMETŐJE

BOGUMIL-SIROK SZERAJEVO VIDÉKÉN. — RADINOVICS PÁL, RADOJE KNÉZ, BATICZS KNÉZ SÍRjai. — A GYAURSZKO-POLJE. — UTAZÓK ÉS TUDÓSOK VÉLEMÉNYEI. — A SÍROK BOGUMIL JELLEME. — A KERESZTEK. — A KERESZTÉNY TEMETŐK ELPUSZTULÁSA. — IMA-BARLANGOK. — A KÖVEK KÉSZÍTÉSE. — FEJEDELMi SÍROK. — AZ ÍRÁS RITKASÁGA. — A KÜLÖNBÖZŐ CATEGORIÁK. — A BUKOVICZAI SÍR. — CULTURAI JELENTŐSÉG. — AZ ÉLET TÜKRÖZÉSE. — VADÁSZAT, TÁNCZ, FEGYVEREK ÉS HARCJÁTÉKOK. — A STOLACZI SÍROK. — MYTHIKUS ÁLLATOK. — A GYAURSZKOPOLJEI OSZLOP ÉS SARKOPHÁG.

ZERAJEVO környékén, kivéve magát a Szerajevszko-Poljét, mindenütt találhatók régi bogumil-sírok. Mindjárt a vár fölött áll egy hatalmas csoport a rogaticzai országúton. Másfélórányira a várostól délkeletnek a prácsai úton Kotorszko romjainál egy *Pavlovác*z nevű dombon emelkedik egyike a legnagyobb régi sírköveknek egészen magányosan. Óriás sarkophag fehér mészkőből, egy darabban a kő-lappal melyen áll, egész épülethez hasonló messziről. Alighanem az 1415-ben Osztója király és Szandalj Hranics vajda által meggyilkolt hatalmas dynastának, Radinovics Pálnak vagy legalább háza egyik tagjának sírja. Utána viselheti máig nevét maga a domb, a régi «*Comitatiis Berecy*, a Radinovics-ház ősi domíniumának területén, a Pál által épített várnak közelében.

E köveken sem jel, sem felírás nem látható. De felirata által nevezetes két kő Szerajevo vidékén. Az egyik a Kiszelj mellett Lepeniczánál így olvasható:

«Ovaj je spomenik kneza Radoje velikoga kneza Bosanskoga a vojvoda mu bi sin njevov Radjimir, s bozijom pomocu i svojih vjernih i sinom Nikolom i sinom pomodji a ne sam». (Ez az emléke Radoje fejedelemnek a bosnyák nagy fejedelemnek; vajdája volt fia

Radjimir, Isten segítségével és híveivel és Nikola fiával és segítségével nem pedig egyedül) A kövön szőlő-levelek közt oroszlán, három csillag és üstökös látható.

A másik emlék a Czrnji-Potok melletti *Csemerniczánál* van és következőleg olvasható:

«Na ime otca i sina i sv. Duha amin. Ovdje lezi knez Batic mi-
losti Bozijom i slavnoga gospodina kralja Tvrtka knez nad bosanskim
Visokim. Na svome zemljistu plemenitomu razbolje se na Dubokom i
knjemu ljecnik dodje. Ovaj spomenik postavi gospodja Vukosava,
koja mu zivu sluzase vjerno i mrtvu poslužb).

(Az atyának, fiúnak, Szent-Léleknek nevében, Ámen. Itt fekszik
Batics fejedelem, Istennek és a dicső Tvrtko király úrnak kegyelméből
a bosnyák Viszoko fejedelem. Nemes birtokán megbetegedett Dubo-
koban és hozzájött az orvos. Az emléket emelte *Vnkoszava* asszony,
a ki híven szolgálta életében és halálában).

De az egész messze vidéken, sőt az egész országban a leg-
nevezetesebb, ha nem is a legnagyobb bogumil-temető a Kakanj-Doboj
és Szutiszka közt fekvő Gyaurszko-Polje, egy órányira Szutiszka királyi
városától, mely az uralkodók egyik kedvencz tartózkodási helye volt
két órányira az egykori Bobovác várától, a hol rendszerint székelték
és a bosnyák koronát is őrizték.

Mielőtt azonban belépünk ez ősrégi temetőbe, melynek emlékei
megdöbbenők a mérvek colossalitása, elragadok a művészi faragvá-
nyok gazdagsága és szépsége által, had bocsássunk előre még néhány
észrevételt átalán a bogumil-okról.

E sajtáságos sírköveket, melyek előfordulnak mindenütt, a med-
dig a bosnyák álladalom uralma terjedt, azontúl pedig sehol, néhol
egészen magányosan, másutt három százával is egy csoportban, az után
a mit utóbbi utazásaimon az ország különböző vidékein láttam, bátran
merem 150,000 darabra tenni. A köznép többnyire mramor-nak nevezi,
a mi visszavezet egész á, római márvány-sírkövekig. Nevezik még
stécsák-nak is, a mi «állót», bileknek, a mi jelt (v. ö. «billog», «bélyeg»)
és gomilének, a mi régi sírt jelent, de kizáróbban csak az egyszerű kő-
halom által jelzett praehistoricus sírokra szól. A közhit a gr kéknek görög-
nek tulajdonítja, mint minden ősrégi dolgot, a melynek összefüggését nem
ismeri többé, jelülül annak, hogy a későbbi byzanczi uralom tovább őrizte

meg emlékét a néptudatban, mint a megelőző római. A görkeknek tulajdonítják a fennmaradt római emlékeket és útnyomokat is. De szerte az országban hallható, hogy e sírokat a nép határozottan *bogumil-síroknak* is nevezi.

Általán el van terjedve a babona, hogy e sírkövek pora gyógyhatással bír, nevezetesen visszaadja az anyatejet.

A bosnyák minoriták, a kik a múlt századtól fogva említeni kezdték irataikban e sírköveket, a rajtuk előforduló glagolit írást, me-

A PAVLOVÁCZI SÍRKŐ

lyet vagy egyáltalán, vagy legalább régi jellege, hiányos kivitele és elkopott volta miatt olvasni nem tudtak, egyenesen *gót* írásnak mondták, és az illető köveket megkülönböztették azoktól, melyek az ismert ó-cyрил írást viselték.*

Kétségkívül ennek alapján tulajdonítja *Blau* porosz consul, ki először foglalkozott tudományos célokból, és pedig Mommsen biztatá-

*Még *Bakula* Péter mosztári vicariusnak 1867-ben Spalatóban és 1873-ban Mosztárban megjelent Schematismusában is, mely különben a dioecesisnek pontos régészeti áttekintését nyújtja.

sara, az ország régiségeivel, ezeket a sírokat a keleti gótok múltó uralmának.*

Sir J. Gardner Wilkinson, a ki a dalmát határon szintén talált ilyen sírköveket, egyszerűen «unknown sepulchres» nevezi őket, de jelvényeik után összefüggésbe hozza a bosnyák állammal és a XII—XVI. század közti korrall.**

Az angol *Evans*, a ki gyalog átutazott az országon Broodtól Metkoviczig, midőn először lát egy ilyen sír-csoportot az éjszaki Boszniában (Tesanj mellett), a hol csak kivételkép mutatnak faragványt vagy felírást, határozottan praehistoricusnak tartja a meglepő látványt.*** Midőn azonban később találkozik egyes példányokkal, melyeken már faragványokat is talál, ingadozik a két feltevés közt, hogy ezek a sírok, melyeken semmi keresztény vagy más jelvény nincs, középkori zsidó-sírok, mivel hasonló, bár sokkal durvább köveket használnak a spanyol zsidók szerajevói és mosztári temetőikben ma is, vagy pedig bogumil-sírok és végre az utóbbi feltevésre hajol, midőn hallja, hogy így nevezi őket a nép is.

Egy bécsi tudós, *Sterneck*, a ki az occupatio előtt utazta be az országot, határozottan praehistoricusoknak állítja e sírokat, f *Evaryst de SL Marié* francia consuli tisztviselő néhány rajznak közlésére szorítkozott a párisi földrajzi társaság közleményeiben, ff Dr. *Luschan* ezredorvos Bihács-vidéki sírokat írt le egy bécsi lapban. f f f *Tkallóczy* két rajzot közölt a stolaczi temetőből, és kiemelve a sírok ó-szláv jellemét, XIII—XV. század közti korát, abból a mit láthatott, általános következtetéseket vonni nem akar. §

Hoernes, kit az osztrák kormány küldött ki Bosznia római régiségeinek tanulmányozására, mellékesen érdeklődött a bogumil sírok iránt is. Jelentéseiben közölte a Bakula-féle schematismus egész régészeti részét, és az ebben előfordulókon kívül adta még azon sírkövek rajzát és leírását, melyekkel útján találkozott. A létezőknek csak cse-

* Reisen in Bosnien und der Herzg. Berlin, 1877. 25. 1.

** Dalmatia and Montenegro, II. 181.

*** Evans, Bosn. and Herzeg. London, 1878. in.1.

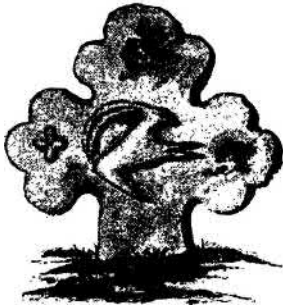
† Geogr. Verhált. in Bosnien, Herz. und Monteng. Wien, 1877, 45 56. 1.

†† 1876, ápril—május.

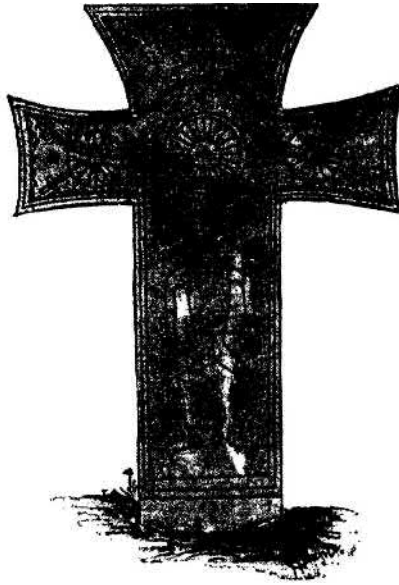
††† Deutsche Ztg. 1879. Sept. 14.

§ Arch. Ért. 1880. 303. 1.

kély részét látta, még kevesebbet a legjellemzőbbek közül és így általános eredmények levonására nem is vállalkozott, csak annyit constatál, hogy e sírok a bosnyák középkorból valók. A keresztény jelvények ritkaságát egyszerűen a vallásos érzék teljes hiányának, a bosnyák nép mély barbarismusának tulajdonítja. Azt, hogy a keresztény jelvények hiányának mélyebb oka van, és hogy épen e sírok egy jelentékeny és nagyérdekű nemzeti kultúrának csaknem egyetlen maradványai, azt az általa látott sírok aránylag csekély mennyisége és másodrendű minősége mellett, történelmi megvilágítása nélkül alig is lehetett volna átérteni.*

A POJNICZAI KERESZT

A LJESKOVACZI KERESZT

Egyes délszláv írók is foglalkoztak e sírokkal, ismertetve egyes példányokat zágrábi, raguzai stb. lapokban. Leginkább az illető sírkő pontos leírására és a többé-kevésbé rejtélyes jelvények allegoricus értelmének találgatására szorítottak. E sírok bogumil jellemét már a mai délszlávok közt élesen kifejtett felekezeti álláspontonál fogva is ignorálták. Sem az orthodox, sem a katolikus nem constatálja szívesen, hogy a bosnyák nemzet eretnek volt. Az orthodox Szerbiá-

* Sitzungsberichte der k. Akad. Wien, 1880. 491. 1. és 1881, 799. 1. — Mith. d. Cent. Com. für Kunst- und Hist. Denkm. Wien, 1882, 17. 1.

hoz számítja Boszniát, szerbnek, a bosnyákok; a katolikus Horvátországhoz az országot, a horvát nemzethez népét. Egyik sem látja szívesen, a mi egy önálló bosnyák nép, egy külön bosnyák kulturai élet létezését bizonyítja.

A legbecesebb közleményeket maguk a bosnyák írók nyújtották, *Bakula* schematismusa, és *Szava Koszanovics* szerajevói metropolita, a belgrádi «Glasnik»-ban és a raguzai «Slavinao»-ban, továbbá *Radics* a curzolai tengerészeti iskola tanára a bécsi ember-tani társulat 1884-ik évi közleményeiben, Hoernest bírálata.

KOVACSKI KRSZI KERESZTEK

Hogy e sírkövek a bogumil felekezettel állnak szoros kapcsolatban, hogy valóban a bogumilek sírkövei, arra kényszerítő erővel vall minden körülmény.

Találhatók mindenütt, a hova a bosnyák állam hatalma tartósan kiterjedt, tehát Montenegróban és Ó-Szerbiának egyes részeiben is. Túl e határokon megszűnnek egyszerre, mert egyfelől a római, másfelől a görög egyház befolyása nem túri a bogumilismus terjedését.

Az országban magában megszűnnek a török invázió után. Mikor a bogumilek tömegesen áttérnek az izlamra, a bogumilismus uralma megszűnik, a felekezet legfőlebb lappangva, elalélve él tovább. Ha nem kiválóan bogumil jelleműek, hanem általán bosnyák nemzetiek lettek volna, legalább azok ragaszkodnak vala a régi formákhoz, a kik keresztények maradtak. De a régi tradícióknak némi, noha durva folytatását ezentúl és pedig mind a mai napig csak a szerajevói és mosztári zsidóságnál találjuk. A keresztényeknél nem, mivel katolikusok és orthodoxok nyilván sohasem használtak ilyen sírköveket. A zsidók ellenben simultak az országban uralkodott szokásokhoz és pedig annyival inkább, mivel a keresztény egyházakkal ellentétben állott.

Fogunk még találkozni sírkövekkel az izlamra-térés első idejéből, és látni fogjuk, hogy valóságos átmenetet képeznek a bogumil sírkövektől a ma is szokásos muhammedán sírkövekhez.

A sírok bogumil-volta egyszerűen magyarázza meg a keresztény jelvények szembetűnő hiányát. Magyarázatot csak az igényelne, hogy kivételkép miért találkozunk mégis kereszttekkel?

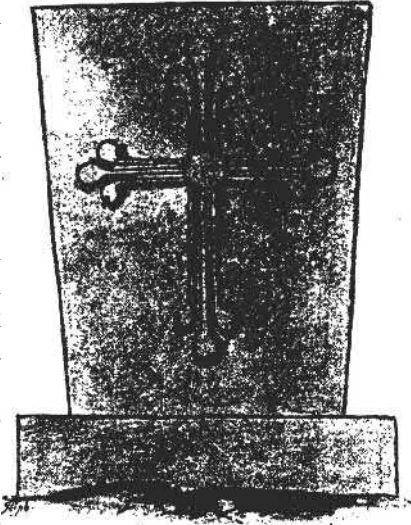
Ennek magyarázata pedig nem ütközik nehézségbe. Ahol az országban kétségtelenül régi kereszteteket találunk, azok nem ilyen sírkövek, hanem régi templomok és zárdák mellett, katolikus és orthodox temetőkön állnak. Ilyenek a fojniczai kereszt és a ljeskovacziak a glamócsi kerületben, melyek díszítése mutatja, hogy a bogumil sírokkal egykorúak. Ahol bogumil sírkövek közelében kereszt emelkedik, többnyire könnyen felismerhető, hogy újabban alapították vallásos lelkek, leginkább olyankor, ha az ősi temető tovább is temetkezésre szolgált és a bogumil sírok közt újabb keresztény sírok is fekszenek.

Kivált a Hercegovinában, bár sokkal ritkábban, az is előfordul, hogy muhammedánok ragaszkodtak az áttérés után is bogumil őseik temetkezési helyeihez és a turbános oszlopokat rakták az ősi sarkophagok és koczkák közé.

Ahol régibb sír fölött kereszt emelkedik, ott feltűnő az eltérés a többi síroktól. Így például csak egyszerű kőlap fedi a sírt, az annyira jellemző sarkophag, koczka, vagy megfordított obeliszk nélkül és épen ezt pótolja a kőlap fején álló kereszt, mint p. o. a hercegovinai Kovacski-Krsz kordonállomása alatti egyes síroknál.

Végre előfordulnak magukon e régi sírköveken is ritka kivételképpen kereszt-alakú jelvények, de ez is csak megerősíti általán bogumil jellemüket.

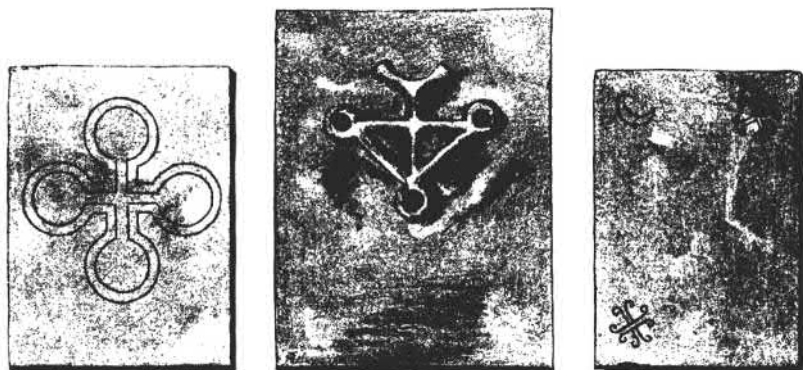
Mert először sohasem az ország belsejében, hanem csak a határterületeken fordulnak elő, ahol közvetlenebb volt az ellenőrzése, tar-

KERESZTES SÍROK BILEK ALATT
(Bobotov Dub.)

tekét a muhammedánok legalább a betörés első idején nem túrték, pusztították. *Rakitno* mellett a hasonló nevű fennsíkon, valamint a *duvnoi* fennsíkon *Ancsicsi* mellett két terjedelmes barlang, — az előbbi 164 méter mély és 19 méter széles — feliratokkal van borítva és ma is vallásos tiszteletben áll a keresztény lakosság előtt. A török invázió első idején szolgáltak tán az isteni tisztelet czéljaira és temetkezési helyül.

De tudjuk azt is, hogy épen a nemesség csaknem egészen bogumil volt és igaza van Hoernesnek, ha azt mondja, hogy e sírok leginkább a nemesség sírjai. Szegény ember nem győzhette előállításu-

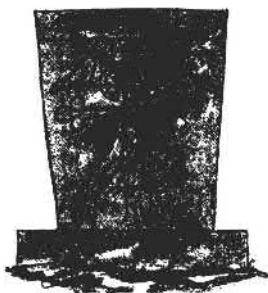
KERESZTSZERŰ JELEK RADMILOVICSI SÍROKON

kat, szállításukat. Hogy ott készültek, ahol állnak, mint némelyek hiszik, az tévedés. Mert gyakran százával találhatók, távol minden sziklától, kivált Boszniában; mert Hercegovinában szikla mindenütt van. Hogy hogyan készültek, azt mutatja az egyik blácsai kő (Krstacz-Planina), mely készületlenül maradván, csak félig van kifaragva az eleven sziklából.

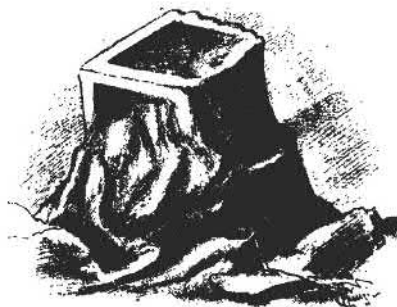
De Hoernes nincs eléggé tájékozva, ha azt mondja, hogy e sírokat csak az apró nemesség használta.

Ellenkezőleg számos kőnek jelvényei, felírása mutatja, hogy kiváló, sőt fejedelmi rendű halottat takar. Egyes sírok alatt gazdag

fegyvereket, ékszereket, arany-szöveteket találtak, így *Luschan* Ravne Tresnje mellett, *Vid Vuletic-Vukasovic* a hercegovinai Gradacnál.*

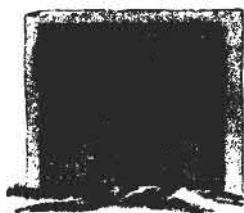
BYZANTIN IZLÉSŰ KERESZT
Bobotor-Dub, Bilek alatt

A BLACSAI KŐ

SÍRKŐ PRILUKA ALATT
(Hossza 1'80, szél. 0'80, mag. 1'0 mtr.)

VADÁSZAT KŐSZÁLI KECSKÉRE
(Rasice Blacsa mellett)

mert mind elpusztította az idő és az emberek keze, a mint *Vuletics* vitatja, és a mint egyes köveken ki is mutatható, vagy nem-e inkább azért, mivel mesterség volt az általán ritka írás itt is, mint mindenütt a középkorban: A körülmény, hogy többnyire ott sincs írás nyoma, ahol a faragvány tisztán meg van őrizve, és semmi rombolás sem látszik, azt hiszem megadja a választ. A minden díszítés és felírás nélkül való, de azért gondosan és nemes dimenziókban faragott legnagyobb számú categoria után következik egy másik, melynek kövei többé-kevésbé sűrűn vannak alakokkal ékesítve, de minden rendszer és stylizálás nélkül, kezdetleges, gyermekes rajzban úgy, mint kivitelben, falusi kőfaragók és dilettánsok műve, érdekesek inkább ethnographiai szempontból csupán a tárgyak megválogatása és felfogása által; többnyire ugyanazon emberi és állati alakok, fegyverek, égi testek, néha egészen rejtélyes vagy érthetetlen ábrák, amint a gyermekes képzelődés szüli.

Hiba volna azonban ezen szembetűnően barbár rajzokból átalá-

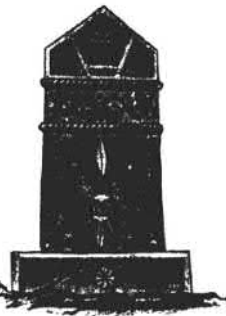
A halottak előkelőségének fokozatait általában szembetűnően jelzik a kövek. A túlnyomó többség sem faragást, sem írást nem mutat. Az írás egyáltalán ritka. Vájjon

* Viestnik Hrv. Archaeol. Druzstva.

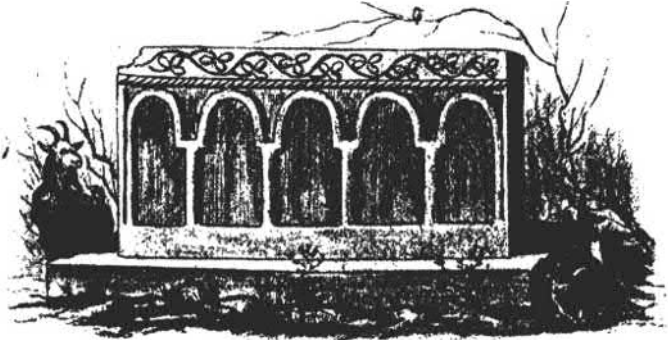
nos barbarismusra következtetni. A szegény ember beéri az ügyetlen mesteremberrel, vagy épen maga utánozza ügyetlenül és egyszerűen a gazdagok és hatalmasok* művészi törekvésű emlékeit. És mindenütt találunk amaz egyszerű kivitelű sírok közt olyanokat, melyek művészi törekvést és elevenen megőrzött művészi tradíciókat mutatnak, egyszerű bár, de pontos rajzban, szabatos stylszerű díszítésben, néha pedig felemelkednek a valóban művészi kivitelig, fényig.

A sírkövek általános alakján kívül, mely leggyakrabban a késő-római sarkophágot utánozza, ezek a művészből törekvésű díszítések mutatják legvilágosabban, hogy itten a késő római kőfaragás és szobrászat tradíciói hatnak tovább. A mesterek, a kiktől a bosnyák középkori kőfaragók tanultak, az országbeli római sírkövek készítői voltak. A gosztilji római kövek lovas-alakja, már erősen barbár befolyás alatt, világosan mutatja az átmenetet az antik művészetből a középkori bosnyákra, és akár bogumil-sírkövet is díszíthetne. Ilyen példákkal másutt is fogunk találkozni.

Azon tetejükre állított sajátyszerű obeliszkok melyek a bosnyák középkori sírok egészen eredeti és a sarkophágok és egyszerű koczkák mellett leggyakoribb alakját képezik, csaknem mindig román styllű ívezett oszloprendekkel díszítvék s ez általában egyike a legkedveltebb díszítéseknek. A román ízlés ismerhető fel az élő alakokat körül fogó keretdíszítéseken is. A byzanczi modor inkább csak a szerbiai és montenegrói határokon hatol be, de itt is főleg csak az esetleg előforduló keresztken mutatkozik. Elvértve találkozunk gót motívu-

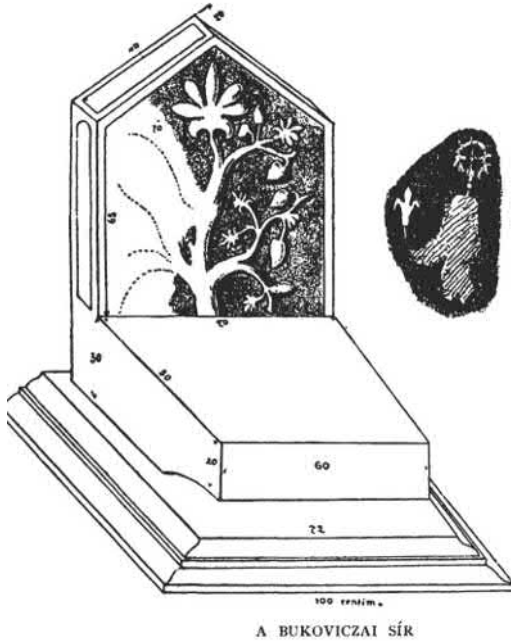
A BLACSAI OBELISZK

ÍVEZETT OSZLOPSOR DABOVACNÁL BILEK MELLETT

negrói határokon hatol be, de itt is főleg csak az esetleg előforduló keresztken mutatkozik. Elvértve találkozunk gót motívu-

mokkal is, a legszebb emlékeken pedig félreismerhetlen az olasz renaissance behatása, így éppen a Gyaurszko-Polje nagy emlékkövén is. Általán gyakoribbak és szebbek a díszítések a tenger közelében, a hol erősebben és tartósabban hatottak a római tradíciók, majd az olasz befolyás. De ha Hoernes azt állítja, hogy a boszniai emlékek egyáltalán csak igen ritkán díszítvők, és akkor is legfeljebb csak ornamentális ékítéssel, soha sem élő alakokkal, és ha ezt néhány rajzzal is támogatja, akkor ez oly tévedés,

Boszniában áll, s ez egyúttal fontos bizonyítéka annak is, hogy nemcsak a köznemesség használta e sírköveket. Ez a sír a narentai Jablaniczától északkeletnek fekvő *Bukovicza* mellett áll sok mások közt. A tagozott sírlap fejénél emelkedik az emlékkő.

Homlokzata viruló fát mutat. Jobb oldala fegyveres férfiút, baloldala koronás asszonyt. A kő csúcsban végződik. E csúcs jobb oldalán, a férfi fölött liliommal végződő sisakfedővel és kerék-jelvény-nyel ellátott sisak (nem gyermek, a mint közlője a Slavinaóban hitte),

kevés számú példányból általános következtetéseket akar az ember vonni. Mert ellenkezőleg az élő alakokkal is díszített emlékek és az ornamentális díszítésnek is legstíluszerűbb példányai véletlenül éppen Boszniában vannak. Az utóbbit bizonyítja például egy obeliszk a Krsztác-Planinán, Blácsa mellett, Konjiczától délre. Ez legszebb példánya az Anjou-liliomnak, mely különben egyike a leggyakoribb jelvényeknek, a mi egyszerű magyarázatát találja a magyar Anjouk és nápolyi rokonaik sűrű összekötésében

Boszniával.

Az élő alakokkal díszített sírok egyik legszebbike pedig a gyaurszko-poljei után, szintén

baloldalán ó-cyiril fölírás: «Szje grob Pavlovicsa Ivana» — Pavlovics Iván sirja. Alighanem Radinovics Pál fiáé. Pál apjának, Radin Jablanicsnak neve Jablanicza vidékére utalja a család eredetét.

Ha félreismerhetlen is mind e köveken, hogy a készítők a késő római kőfaragóktól tanultak és azokat utánozták több-kevesebb ügyességgel technikájukban, részben az emlékek alakjában, sőt egyes ornamentális motívumokban is, és ha némi behatását látjuk a görög uralom és egyház által a byzanczi ízlésnek is: mégis azt kell mondanunk, hogy a bosnyák középkori kőfaragók erőteljes, eredeti nemzeti szellemmel sajátos nemzeti étellel hatották és ily irányban alakították át azt, a mit az idegentől tanultak. Így képviselnek az archaeocriában egészen önálló, eddig teljesen ismeretlen categoriát e bosnyák középkori síremlékek, a művészetben egy eredeti ízlés-nemet, és ebben fekszik cultur-történelmi nagy fontosságuk. Ép úgy, mint a maguk nemében az egyptomi emlékek, híven tükrözik a nemzetnek egész életét, annyival fontosabbak, minél kevesebb a fenmaradt írott emlék s adalék. Emlékei azok egy egészen sajátos nemzeti culturának, mely noha idegen befolyások alatt fejlett, mint minden cultura, mélyen a nemzeti életben és szellemben gyökerezik és ezeket híven tükrözi. Annyival szembetűnőbben nyilvánul ez az eredeti nemzeti szellem, minél tanulatlanabb a kéz, minél egyszerűbb igénytelenséggel, naivitással szorítkozik annak ábrázolására, a mit maga körül észlel és érdekesnek tart: de ott is, a hol a technika emelkedett, az ízlés nemesedett, ugyanezen nemzeti élet hű tükrözését látjuk.

Útjainkon mindenütt fogunk még találkozni ez emlékekkel. Itten csak az általánosan jellemző sajátosságokat összegezzük, a tipikus alakokat mutatjuk be.

A BUKOVICZAI SÍR RÉSZEI

A legközönségesebb, a sarkophág alak, egyenesen a rómaiaktól van átvéve; sajátságos, hogy mindég kőlapon áll, melylyel gyakran egy óriás monolithet képez. Egészen eredeti inventio a hasonlóképen kőlapra állított megfordított csonka obeliszk, mely lefelé szűkül. Gyakoriságára nézve csak ezek után következik a kőlapon fekvő derékszögű koczka vagy hosszad tömb, ugyanez kőlap nélkül, és a kőlap egyedül. A ritkábbak közül való a sírt fedő egy vagy egymásra rakott több kőlap fejenél emelkedő és csaknem mindig csúcsban végződő stéla.

Általános a törekvés giganticus mérvek által pótolni a művészi hatást. Innen ered a temetők azon megdöbbentő benyomása, mintha óriás lények nyughelyei volnának, 2 méternyi hossz, 1 méternyi szélesség, 1 ½ magasság a közép-nagyság.

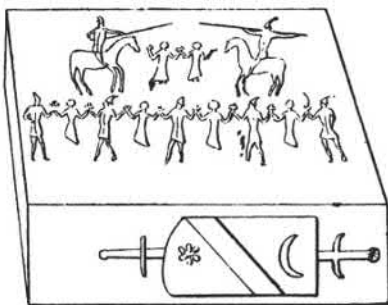
Mint az egyiptomiaknál, itt is nyilvánvaló a törekvés, hogy a halott a maga kedvencz foglalatosságában és környezetében legyen feltüntetve. Többé-kevésbé művészi, többé-kevésbé gazdag harczias és vadász-jeleneteket mutat a legtöbb élőcsoport. Azon foglalkozások, melyek alárendeltek voltak a középkorban Európaszerte, földművelés, ipar, irás, nem látszottak méltóknak ilyen megörökítésre.

A vadászat gyalog és lóháton, kutyával, sólyommal, nyíllal és dárdával folyt s a szarvas volt a legnemesebb vad.

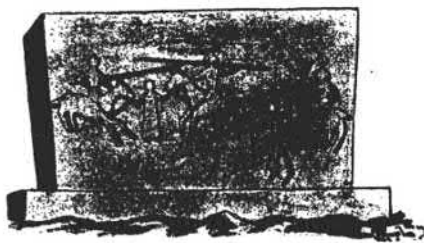
Ilyen szarvas-vadászatot ábrázol primitív módon, de sok observatióval egy cserini (Brocsno-Polje, Herczegovina) kő. A vadász itten meztelen, a mi különben ritkán fordul elé.

Sajátságos jelmezekben, — csúcsos süveg, testhez álló köntös és nadrág, az egyik alaknál térdig érő csizma vagy harisnya, — látunk egy dárdás lovagjátékok egy borjei kövön (Trebizát-völgye, Herczegovina), a nézők virágokat tartva, kólót tánczolva állják körül a lovagokat; az előtérbeli kólóban az asszonyok ugorva ábrázolvák. (Közölte Hoernes.)

A kóló-táncz általán a legkedveltebb motívumok egyike s nyilván a népdalokban ma is említett halotti tánczot ábrázolja. Férfiak, nők, egyedül és vegyest, felváltva, több férfi és aztán több nő s így tovább, minden képzelhető combinatióban. Hogy a hármasszámnak jelentősége volna, a mint egyes kövek után állították délszláv irók, azon törekvésben, hogy minél több rejtett értelmet találjanak az ábrákban, az nem áll, mert a kóló előfordul minden lehető számban, minden lehető combinatióban. Egy fatniczai kövön (Herczegovina.)

HARCZI JELENET

HARCZI JELENET
(Bobotor Dub, Bilek alatt)

A CSERINI VADÁSZAT

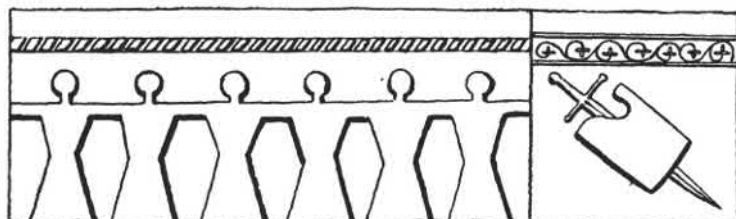

KOLO, FATNICZA MELLETT

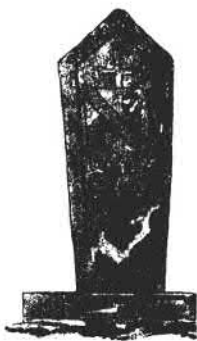
PAIZS MIRUČI MELLETT

két-két férfi közt látunk négy asszonyt. A női ruhák itten testhez állóbbak, a férfi-köntösök rövidebbek és az albániai fustanellára emlékeztetnek, mely ugyanitt egy másik kövön tisztán látható. A kóló mozgása itt igen kifejező. Egy radmilovicsi kövön (Herczegovina), fegyveresen tánczolják a kólót. Ugyanitt látható egy meztelen kóló is. De előfordúl a kóló egészen szigorúan stylizált alakban is. Így egy kövön Cserinnél, melynek keskeny oldala kardos pajzsot mutat. Ha az ipar nincs is dicsőítve e köveken és ha az írástudást csak gyér, de néha történelmi fontosságú feliratok képviselik, e kövek, azonkívül, hogy létükkel már egy előhaladott kőfaragó ipart tanúsítanak, ezenkívül is bő jelét adják az iparos tevékenységnek, nemcsak ruházatokban, hanem fegyverekben, vértzetben stb. Habár Ragusa és Velence is szállított fegyvereket, nincs ok kétkedni azon, a mint

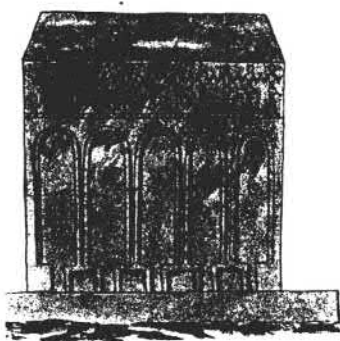

STYLIZÁLT KÓLÓ

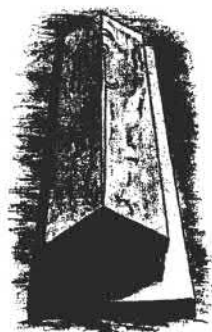
Hoernes teszi, hogy az oly harcias nép, mely közt mindég létezett jelentékeny vasipar, és mely ma is a maga nemében kitűnő és díszes fegyvereket tud készíteni, nagyrészt maga készítette fegyvereit. Hogy ez emlékkövek ábrái mily megbízhatóan hívek, mutatja az egybehasonlítás a sírok rajzai és a bennük talált régiségek közt. Mosztár mellett $i\frac{1}{2}$ m. hosszú három kardot ástak ki, melyek egyike birtokomban van. Hogy a középkori bosnyákok általán ezt a kardot használták, kitűnik abból, hogy a sírköveken szerte mindenütt ennek ábráját leljük. E kard vagy magában, vagy a paizsszal együtt fordul elé, mely soha sem a puszta ékül szolgáló későbbi czimer-paizs, hanem mindég a régi valóságos harci paizs, a maga egyszerű alakjával, egyszerű jelvényeivel. Egy gerenda, csillag vagy félhold e paizsok leggyakoribb jelvénye, a tengermelléken néhányszor az a kardos vértzett kar is, melyben némelyek Primorje czímerét keresik.

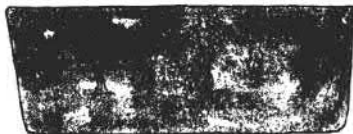
KARDOS PAIZS
(Radmilovics)

KÓLÓS KŐ
(Radmilovics)

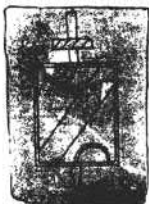
KARDOS SARKOPHÁG
(Bobotov Dub, Bilek)

KÓLÓS KŐ
(Radmilovics)

A PLÁNAI SARKOPHÁG

KARDOS PAIZS
(Radmilovics)

Bosznia

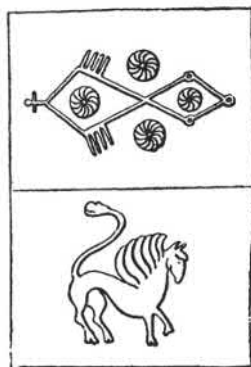
FATNICZAI KŐ

KARDOS LAP
(Plána)

Fegyverek közül eléfordul még a buzogány is. Félhold és csillagok, nap, sőt az üstökös is kedvencz díszítések, melyek ősidóktól fogva különben annyira közösek minden néppel, hogy a néha keresett magyarázatokra egyáltalán nem szorulnak. Égi szépségük a természetben mindig megragadja az embert.

Hogy a hold a csillaggal a bosnyák czímer volna, a mint némely Írók mondják, tévedés; látni fogjuk a maga helyén, hogy ilyen címere Boszniának soha sem volt. Ez a nagyon elterjedt ősrégi ékítmény előfordul például Theodorik pajzsán is, a ravennai mozaikokon. Így díszített paizsot mutat egy sirkő Mirucsinél, Bilek mellett.

SZÁRNYAS LŐ

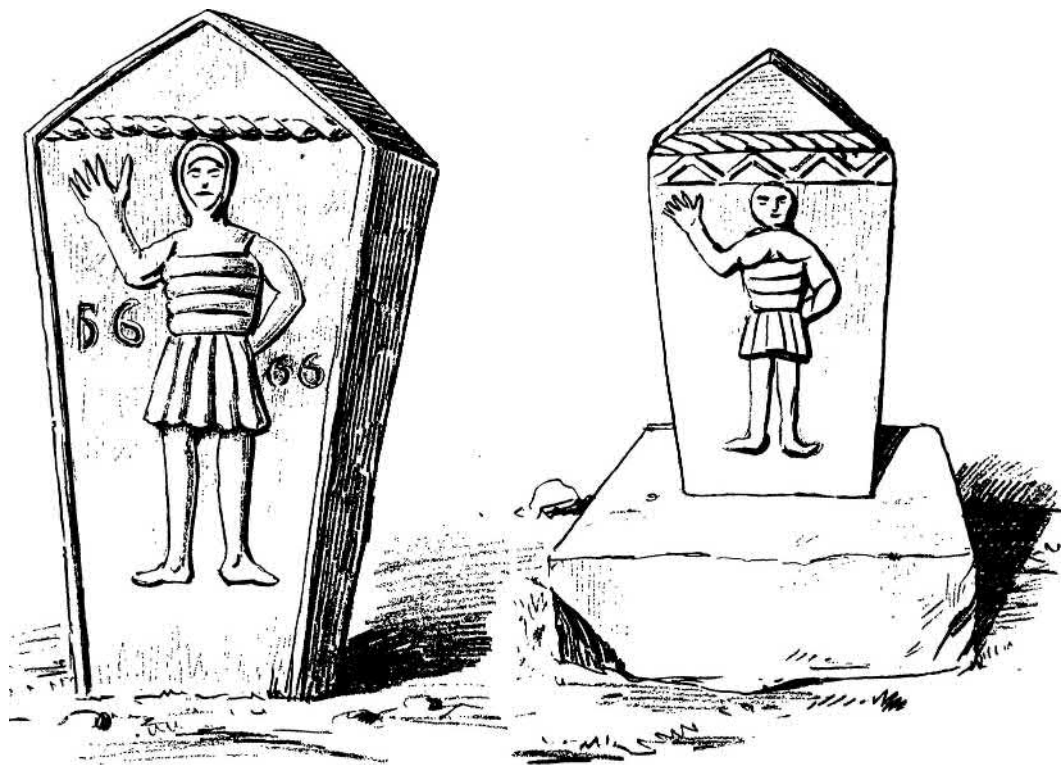
Egész vértezett alakok, melyek kétségkívül a halottnak ábrázolására töreksenek, sűrűn fordulnak elé a stolaczi temetőben (Herczegovina), mely általán egyike a legnagyobbaknak, legérdekesebbeknek. A számos dombormű mellett itt is csak két felírás fordul elé, ez is olvashatlan. De közelében a Dubrava nevű tölgyes erdőben van még egy magános sirkő a következő érdekes felirattal: ccOvdje lezi knez Radoslav Vlatkovics U to vrijeme najbolje muz u Dubrava ma bijah». (Itt fekszik Radoszlav Vlatkovics fejedelem. Ez időben ő volt a legjobb férfi Dubravában). A mindenütt előforduló egyenes kard mellett görbe kardot bogumil síron csak kettőt találtam, az egyiket Blacsa, a másikat Szrebernicza mellett (Bosznia). Az elébbi vadászatot is mutat kőszáli kecskére. Ez az állat is gyakran fordul elé. Hasonlóképen a népdalok halálmadara, a kakuk.

A mythikus állatok közt gyakori a sárkány, mindenféle alakban. Oklaje mellett, Sirokibrignél Herczegovinában valóságos pegazus díszíti az egyik követ; de nem a görög mythosra, hanem a délszláv mondák röptülő lovára kell itt gondolni.

Ezekkel körülbelül ki vannak merítve a rendesen ábrázolt tárgyak. Az egészen kezdetleges mivű köveken persze előfordulnak egészen felismerhetlen rajzok is. Meddő munka volna mindezekben mély jelentőséget keresni: «La pluspart des ses figures bizarres n'avaient aucune

signification et n'était que des ornements créés par la capricieuse des sculpteurs» — mint egy francia író mondja a régi egyházi faragványokról. Az ilyenek egyszerűen csak be vannak vésve, holott a művészibb köveken a basrelief modora van alkalmazva.

Megjegyzendő még, hogy csak egy esetet ismerek, a hol a sarkophág ki van vájva és fedeletlenül áll, (Plána mellett, Hercegovina) holott különben fedelével, sőt többnyire az alsó alap-lappal is egy

KÖVEK A STOLACZI TEMETŐBŐL

massiv monolithot képez. Ez is azonban alighanem római, noha középkori sírok közt áll.

A legnevezetesebb ilyen emlék, művészi kivitelében a legelső helyen álló, a «Gyaurszko Polje» temetőjén található. Két kilométernyire a Boszna jobb partjától, az e folyó balpartján fekvő Kakanj-Doboj és Szutiszka közt, a hol sűrűen tartózkodtak a bosnyák királyok, és két órányira Bobovác várától, mely a Red hegyén, a Bukóvicza és Borovicza patakok összefolyásánál állott és a királyok rendes

székhelye volt, fekszik *Aljinics* helységénél a Szutjenzka-patak jobb partján a *Gyaurszko-Polje*, a «hitetlenek mezeje», kétségkívül az ottani necropolis miatt így nevezve a muhammedánok által. Óriás sírkövek hevernek köröskörül, mélyen besüppedve némelyik a földbe. Sem jel, sem írás nem szól a halottakról. Csak két kő képez kivételt

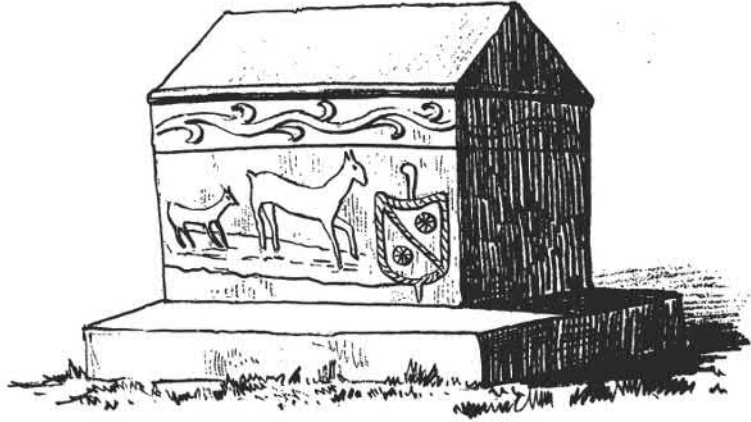

KŐ A STOLACZI TEMETŐBŐL

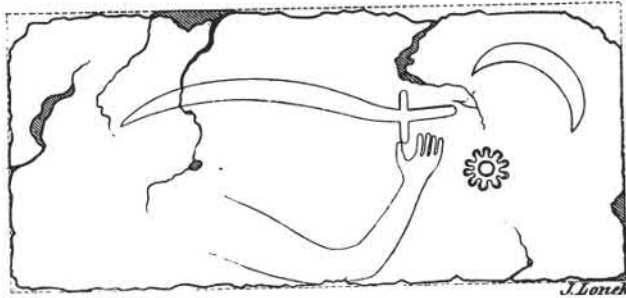
és mutat gazdag díszítést: egy négyszögű $2\frac{1}{4}$ méter magas oszlop és egy hatalmas kettéhasadt sarkophág. Megjegyzendő mindjárt, hogy az olvashatlan cyril írást is mutató oszlop alakjánál és díszítésénél fogva analógiák után, melyekkel még találkozni fogunk, és melyek világosan utalnak az első muhammedán térítés idejére, egyike azon köveknek, melyek az átmenetet képezik a bogumil sírkövektől a török

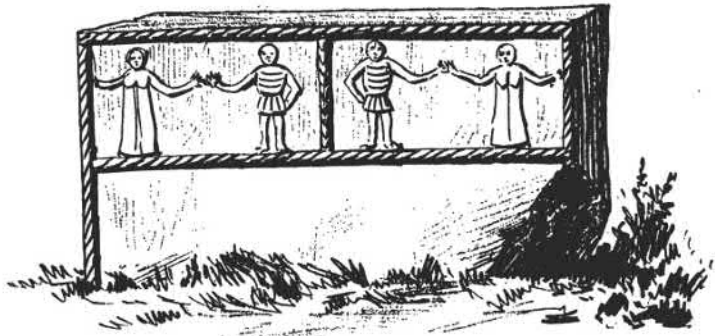
A KÖZÉPKORI
BOSNYÁK KARD

KŐ A STOLACZI TEMETŐBŐL

SZREBERNICZAI KŐ GÖRBE KARDDAL

KŐ A STOLACZI TEMETŐBŐL

sírkövekhez, mint azokat a megtértek gyorsan elfogadták. A sarkophág sokkal régibb. Hossza 3, magassága $1\frac{1}{2}$ méter. Az éjszaktól délnek irányított kőnek keleti oldala díszes liliomos ornamentum által hosszabban ketté van választva. A felső mezőn öt vértezett lovag zászlós dárdával, köztük három liliom-díszítésű csillag, és egy negyedik liliom-díszítés. Az alsó mezőn vadászat.

Egy fenyő-fajta fánál nyilas ember szarvast lő, melyet kutyák üldöznek; egy jávor fa alatt szintén kutyák által üldözött vaddisznót öl le egy vadász dárdájával; egy cserfa mögött lánczon vadász-macska, fölötte repülő sárkány. A fák között és alatt itt is liliomok. A déli szélén egyszerű levél-ornamentum.

A nyugati oldal tíz mezőre oszlik gazdag levél-ornamentumok közt. Fent négy mező ivezetek alatt egymás fölött álló kerek ablak - ornamentumot mutat, az ötödik stylizált-fát, a közökben rosettek és liliomok. Az alsó mezőkben négy lovag száguld az ötödik felé; itt is egy-egy rosette minden mezőben.

Az északi keskeny oldalon legfelül öt torony látható ablakokkal, kapukkal,

közük rosettek, nyugati szélén cserfa; alattuk egy díszítés, melyet lépcsőknek, palizadoknak néztek, mely azonban nyilván stalakkit-díszítés; közepében Krisztus-alakot kerestek, a mi azonban pusztá feltevés, mert a három alak felismerhetlen; * a sarkokban liliomok.

Erre következik egy liliomos ornamentum, és alatta két szolgál két nyerges lóval, a hézagokban rosettekkel. A két szélén végig levél-díszítés.

A déli keskeny oldal rovátkos oldalkeretben nyolcz mezőre van osztva két vízszintes gazdag liliom-ornamentum és három függőleges

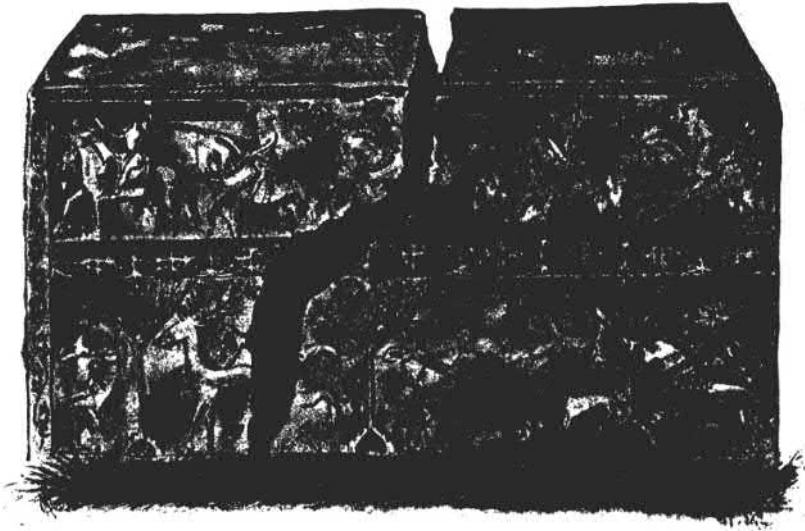

OSZLOP-SÍRKŐ
(Gyaurazko-Polje)

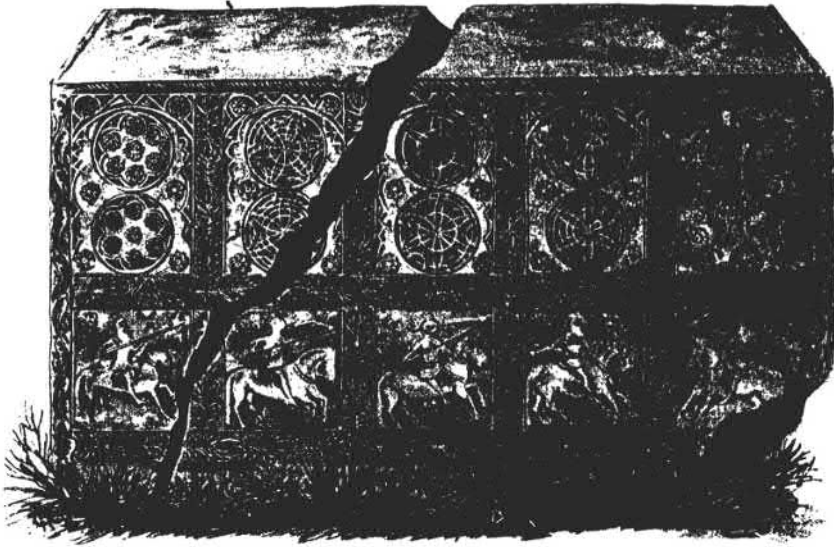

BLACSAI KŐ

* Lásd: Mitth. d. Centr. Com. für Bau- und Kunst-Denk. IX. Jahrg. LXXVIII. — ahol e kő Hoernes magyarázatával nem egészen pontos rajzban közölve volt.

KELETI OLDAL

NYUGATI OLDAL

egyszerű levél-ornamentum által; a felső négy mezőben két-két, az alsókban egy-egy kerek ablak-ornamentum, a sarkokban rosettek.

Hoernes ezt az emléket egészen külön állónak tartja és idegen. művészek tulajdonítja, a ki csak felhasználta a nemzeti szokásos motívumokat.

Megvallom, sem külön állást, sem idegent nem látok semmit.

ÉJ SZAKI OLDAL

Az egész és a részletek, felfogás, mozgás és a dekoratív elvek annyira megegyeznek az országszerte található sírokkal, a honos motívumokat oly tisztasággal és kizárólagossággal használja a művész, a mint idegentől nem várható. A magas tökély és az itt is átható román modor mellett közbejátszó stalaktit-dísz és egyes byzantin reminiscenciák a különben kizárólag nemzeti motívumok mellett, a mint azokkal a bogumil sírokon mindenütt találkozunk, legfelébb arra utalnak, hogy a művész külföldön, tán Velenczé-

ben is tanult, melylyel Bosznia sűrű összeköttetésben állott, és ahol épen e korban született román, byzanci és szaracén motívumok találkozásából a velencei modor. Persze maguk a szutiszikai barátok idegen sírnak, idegen keresztes hadakkal átvonuló és itten elhalt keresztes vitéz sírjának mondják ez emléket.* Mások a liliomok miatt épen az Anjou-ház egyik tagjának sírját keresik benne. E feltevésre nincs semmi ok, mert a liliom általán elterjedt az országban az Anjouk

* Lásd: Ugyanott.

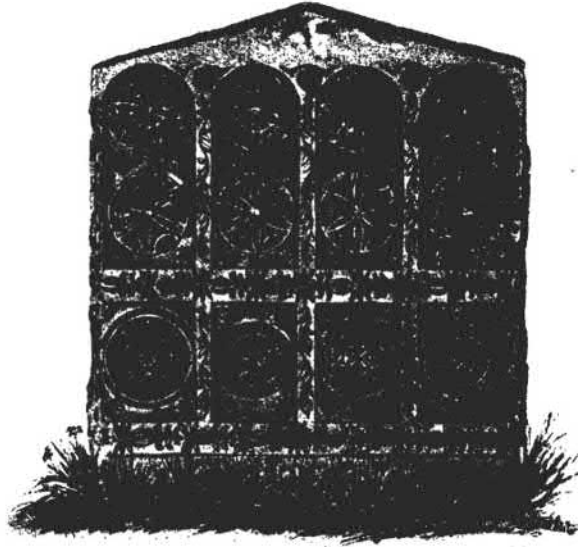
alatt és sűrűn található a régi sírköveken. Keresztes hadak pedig átvonultak az országon, nevezetesen francziák, találkozni fogunk velük, de sohasem vették erre útjokat. A lovagok közt előforduló liliomos csillagokra lehetne ugyan erőszakolni, hogy egymásra fektetett keresztet: de keresztes vitézek sokkal pregnánsabban használták volna a kereszt-díszet.

A Krisztus-kép is igazolatlan feltevés, épen a keresztény jelvények teljes hiánya utal itt is a bogumilekre, a hely, a környezet, az alak, a díszítés, minden valamely bogumil hitű bosnyák főúr sírjára vall.

írás nyoma sehol sem látható, bár a keleti oldalon levő két üres tábla tán arra volt szánva.

Látva a gazdag lovagéletet, melyet ez emlékek megőriztek, nem leszünk többé meglepetve, ha olvassuk, hogy a bosnyák lovagok mindig kintüntetett vendégei voltak a budai királyi udvarnak, és mindannyiszor ki is tűntek a lovagjátékokban, magyar és idegen, lengyel, német, francia vetélytársak közt, a mire pedig a puszta brutális erő nem lett volna elégséges, hanem szükséges volt bizonyos lovagias műveltség és finomság is.

Egészben véve azt kell mondanunk, hogy e középkori sírok híven és gazdagon tükrözik a középkori boszniai életet és oly culturának nyomait őrizték meg, mely nem maradt el a XII—XV. századbéli általános európai, különösen nem a közép-európai cultura mögött.

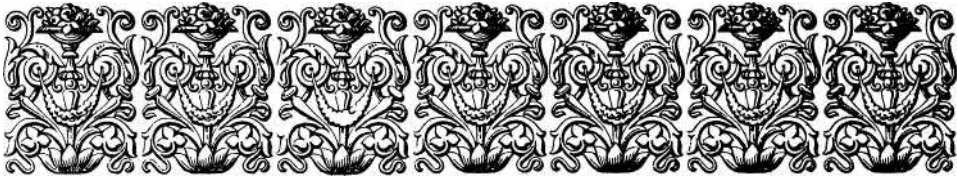

DÉLI OLDAL

Olaszországgal, mely akkor a civilisatio élén messze a többi nemzetek előtt haladt, szoros szellemi összeköttetésben állott, és a maga saját vallásos eszméivel Nyugat-Európára hatni is tudott, a reformatió megindításában fontos tényező volt.

És annyival figyelemre méltóbbak e sírok, mivel mindez feledésbe ment, úgyszólván kiveszett az európai köztudatból és néhány romon, néhány elfelejtett iraton kívül csak még e phantasztikus megdöbbentő sírokon él.

TÖRÖKKORI EMLÉKEK

SZERAJEVO MUHAMMEDÁN JELLEME.— ZENDÜLÉS AZ ORTHODOX KATHEDRÁLA ÉPÍTÉSE ELLEN. — A «SIDLER» TEMETŐJE. — SZKRAJEVO ALAPÍTÁSA. — A VÁROSRESZEK. — A BEGORA- ÉS A CZAREVA-DZSÁMIA. — A KOSZINA-CSUPRIA. — A SZERAJEVOI ARISZTOKRÁCZIA. — A TÖRÖK HŐDÍTÉS ÉS A RENEGÁT NEMESSÉG. — A TÖRÖK HADSZERVEZET. — A SPAHIK. — A BOSNYÁK RENEGÁT NEMESSÉG SZEREPE MAGYARORSZÁG MEGHŐDÍTÁSÁBAN. — BOSNYÁK NAGY-VEZÍREK. HERCZEGOVICS. SZOKOLOVICS. — A BOSZNAI VEZÍREK ÉS MAGYARORSZÁGI VALIK. — A CSÁSZARI ÉS MAGYAR FEGYVEREK GYŐZELMEL. — A BOSNYÁK ÖSNEMESSÉG FŐLÉNYE AZ ORSZÁGBAN. — A SZANDSÁK-BÉGEK ÉS KAPETÁNOK. — BÉGEK ÉS AGÁK. — A FIÚ-ADÓ. — A JANCSÁROK. — A BÉGEK ÉS JANCSÁROK SZÖVETSÉGE A VEZÍREK ELLEN. — A REFORMOK. — A BOSZNA-BÉGEK FELKELNEK A GYAU-SZULTÁN ELLEN AZ IZLAM VÉDELMERE. — HUSSZEIN-AGA-BERBERI. — OMER-BASA.

SZERAJEVÓN ma is meglátszik, hogy kiválóan muhammedán város, a török uralom alkotása. A bosnyák középkornak sehol sem maradt fenn oly kevés nyoma, mint itt. Nem is talált a török invázió e ponton egyebet egy pár erődítésnél és ebből teremtette gyorsan az új tartomány központját, mely a régibb telepeket lejobb a síkban hamar felszította, jelentéktelenné törpítette. Az izlam győzelmes fegyvereinek haladásával előre haladt a vezírek székhelye is. De Szerajevó központi domináló posztóját nem adta fel többé. Valósággal innen kormányozta az országot egész a legújabb időkig, nem a szultán helytartó vezíre, hanem úgy, mint annak előtte, az ország régi arisztokráciája, mely áttért az izlamra, de nem tért el harczias, fékezhetetlen, büszke úri hagyományaitól, egy valódi arisztokrácia, mely nem szolgál, hanem uralkodik.

Szerajevónak ma már erős, öntudatos és vagyonos keresztény lakossága van. Az osztrák-magyar elem természetesen itt a legerősebb, a hol az országos kormány székel. Európai épületek folyton emelkednek, köztük nem egy díszes középület. A városon végig megy a vasút és behozza kellő közepéig a pályaudvarról a megrakodott waggonokat. Hanem azért kezdve a bugyogótól, melyet a keresztény asszonyok-

lányok is viselnek, egész a 118 mecsetig, mely az ég felé emeli minaretjét, az «aranyos» Szerajevo még mindig muhammedán város, «az északi Damaskus», «második városa az izlamnak» Európában. A katolikusok új díszes egyháza csak most emelkedik fel alapfalaiából. A jelentékeny orthodox lakosság messze feltűnő metropolitán temploma, melynek phanariota modern byzantin-jellege annyira kirí e muhammedán városból, alig áll még másfél évtizede, és mikor felépült, akkor tűnt ki csak igazán, hogy Szerajevo mennyire muhammedán város.

A minister, a ki most idejött az országot szervezni, véletlenül épen akkor is itt volt. Lóháton utazta be Boszniát, akkoriban belgrádi főconsul, a viszonyok tanulmányozása végett. A szerajevoi orthodox község élni akart a párisi congressuson felolvasott Hatt-Humayum adta jogokkal és nagyszerű metropolitán templomot akart építeni. 130,000 forintra mentek a költségek, a belső berendezés nélkül, melyet az orosz czár ajándékozott.

A templom emelkedett és emelkedett, a leghőbb vágyaikban sokáig elnyomott keresztények elégtételt akartak szerezni, de a muhammedán lakosság napról-napra növekvő elkeseredéssel látta, mint emelkedik a templom feljebb és feljebb a mecseteknél, mint nézi le utoljára a czareva-dzsámia, a szultán mecsetjét is. Az elbizakodott insultus legnagyobb fokának vették azonban, mikor a tornyok magasába felhúzták a hatalmas harangokat, hogy felzavarják békés merengéséből a jámbor igazhívőt, elnémítsák a muezzin szent hívását a bömbölő kongassál. Csakugyan alig volt még akkorában templom az országban, melybe másképp hívták volna össze a híveket, mint a tókával, ama fatáblával és kalapácsal, mely a török időkből máig fennmaradt egész Délmagyarország községi házainál is.

Izgatott tömegek vonultak át a főútczán, melyben a templom állott. *Hadzi Lója* volt élükön, ugyanaz, a ki később az ellentállást szervezte az occupatio alatt. Mikor találkozott a belgrádi osztrákmagyar főconsullal, a ki mint egyszerű turista nézte a forrongást, sötét fanatizmussal szögezte rá szemét és félhangon fogai közé vigyorított egy gyűlöletes *agvaurly*).

Mindenki bosnyák Szent-Bertalan éjtől tartott. Végre a consulok közbe léptek. A helytartó basa néhány izgatót kiszállított a városból,

a legtekintélyesebb muhammedánokat személyesen felelőssé tette, a várost ostromállapotba helyezte, a csapatokat consignálta, a nyilvános helyiségeket három nappal előbb becsukatta, minden utcásarkra trombitást állított, hogy jelét adja a netán kitörendő zavarnak, a *harango-*

A SIDLER-TEMETŐ

zást pedig eltiltatta. Így szentelték be aztán a templomot húsvét vasárnapján.

A legrégebb török emléke Szerajevónak kétségkívül a «Sidler», a *vértanúk* temetője. A vártól délnek tátongó óriás sziklahasadék fölött fekszik, melyben a Miljacska folyik a város felé, túl a Koszina-

Csuprián, a víznek jobb partján. Ősrégi török temető, melynek oszlopai nem mint közönségesen, a földben, hanem a sírokat fedő kőlapokban állnak. A hagyomány szerint azon török harcosok nyugsznak itten, a kik elestek Starigrád ostrománál, melynek romjai ma is láthatók a túlparton. Csak ez erődnek bevétele után foglalhatták el a törökök Vrhboszna várát, mely a mai szerajevoi várnak helyén állott. Már az első vrhbosznai basa, a Temesvár alatt elesett Izsák-bég alatt keletkezhetett itt az első török telep. A város maga akkor kezdődött fejlődni, mikor a törökök 1463-ban másodszor és végleg megfészkeltek magukat Vrhboszna várában. A hagyomány megőrizte az első két bosnyák főúr, *Szokolovics* és *Zlatarovics* nevét, a ki az izlamra tért és itten a török fegyverek oltalma alá letelepült, és nekik tulajdonítja *Szerajevo* alapítását.

Valóban *Chosref* basának, az első bosnyák vezírnek tulajdonítható, a ki a régi fellegrvár alatt fejlődő mai felső várost fallal körülvette és itten pompás szerajt épített. Innen ered «Boszna-Szeraj»,. Szerajevo neve. E felső város fölött, a várhegy éjszaki csúcsán emelkedő úgynevezett régi citadella volt alighanem az egykori Vrhboszna vára; a felső várostól délnek szorosan a sziklaszakadás fölött fekvő új citadella már a törökök által épült. Az egész 3 méter magas, 2 méter széles fal veszi körül, részben legalább még Chosref basa fala, melynek javításakor utóbb számos török sirkövet használtak föl, építettek be. A felső vagy török városnak mintegy kétszáz romladozó háza van; köztük most terjedelmes új kaszárnya rí ki az ősrégi épületek és falak közül. Az egykori szerájnak nincs többé nyoma. Három tornyos kapu nyílik a város felé, egy a keleti túloldalon a Romanja-Planina vadonának. Több kisebb kijárat éjszakknak. Az egész a mai várat vagy ó-várost képezi, melyet máig is kizárólag muhammedánok laknak. Az alsó városban is előszeretettel a két hegyoldalra vonulnak a muhammedánok, a hol kertjeik közt távol a mozgalmas zajtól, előkelő nyugalomban élnek. A Miljacska partjait átengedik a forgalom zajának, a keresztényeknek és a nagy középületeknek. Itt állnak a bal parton a hatósági épületek, a nagyrészt fából épült új konak és a nagy kaszárnya, a jobb parton a bazárok és fürdők. Itt áll a két legnagyobb mecset is. A jobb parton a *Begovadzszámia*, melyet a hagyomány szerint szintén Chosref bég alapított, és

melynek hatalmas kupoláin csakugyan könnyen felismerhető a legrégibb török mecsetek byzantin jellege; udvarán hatalmas hársfa alatt nemes ízlésű kút a vallásos mosdásokra; a bejárat előtt két monolith oszlop barna márványból, nyilván lerombolt keresztény templomból átvéve; a mecsetben egy kápolna az alapítónak és nejének sírjával. A balparton a czareva-dzsámia, a császár mecsetje, melyet magának Mohammed szultánnak, Bosznia meghódítójának tulajdonítanak, és

A BEGOVA-DZSÁMIA

melyre a gróf Andrássy által kötött conventió alapján, még az occupatio utáni első években is felhúzták ünnepnapokon a szultán vörös zászlaját; újabban azonban a muhammedánok önként felhagytak e szokással és csak a próféta zöld zászlaját húzzák fel. A czareva-dzsámia ép oly nagy, de építészetileg kevésbé érdekes épület, mint a Begova-gyámia. Mind a kettő egészen megtelik a mindenfelől összeseregülő hívekkel legalább háromszor napjában. Ilyenkor nemcsak a mecsetek kútjainál, hanem végig a Miljacska partjain látni lehet a vallásos mosdásokat. Mind a két mecset kétségkívül a

hódoltság első idejéből való, noha nem a legrégebbek az országban, mert *Fócsában*, a hol legelőbb ült török szandzsákbég, emelkedtek az első mecsetek is.

A legrégebb török emlékek egyike a «Koszina Csupria», a kecskék hídjá is, mely 2000 lépésnyire a vár alatt egyetlen merész ívben veti át a Miljacska sziklaskadékaival a novibazári országútat. E hídnál szokták ünnepélyesen fogadni a Stambulból érkező helytartó vezíreket. Ez is a XV. századból ered és az első szultánok alatt épült, ép úgy mint a többi hidépítészeti remekmű az országban, a mosztári, visegrádi, trebinjei stb. melyekkel rokonsága szembetűnő. Mind e hidakat tévesen szokták a rómaiaknak tulajdonítani.

Messze a legérdekesebb emléke azonban a törökkori Szerajevonak az a fajára és nyelvére szláv, hitére muhammedán, intézményeiben tisztán középkori feudális arisztokrácia, mely az egész törökkoron végig, a szultán helytartó vezírjeit csak tűrve, néha nem is tűrve, olygarchicus köztársaság gyanánt csaknem függetlenül kormányozta az országot egész a mi napjainkig. Mintha itten a török kormányzat mintegy borszeszben conserválta volna az európai középkor egy darabját, le egész a tizenkilencedik századig, de úgy, hogy eleve nem maradt. Bosznia mintha varázsálomba merült volna abban a pillanatban, midőn a szultán hatalmába jutott, tovább élt, de mozdulatlanul megmaradt akkori állapotában. Csak az izlam lépett a bogumil hit helyébe, török jelmezek és bizonyos stambuli etiquette változtatták fel a lovagkor jelmezeit és külsőségeit a nélkül, hogy ez változtatott volna lényegén, a nagy bárók hatalmaskodásán, a kicsinyek garázdálkodásán, az állami tekintély ingadozásán, a polgári rendnek jelentéktelensége a népnek sanyarú elnyomottságán. A hűbéres rendszert látjuk, egy lovagias, mindig harczra kész nemességet részint az ország fővárosában, a hol maga mellett semmi idegen hatalmat, még a helytartó vezírt sem tűri meg, részint ostromra mindig kész váraiban, a hol a királyi jogokat felelősség nélküli kény nyel gyakorolja és harcz, vadászat, vagy lakomák, troubadour-dalok, ősi dicső emlékek, rajongó vallásosság, generozus lendületek és durva kegyetlenségek közt osztja meg életét, de semmi egyéb iránt érdeke nem ébred; míg a misera contribuens plebs az élet nyomorával küzd tompa alázatban. Időről időre azonban véres harcz tombol végig az

országon, az urak harcza az uralkodó, vagy a pór nép fellázadása az urak ellen. Minden hegy szoros visszhangzik a csaták zajától néha éveken át, míg végre bástyák és tornyok magasáról százával hirdetik karókra tűzött fejek, hogy visszatért a béke és marad minden, a hogy volt.

Ez állapotok, melyeknek csak az occupatio vetett véget, a történelmi fejlődés által válnak érthetőkké.

Az ozmán nemzet, melyben az uralkodó ház örökösödési jogán kívül nem létezik semmi nyoma a születés különbségének, mindenütt érintetlenül hagyta az arisztokrata intézményeket, a hol hódításai-ban ilyeneket talált, feltéve, hogy az arisztokrácia elfogadta az izlamot. így maradt épségben az arabok törzsfőnöki arisztokráciája és az izlamra tért bogumil arisztokrácia Boszniában. Szünetnélküli hódításaikkal sokkal inkább el voltak foglalva a szultánok, sem hogy a belső organisatióval sokat foglalkozhattak volna. Elfogadták tehát ép úgy, mint a rómaiak, a meghódított országban elélt organisatiót, feltéve, hogy és addig a meddig világhódító céljaikba beletalált, vagy azokat legalább nem zavarta és felmentette a központi hatalmat a locális gondoktól, ezzel is könnyítette a világhódító törekvéseket. Ez tette lehetővé a gyors térfoglalást, ez okozta persze a gyors hanyatlást is. Mint az árvíz terjedt a török hatalom, de le is folyt mint az árvíz, és a mint lefolyt, nyomaival ugyan az árvíznek, de különben változatlanul ugyanaz merült fel ismét, a mit elborított volt.

Jajcza bukása után a magyar koronához ragaszkodó nagy családok, a Keglevicsek, Jélasticsek, Festeticsek, Gorázdaiak, a kik később a Teleki nevet vették fel stb. elhagyták az országot. Velők menekült a lakosságnak nagy része, főképp a katolikus, Horvátországba, Szlavóniába, a Bácskába (sokácizok és dalmaták,) de raguzai és velencei védelem alá Dalmát iába, osztrák védelem alá Stiriába és Krajnába is. Az, előbbieket Magyarországgal együtt nem kerültek el később a török uralmat. Az utóbbiak, a hírhedt uskok-ok ellen nem sokára irtóháborút kellett folytatni az osztrák hatóságoknak, oly garázdáknak mutatkoztak. A Zengg körül telepített uskok-ok annyira vitték a tengeri rablásban, hogy valóságos tengeri csatákat vívtak Velence ellen, és oly vonzerőt gyakoroltak a világ minden kalandorára, hogy midőn a bécsi kormány 1618-ban kénytelen volt, daczára a törökök elleni

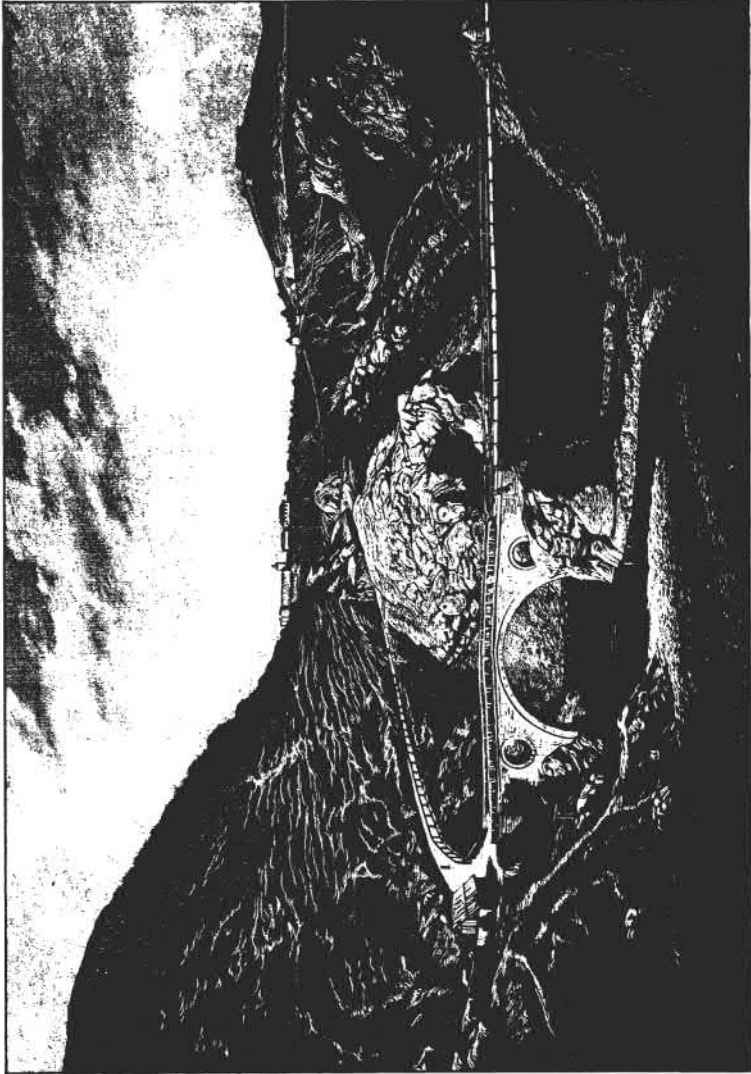
kitűnő szolgálataiknak, véres ítéletet tartani fölöttük, az aug. 14-én felakasztott uskok kalózok közt kilencz angol volt.

Az el nem menekült lakosság egy része elpusztult a véres hadjáratok alatt, egy része rabszolgaságba hurczoltatott, a fiú-gyermekek tömegesen vitettek el, hogy eunukokká vagy jancsárokká neveltesse nek, a mi pedig megmaradt és keresztény hitéhez ragaszkodott, az a rájah sorsára jutott és megfosztva javaitól gyorsan elmerült a jobbság jog- és birtoknélküliek tömegében. A bogumilek azonban élükön a régi bogumil arisztokráciával, mely már az előtt a törökkel szövetségbe lépett és a török hatalmat az országba behozta, tömegesen áttértek az izlamra és őket tárt karokkal fogadta az új hatalom. Nevezetesen a renegát fő- és köznemesség nem csak megmaradt, de növekedett is kiváltságaiban, birtokaiban, hatalmában, minél könnyebben volt beilleszthető a török hadszervezetbe és minél inkább bizonyult a leghasznosabb elemnek Nagy-Magyarország meghódításában.

A török hadszervezet a jancsárok álló gyalog hada mellett a spahik felkelésén alapúit.

Minden meghódított föld azonnal kiosztott kardok és zászlók szerint. Az új birtokos nem csak maga volt köteles lóháton követni a szultán hadait, hanem a 3000 aspert meghaladó jövedelem után minden 5—5000 aspertől egy-egy lovas kellett magával hoznia. A nagyvezír a ruméliai és az anatóliai beglerbégeknek, ezek a zászlós uraknak, a szandsák-bégeknek adták ki a parancsot és Ázsiából 50,000, Európából 80,000 lovas vonult ki a háborúba. Az ilyen donatió, tímár, nem volt örökös. A 700,000 asper jövedelemmel bíró szandsák-bég fia például csak 5000 asperes tímárra tarthatott igényt. Az egyszerű spahi fiának az új adományt ki kellett érdemelnie. De mindinkább szokássá vált, hogy csak a timarli fia kaphat ismét tímárt.

Így vált egy fogalommá a lovaskatona és a földesúr: a spahi. Innen nevezi a nép még ma is Délmagyarországon spahiának a földbirtokost. A bosnyák renegát nemesség, hozzászokva már a nemesi felkelés magyar rendszeréhez, könnyen bele volt illeszthető a rokon török hadszervezetbe és az új török birtokosokkal együtt képezte ezentúl a bosnyák spahik felkelését. De ebben az új szervezetben mindjárt eleitől fogva oly állást tudott magának kivívni úri hagyomá-

KOZINA / SUPRIA

nyainál, harcban edzett erkölceinél, de főleg azon szolgálatoknál fogva, melyekre egész helyzete által kiválóan alkalmas volt Bosznia biztosításában és Magyarország meghódításában, hogy csakhamar ép úgy mint az előtt az első szerepet játsza Boszniában és kiváló szerepet nem sokára Magyarországon is.

Láttuk volt, hogy alig hogy a Hercegovina elbukott, az első és utolsó herceg unokája a szultán nagy vezérévé emelkedik, Ahmed-bég Hercegovics, a ki a lepantói ütközetnél is szerepel. Az ő példájára csinál carriéret a félholddal a bosnyák renegát ivadék egész hosszú sora. E volt bogumil urak, a kik örökös harcok tradícióiban nevedtek, parancsolásra születtek, otthonosak voltak az országban, jól ismerték Magyarországot és a magyarokat, régi fanatizmussal gyűlöltek a katolikus egyházat, a magyarok elleni harcban kiváló szerepre voltak hivatva és mi természetesebb, minthogy csakhamar ők voltak a kapetánok, szandsák-bégek, vezírek, sőt nagyvezírek, midőn a szultánok legfőbb törekvései Magyarországra irányultak?

Bosznia birtoka adott volt domináló állást Magyarországnak a Balkán félszigeten. Most Bosznia vált az ázsiai invázió támpontjává Magyarországhoz meghódításában.

Már 1470-ben egy bosnyák születésű basát, a csajniczai Szinan-béget látjuk az újon meghódított tartomány élén. Neki tulajdonítják a csajniczai régi mecset építését. 1501-ben a hercegovinai szandsák-bég foglalja el Zárát. 1526-ban nagy Szolimánt követi Magyarországra.

1530-ban már Murád hercegovinai szandsák-bég pusztítja Magyarországhoz déli részét. 1541-ben az első bosnyák vezír, *Cliozref*, most már rumili-beglerbég, és a bosnyák csapatok döntő részt vesznek a Pest alatti csatában, melyben Mohammed nagyvezér megveri Roggen-dorf tábornokot, a ki az itt vett sebekben meg is halt. 1543-ban ugyané csapatok vesznek részt Székesfehérvár, 1544-ben Vác és Visegrád elfoglalásában.

1543-ban *Halukogly* basa vezényli a hercegovinai csapatokat Szolimán magyarországi seregéhez, 1556-ban Sziget ostroma előtt Kosztajniczát és Krupát veszi ostrom alá, melyeket Zrínyi Miklós szabadít fel. 1570-ben egy hercegovinai születésű renegát, Ali-basa emelkedik nagyvezérré. Utódja e legfőbb méltóságban, a török biro-

dalom egyik legnagyobb államférfia és hadvezére, Mehemmet bég Szokolovics bosnyák renegát, ugyanaz, a kit a hagyomány Szerejevo alapítói közt említ. Szokolovics helységében Visegrád mellett ma is mutatják a síremléket, melyet a keresztény hitben meghalt anyjának emelt. Ő építette a visegrádi nagy szerajt, melynek romjai ma is láthatók és a visegrádi híres hidat, melynek szilárdsága ma is példabeszédes Boszniában. A folyó közepe felé emelkedő 11 csúcsív hordja a 170 méter hosszú, 6 méter széles remek alkotmányt. A hid közepén emelkedik a város kapuja, felirattal oszlopán, mely szerint a hidat Szokolovics nagyvezér a hedzsra 985-ik évében (1577) építette. Rokona és kortársa Musztafa bég Szokolovics Kis-Azsiában és Szyriában parancsnokolt és Erzerum, Damaskus és Jeruzsálem mellett ma is állanak az általa emelt nagyszerű épületek. Ugyanez időben Chozref utódja Ferhát basa 1576-ban Horvátországot pusztítja és többek közt az elfogott báni helyett, Auersperg Herbertet is lefejezteti. Ferhát basától fogva, ki később budai basa és magyarországi helytartó lesz, a bosnyák vezérek már Banjalukában székelnek, mert a hódításokkal együtt előretolott a székváros is. De Szerajevó nem szűnik meg a bennszülött muhammedán arisztokrácia központja lenni. Ferhát utóda a boszniai vezírségben, *Haszan* basa, és a bosnyák bégek a létrejött béke dacára sem szűnnek meg Horvátországot nyugtalanítani. Midőn 1591-ben Zágráb elpusztítása után *Kapronczav István* és *Székely Mihály* által visszaveretik, Szinán basa nagyvezír azzal az indokolással követeli a háborút, hogy ha a porta el találná veszíteni Boszniát, elveszti tekintélyét a hatalmak előtt, de elveszti ama hősöket is, kiknek annyi fényes diadalt köszön. *Haszan* basa most már a szultán parancsára vezeti újra Horvátországba bosnyák hadait, elfoglalja Bihácsot, melyet Lamberg Kristóf védelmezett, de elesik Sziszeknél, a hol seregét megveri Erdődy horvát bán. Utódja Kucsuk Hasszán basa azonban elfoglalja Sziszeket, a következő vezír Aparldi-basa, kiben némelyek Árpád nevű magyar renegátot keresnek, a bosnyák hadak legnagyobb részét Buda védelmére küldi. A zsitvatoroki béke után Perzsia ellen harcolnak a bosnyákok, de már 1629-ben újra Magyarországra törnek, hogy Rákóczy Györgyöt támogassák. De a szerencse kezdte elhagyni a bosnyák fegyvereket. *Erdődy*, *Keglevics* és *Jelasics* visszaverték a betörőket.

Hasonló sors érte egyes kisebb vállalatukat. Az 1643-ban a szultán és a császár közt kötött béke alatt a bosnyákok szakadatlanul Velence ellen harcoltak. E harcokban merül fel először a *Csengics* név, mely onnan fogva máig megőrizte tekintélyét a Hercegovinában. Zára, majd Makarszka ellen vezeti a hercegovinaiakat *Ali-bég Csengics*. Bécs ostrománál jelennek meg újra a bosnyák hadak, melyek *Döbling* alatt táboroznak, és utolsó fegyvertényük, ez is sikertelen, hogy 1684-ben Visegrádot védik a győzelmes császári hadak ellen. Buda bevétele után fordul a kocka, és a bosnyák hadak már nem többé Magyarországon, hanem saját földük határain és belsejében kénytelenek a magyar és német hadak ellen harcolni.

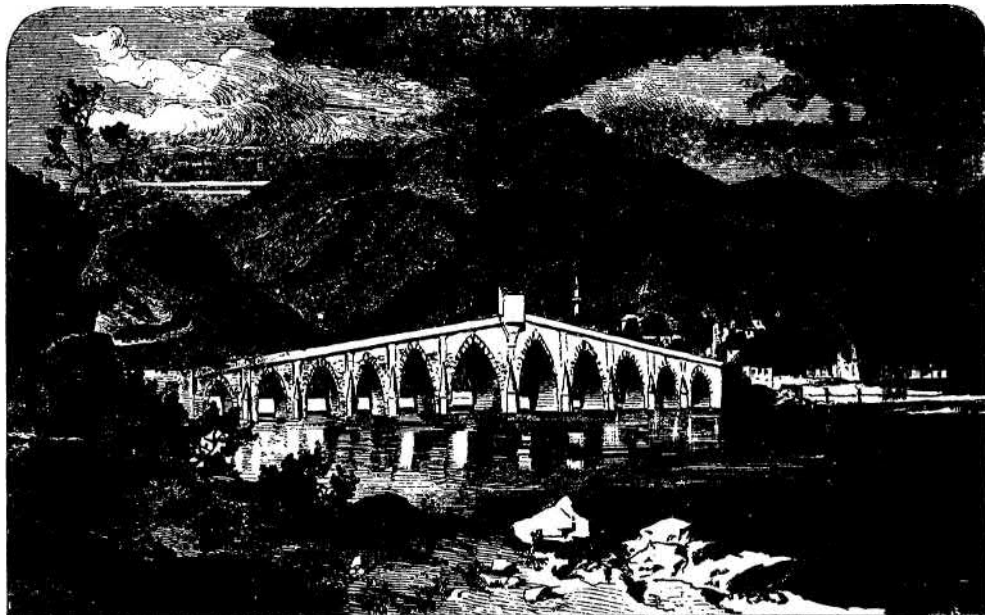
A mohácsi ütközet után az Árpádok trónjára hívott új dynastia azon nagy missiót tűzte maga elé, hogy Magyarországot, mely immár csak egy keskeny karéj volt a styriai, osztrák és morva határon, mert a többi mind a szultán közvetlen uralma vagy legalább felsőbbisége alá jutott volt, — helyreállítsa régi épségében, nagyságában. Törhetlen kitarással, a balsorsban meg nem ingatva, semmi nehézség előtt vissza nem riadva, híven, győzelmesen teljesítette a nagy hivatást és a nemzeti területtel együtt hódította meg a balsorsban pártokra szakadt volt egész nemzet bizalmát. Midőn a szűkebb Magyarország területe fel volt szabadítva, az uralkodó ház nem tekintette befejezettnek a szent koronával átvett missziót, hanem folytatta a magyar haza régi nagyságának visszavívására irányzott harcot, mely ezentúl az elveszett tartományok visszanyerésére irányult.

Már két évvel Buda felszabadítása után Boszniába nyomulnak a császári és királyi hadak, 1688 szept. 15-ikén badeni Lajos őrgróf ostrommal beveszi Zvornik várát, és hasonló sorssal fenyegeti Banjalukát. Ez időben teszik át a bosnyák vezírek székhelyüket a bátor-talanná vált *Banjalukából Travnikba*, de annak jeléül, hogy a szultán Magyarországról le nem mond, és hogy Boszniában még a magyar birodalom egy részét bírja, a Travnikban ülő bosnyák vezírekre a «Magyarországi Vali» büszke czíme is száll.

1690-ben *Percsinlija* tábornok nyomul Tuzláig, a régi Só-földjére, a honnan 3000 katolikust hoz vissza, Draskovics horvát bán 50,000 törököt ver meg Kosztajniczánál, 1693-ban pedig Batthyány Ádám horvát bán foglalja el Vranogracs, Novo-Todorovo és Velika-

Kladusa várait és visszaveszi az egész földet az Unnáig. 1697-ben *Szavoyai Jenő* a zentai ütközet után csupán 4000 lovassal és 2000 gyalogossal elfoglalja Dobojs, Maglaj, Zepce, Vranduk erődéit, okt. 22-én megjelenik Szerajevo alatt, és minthogy a várat el nem foglalhatja, felgyújtja a várost és visszatér 40,000 felszabadított kereszténnyel, mindezt húsz nap alatt.

1717-ben Petrás tábornok nyomul Zvornikig, Draskovics pedig Novit veszi ostrom alá, de az elébbit Nuuman-basa Csuplics bosnyák

A VISKGRÁDI HÍD

vezír, a másikat Alaj-bég Cserics a dolnje-vakufi kapetán megveri. Ennek daczára a poszareváczi békében az egész északi Bosznia Károly király kezében marad. Az 1737-iki hadjáratban Raunach tábornok Kulin-Vakuf és Osztrovicza erődéit, Hildburghausen herceg Banjalukát veszi ostrom alá, de Ali-basa Ecsimovics vezír által teljesen megverve, a császári sereg visszavonul Szlavóniába és a belgrádi békében ismét a Száva és az Unna lesz a határ. 1790-ben Laudon tábornok elfoglalja ugyan megint az északi Bosznia egy részét, de a szisztovi békével minden visszatér régi állapotába, hogy majdan csak az occupa-

tionális hadjárat döntsön közel egy századdal utóbb a tartomány sorsa felett.

Ez alatt sajtóságos viszonyok fejlődtek.

Ha az izlamra tért ősnemesség eleintén ragaszkodott is még bensőleg bogumil hitéhez és épen úgy csak külsőkép vette volt fel az izlamot, mint annyiszor a magyar fegyverek nyomása alatt a katolicizmust; ha a nagy Szokolovics még keresztény síremléket emel anyjának, és keresztények ivadékai keresztény papot hívnak néha a keresztény ősök fölötti imára; ha titkos bogumil hagyományok lejutottak egész a legújabb időkre és titkos bogumilek kétségkívül még századunkban is léteztek a bosnyák muhammedánok közt, egyes keresztény szertartásoknak pedig legalább babonaszerű erőt ma is tulajdonítanak: egészben és nagyban az uralkodó osztály az izlam e százados dominátiója és az izlamért folytatott e szakadatlan, dicsőségben és zsákmányban egyaránt gazdag harczok alatt teljesen muhammedánná vált és mélyen át volt hatva az izlam istenismeretének azon gögjétől, mely csak megvetéssel tekint le a keresztényre, a ki Allah mellett még Issza prófétát, sőt egy fehér galambot is második és harmadik isten gyanánt imád.

E mellett azonban ragaszkodott ősi, családi és nemzeti hagyományaihoz, nyelvéhez, locális tekintélyével pedig nemcsak mindig felülmúlta a közéje telepített ozmanli jövevényeket, ha ezek még oly hatalommal és birtokkal is lettek volna felruházva, — mert hiszen a földművelő köznép mindég és mindenütt többre becsüli a régi birtokost, még akkor is, ha tönkre ment, mint a fel vergődött jövevényt, — hanem az állandóan megtelepedett ozmanli családokat a nemzeti arisztokráciák sajtóságos erejével gyorsan asszimilálta is.

Vallásos és harczy buzgalmuk, valamint a velük szüietett tekintély végre annyira megnyerte a porta bizalmát és kedvezését, hogy nemcsak birtokaikat és jogaikat szállíthatták apáról fiúra, hanem a legfontosabb állásokra is emelkedtek a szandsák-bégségtől egész a nagyvezérségig, mikor pedig az ország megszűnt szandsákokra oszlani és a helytartó vezír alatt 48 kapetán kormányozta, ezen kapetánságok csakhamar, ha nem is jogilag, de tényleg örökösökké váltak a legtekintélyesebb, leggazdagabb birtokos családokban, melyeknek állása annyira meggyökerezett, hogy idegen kapetán az ő nyílt vagy alát-

tomos oppositójukkal szemben meg nem tudott volna állni, és hogy egyes balsikerek és csapások sem ingathatták meg tartósan e családok öröklött tekintélyét és hatalmát.

Természetes tehát, hogy az ősi váraikban ülő harczias kapetánok keveset törődtek saját körükben a vezírral, a ki különben is meg volt elégedve, ha megkapja békében az adót, háborúban a contingenszt, és ezentúl nem sokat gondolt vele, ha a kapetánok egymás közt háborút is viselnek. A porta még legjobban járt, ha e kapetánok közül választotta a vezírt is, mert az ilyennek volt legtöbb tekintélye, noha saját hatalmukat a többiek vele szemben is féltékenyen őrizték. A valláson, az általa feltételezett életmódon, a török ruházaton és a szultánok palotájából terjedő bizonyos illemszabályokon kívül tehát lényegileg minden a régi mederbe tért vissza egész az örökös címekig. Herczegek és grófok, vajdák és knézek nem voltak többé, a két utóbbi cím átment a keresztény rájah vezetőire, vajdáknak nevezték magukat még a fekete hegyek alatt függetlenségükért harczoló keresztény törzsek vezetői, knézeknek a falusi keresztény kisbírák, de a régi arisztokrácia új örökös címeket vett fel, a bég címét mindenki, a ki szandsák-bégtől és basától származott, a szerényebb aga címét a többiek.

Ez állapotok mindamelllett nem okoztak zavart és nagyobb összeütközést, a meddig a porta győzelmes hadjáratokra, fényes pályákra, dús zsákmányra tudta vezetni mind e kapetánokat, bégeket, agákat. Midőn azonban egyszerre elapadtak a dicsőségnek és gazdagságnak e forrásai, sőt a kapetánoknak maguknak kellett patrimoniumukat megvédeni az idegen hódítás ellen, akkor a porta és a vezír tekintélye rohamosan hanyatlott, a kapetánok elbizakodottsága határtalanul nőtt.

A fordulatot még sietteté a válság felé egy újabb tényező.

A jancsárok álló gyalogsága, melyen a szultánok hadi fölénye alapúit, és melyhez hasonló szervezet az akkori Európában csak Mátyás fekete seregében és a svájci zsoldosokban létezett, az újonczás egy sajátságos nemével egészítette ki magát. Időről időre kiszedték az emberanyag tizede gyanánt a rájah fiúgyermekének javát, de nem úgy mint a mi újonczásunknál meglelt korukban, hanem hét éves koruktól fogva. Az újon meghódított tartományokban ez megtörtént mindjárt a foglaláskor. E válogatott gyermekeknek ismét a javát kiválogatták a palota testőrsége számára. Ezekből keletkeztek a

szultánok legnagyobb államférfiai, hadvezérei; a rabságra vitt keresztényfiúk kormányozták a birodalmat és tették nagygyá. A többiek tömege kisázsiai parasztnál nevedett, míg a jancsárok számára megért. Így ezek kis koruktól nem ismertek többé családot, a szultán volt uruk és apjuk, családot maguk sem alapíthattak, kemény fegyelemben tartva, tán még szigorúbb volt életük békében, mint hadban.

De a jancsárok már Szolimán alatt feleséget kezdenek venni. II. Szelim alatt kierőszakolták, hogy gyermekeik felvétessenek seregükbe. III. Murád viszont arra kényszeríti őket, hogy maguk közé fogadjanak az ő szigorú disciplinájukon kívül a családi körben nevedett született törököket, mert az emberségesebb európai szellem terjedtével a gyermek-ujonczozás kegyetlen szokása mindinkább szűnni kezd. Ahmet alatt a Stambultól távol a várakban és a határokon elhelyezett jancsárok polgári keresetre adják magukat. Végre példabeszéddé válik, hogy a jancsárok éles szeme csak arra való, hogy észrevegyék, hogy mikor kezdenek ingadozni a spahik, jó lábuk csak arra, hogy az elsők legyenek a futásban. De mint minden kiváltságos osztály, megtartották minden gögjükét, zsoldjukat és előjogukat, miután már rég elvesztették mindazon tulajdonokat, melyek azokat igazolhatták. A birodalom támasza helyett veszélyévé váltak.*

Midőn Boszniában a vezírek a jancsárokra akartak támaszkodni a kapetánok ellen, ezáltal csak még követelőbbé tették őket. Egyesek mindinkább kezdtek apró földbirtokot is szerezni, és mivel apró volt, kiültek a falura és még inkább zsarolták a rájáht, mint a vagyonosabb régi birtokosok, a kik váraikban és az ezek körül alakúit városokban éltek. Másfelől a szegényebb családok ivadékai, minél inkább fogyott el a hadizsákmány, a jancsárok közé tolultak már a zsold miatt is. Nemsokára a bosnyák jancsárok is csak vallásukra voltak törökök és ők is csak alkalmatlan, gyűlölt idegent láttak a portáról jövő ozmanlikban. Így létesült a bégek és jancsárok természetes érdekszövetsége a vezírek ellen, központjával *Szerajevóban*, ahol a leghatalmasabb családok állandóan képviselve voltak, a jancsárok pedig a várat őrizték, és a lakosságnak már egy hatodát képezték.

A Boszniában máig fennálló ősi szláv zadruga, — a magyar volt

* Lásd: *Ranke: Die Osmanen.* 4. kiad. 45. 1.

határvidéken is csak most felosztandó házközösség, — példájára a városi arisztokrácia örökös *sztár esina*, a jancsár kézművesekből, kereskedőkből alakuló céhek választott *sztár osztok* által kormányozták magukat, a középkori városi patriciátusokhoz hasonló önállóságban és féltékenységben a központi hatalom, a mindinkább árnynyá sülyedő travnikai vezírral szemben. A Stambulból érkező vezírt tisztességgel fogadták, egy napon és éjen át közköltségen tartották, aztán elküldték Travnikba, tovább nem túrték. A porta rendelte a kadit, a rájah bíróját, a muszallimet, és a jancsár-ágát; de ez utóbbi által a jancsárokkal szövetezett bégek mindig el tudták távolítani a másik kettőt, sőt a vezírt is, ha nem voltak ínyűkre.*

II. Mahmud, a reform-szultán, e század elején rendet akart csinálni Boszniában is. Miután Szerbiát lecsillapította volt engedményeivel, kemény férfiút küldött Boszniába azzal az utasítással, hogy minden ellenállást meg kell törni. Dzselaeddin basa, a szigorú életű Bektasi-dervisek rendjéből, nem talált erre más módot, minthogy a dynasta-családok egy részével szövetezett a többiek ellen. Támaszával nevezetesen a hatalmas Csengics-családnak, ** melynek hűbérbe adatta a szultán által az egész Zagorjét az állami adókkal együtt, 1821-ben ostrommal vette be Mosztárt és Szreberniczát, lefejeztette a derventi, banjalukai, főcsai kapetánt és a szerajevói legtekintélyesebb bégeket. Hiába panaszkodtak a szerajevóiak a stambuli jancsár-ága által a szultánnál, hiába vádolták a vezírt, a ki álruhában vegyült a rájah közé és eljárt a keresztény templomokba is, hogy keresztény. A szultán megígérte, hogy visszahívja, de Dzselaeddin vezír maradt az 1821-ben bekövetkezett háborúig. Ekkor a régi állapotok visszatértek. Midőn Mahmud lemészároltatta a stambuli jancsárokat és kiadta 1241 szilkade 11-iki (1826 jun. 16.) fermánját, melylyel a jancsárokat eltörölte és az általános ujonczozást elrendelte, a bosnyákok elűzték a reformokat kihirdető Hadzsi Musztafa vezírt. Az európai szabású új egyenruhákra, a mellen keresztezett fegyverszíjakkal, azt mondták, hogy aha fel akarjuk venni a keresztet, nem a szultántól, hanem a bécsi császártól vesszük fel.» Az új vezír *Abdurrahman*, ostrommal volt kénytelen bevenni a fellázadt Szerajevót, ahol véres ítéletet ült és hét főnököt lefejeztetett, köztük *Rnsztsuklia* jancsár-ágát.

* Ranke, Serbien und die Türken, 294. 1.

** Rankenél *Dschindschafitsch*.

Abdurrahman megpróbálta a régi szokás ellenére Szerajevóban maradni. 1828 július havában azonban négy napi utcái harcz után őt is elűzte az orosz háborúba Szerajevón átvonuló csapatokkal szövetekezett lakosság. Csak 1830-ban az oroszokkal megkötött béke után gondolhatott a szultán ismét a reformok komoly fogatosítására. Az ismét Travnikban székelő új vezír, Ali basa Morálja alig tehette meg az első lépéseket. Husszein-aga-Berberli, a brebiri kapetán kitűzte a próféta zászlóját, szent háborúra hívta a «dicsteljes büszke Bosznia oroszlánszívű fiait», «az ősök és a vallás védelmére» és 40,000 emberre szaporodott sereggel megindult Konstantinápoly felé, «a gyaur-szultán» ellen, «helyreállítani a valódi izlamot.»

Nem a nagyvezír fegyverei, hanem a bosnyák bégek egyenetsége és féltékenysége tette tönkre a merész vállalatot. A szultán győzelme azzal végződött, hogy az egész Herczegovinát kénytelen volt átadni Ali bég Rizvanbegovics sztolaczi kapetánnak, a ki a Csengicskekkel együtt Husszeint legyőzni segített. 1837-ben végre eltöröltettek az örökös kapetánságok. Az Abdul Medzsid által 1839 nov. 2-án kihirdetett gülhanei Hatti-Serif, mely a keresztényeknek akart bizonyos egyenjogúságot adni, újabb felkelést okozott, melyet Szerajevo falai alatt vert le Velidzsid-basa. A bosnyák bégek panasza és fenyegetése, hogy áttérnek a keresztény hitre, elég hatályos volt azonban, hogy az erélyes vezír visszahivassék, a Hatti-Serif pedig irott malaszt maradjon. Midőn hosszú ingadozások után végre 1850-ben Omer basát küldte a szultán Boszniába, hogy a reformokat végrehajtsa és a forrongó rájáht lecsillapítsa, a Herczegovinában független úr gyanánt gazdálkodó Ali basa Rizvanbegovics tűzte ki a fegyveres ellentállás zászlaját. *Omer basa* leverte a lázadást, de a reformokat csak az ő erős keze tarthatta fenn. Utódai alatt csakhamar feledésbe mentek, a szultán által küldött effendik bábok voltak a hatalmas bégek kezében, és 1856-tól fogva, midőn *Luka Vukalovics* állt a felkelő rájah élére, montenegrói segélylyel egyik keresztény-lázadás a másikat követte egész az occupatióig.

EGYHÁZAK ÉS KÖZOKTATÁS

A VALLÁSOS SZELLEM A KELETEN. — A KORMÁNY INTERCONFESSIONÁLIS POLITIKÁJA. — A BOSNYÁK MINORITÁK. — A KATH. EGYHÁZI ÜGYEK RENDEZÉSE. — AZ ORTHODOX EGYHÁZI ÜGYEK. — A MUHAMMEDÁNOK. — A VAKUF. — AZ ELKOBZÁS KÉRDÉSE. — A RENDEZÉS. — A MOLLÁHK. — A REISZ-EL-ULEMA. — A SERIÁT-BIRÓSÁGOK. — A VAKUF-BIZOTTSÁG. — CULTUS-BUDGET. — A MUHAMMEDÁN TUDOMÁNY. — A TUDÓS KÁDI NÉZETEI AZ EURÓPAI TUDOMÁNYRÓL. — A MUHAMMEDÁN OKTATÁS. — A FELEKEZETI ÉS KÖZSÉGI TANINTÉZETEK.

BOSZNIA egész története az elnyomott felekezetek felkeléseiből áll. Az üldözött bogumilek hívták az országba a törököt. Viszont az elnyomott keresztények az európai intervenciót. A török uralom valóban csak fokozta a bosnyákok régi vallásos szellemét. A porta uralma alá került fajok egyenesen rá voltak utalva a vallás eszméjére, ha külön egyéniségükhöz ragaszkodni akartak. A hol a haza tényleg megsemmisült, és az uralkodó elem a jutalom és a büntetés minden nemével törekedett az assimilációra, a hol az ellentállók tömege gyorsan lenyomatott az anyagi és szellemi tehetetlenség legalsó fokára, ottan a nemzetiségi eszmény magára nem bírt volna azon erővel, hogy a hiúság, a tettvágy, az élvágy századokon át ellentálljon minden kísértésnek. Ezt az emberfölötti erőt az anyagi és szellemi szegénységbe süllyedt tömegnek csak a vallásnak emberfölötti eszménye adhatta meg. Lemondani mindenről, túrni mindent, fegyvert fogni a győzelem reménye nélkül is csupán az ellentállásért, és ezt tenni századokon át: erre a tömegnek csak oly érdekek adhatják meg az erőt, melyek nem e földről valók. Ezért látjuk a török birodalomban mindenütt a rajongás hőfokáig emelkedve a vallásosságot, és a legelfogulatlanabb, a legtürelemesebb, a leggenerosusabb még mindig maga a muhamme-

dán marad, minthogy ő az uralkodó. Az uralkodó muhammedánnal a keresztény alattvaló legalább modus vivendit találhat. Az uralomra jutó rájah a muhammedánt a szó szoros értelmében kipusztítja, lemészárolja, vagy legalább birtokáról és az országból elűzi. Keresztény nagyhatalmak alatt békében élnek a muhammedán lakosságok, de Oláhországból, Szerbiából, Görögországból, Bulgáriából eltűntek, mihelyt ez államok megalakultak, sőt mind e felszabadult népek megőrizték teljes ellenszenvüket a más felekezetű keresztények ellen is. De a kedélyek fölötti legfőbb uralmat nemcsak az elnyomottaknál, hanem az uralkodó elemnél is megőrizte a vallás, daczára viszonylagos türelmetességüknek.

Midőn a bégek az ősi jogokért és nemzeti autonómiájukért fognak fegyvert a szultán ellen, «a valódi izlam» védelmére hívják a népet.

Ilyen múlt és ilyen dispositiók, oly területen, melyen három egyaránt tekintélyes felekezet él egymás mellett, világossá teszik, hogy minden kormány, mely az egyiknek fogná pártját a többiek ellen, magával szemben találná e lakosság többségét, elkeseredett, kétségbeesett harcra mindég készen.

A bosnyák katolikus nép azon vezetőinek tehát, a kik az occupatiótól százados ábrándok megvalósítását, a magyar királyok régi politikájának megújítását, szóval nem vártak egyebet, minthogy mostan az ország azonnal katolikussá lesz, ki kellett ábrándulniok. A kormány ellenkezőleg a leggondosabb pártatlanságot tette feladatává. És ha voltak is buzgó katolikusok Boszniában és Bosznián kívül, a kik ezt a csalódás fájalmával fogadták, legalább azok, a kik a legilletékesebb befolyást gyakorolhatják a katolikus népre, nehézség nélkül tájékozódtak az iránt, hogy a legkisebb elhajlás a kormány által adoptált politikától azonnal visszahat nemcsak az ország pacificatiójára, hanem azon érdekekre is, melyeket maguk leginkább hordanak szívéükön.

Más irányban merültek fel komoly kérdések a katolikusokat illetőleg.

A török uralom alatt, mint például maga a szent föld, Bosznia és a Herzegovina is a Ferenczrendi minoritákra volt bízva a szent szék által. A bosnyák minoriták folyton az ország lakosságából egé-

szítették ki testületüket, és ezáltal határozottan nemzeti jelleget őriztek meg, mely kifejezésre jutott külső megjelenésükben is. Eltérőleg a keleten működő kath. papoktól, szakált nem, csak bajuszt viseltek. Különben is ragaszkodtak régi hagyományaikhoz, és teológiai képzettségüket leginkább a magyar állam területén keresték. Híveik közt feltétlen tekintélyt és bizalmat tudtak fenntartani és

BOSNYÁK BARÁT HÍVEI KÖZT

elég ügyesek voltak bizonyos tekintélyt és bizalmat szerezni a muhammedán hatalomnál is, noha nem egyszer megtörtént, kivált az újabb időben, hogy egy-egy ilyen népszerű barát keresztrel és karddal állott a muhammedán urak ellen felkelő hívei élére. Ezen barátok tartották kezükben nemcsak az összes plébániákat, hanem a püspöki, apostoli vicariusi állásokat is. Az osztrák-magyar monarchia állandó protectiójában részesültek és viszont lehetőleg támogatták ennek érdekeit.

Ennyi érdemnek bizonyára betetőzése volt, hogy midőn e tartományokban végre megszűnt a porta uralma, eddigi kiváló állásuk és a vele járó előnyök egy részéről le kellett mondaniok. De a szent-szék a porta uralmának megszűnte után egyfelől természetesen megakart szüntetni e missionárius egyházi kormányzatot is; normális állapotok mellett világi papok voltak hivatva az egyházi adminisztrációra, és a barátoknak vissza kellett vonulni a zárdai életre. Másfelől ha a keleti viszonyok közt bizonyos keleti szellemre szükségük volt e bosnyák barátoknak, hogy nehéz feladatokra alkalmasak legyenek, most miután az ország úgyszólván visszajutott az európai áramlatba, európai szellemre kellett emelni a katolikus papságot is. A feladat tehát abból állott, eleget tenni ezen szükségeknek, de méltányossággal azon rend iránt, melynek érdemei és szolgálatai előtt szemet hunyni nem lehet. A római szent szék és a bécsi kormány közt már 1880-ban megkezdett tanácskozások eredménye az 1881 júliusában kiadott pápai bulla volt, melyszerint Bosznia és a Hercegovina külön egyházi tartomány Szerajevóban székelő érsekkel, ki alatt a banjalukai, mosztári és trebinjei püspök áll, a 66 plébánia ellátására szükséges világi papok nevelésére pedig seminarium lesz felállítandó. Az érseki székre már ezúttal világi pap, a szigorú élete és tudománya által egyaránt kitűnő dr. *Stadler* József hivatott, a ki áldozatkészséggel cserélte fel theologiai tanszékét e díszes állással, mely azonban a kezdet nehézségei közt sok önmegtagadást és tapintatot igényel. Az érsek jelenleg még egyszerű bérházban lakik, az érseki templom pedig oly kicsiny, hogy alig képes befogadni a híveket, a kik még nagyrészt keleti módra, magukkal hozott apró szőnyegen térdelve, felemelt és az oltár felé fordított tenyérrel hallgatják a misét. De az új érsek buzgóságával és a kormány támogatásával megindított önkéntes adakozásokból már kiemelkedik alapjaiból az új monumentális katedrális. A kik Bosznián kívül érdeklődnek a boszniai katolikusokért, bizonyára megragadják az alkalmat ez érdeklődésük tanúsítására, kivált ha hallják, hogy például a trebinjei katolikus templom felépítésére egy ottani előkelő muhamedán 5000 frtot adott. — Mosztári püspökké, valamint a banjalukai püspökség vicariusává bosnyák ferenczrendi barátok nevezettek, kíméletével a régi hagyománynak. A trebinjei püspöki hatóság egyelőre megmaradt a raguzai püspök kezében, a ki azt eddig is gyakorolta.

Az érsek és a ferenczrendiek generálisa közt létesült egyesség szerint 35 plébániát az érsek tölthet be, a többi a rendnek marad. De világi papok hiányában egyelőre csaknem valamennyi plébánia megmaradt a bosnyák barátok kezében. A Travnikban felállított szemináriumból azonban évenként 5—6 világi pap fog kilépni.

Az orthodox egyház ügyeiben a konstantinápolyi patriarkhával kellett egyezkedni. Az egyezség értelmében a püspököket Ő Felsége

KATHOLIKUS TEMPLOM KISZELIAKBAN

nevezi ki, közölve nevüket a patriarkhával, hogy ez eleget tehessen a kánoni követelményeknek. A püspökök által a phanarnak fizetett összeget évi 6000 frtban megállapítva, ezentúl a kormány fogja a patriarkhának fizetni. A patriarkháért való szokásos imák fenntartattak, valamint az is, hogy a szentelt olaj ezentúl is tőle vétetik.

A bosnyák orthodoxok, a kik előtt a phanarból küldött, a nép nyelvét nem értő görög püspökök soha sem voltak népszerűek, örömmel fogadták a változást, mely által már 1881 elején Száva Koszánovics személyében bosnyák születésű metropolitát kaptak. De még

nagyobb elégtétellel fogadták, midőn *Kállay* mindjárt első szerajevói tartózkodása alkalmával elhatározta, hogy a «vladikarina», a terhes és sokszor kíméletlenül behajtott adó, melyet a hívek a püspöknek fizettek, megszüntetendő, és valamint a katolikus, úgy az orthodox püspökök is ezentúl az államtól fogják fizetésüket húzni. Valamint a katolikus, úgy az orthodox papság képzésére is szeminárium állíttatott, és valamint az egyik, úgy a másik egyház is részesült egyéb anyagi támogatásban is.

Az állam hasonló anyagi támogatását nem igényelték a muhammedán felekezeti érdekek, melyek a *vakufban* gazdagon voltak dotálva. Emelkedtek ugyan hangok, melyek a fegyveres occupatio, valamint az 1881 — 1882-iki felkelés után jogosultnak tartották volna, ha a kormány a vakufot, sőt a bégek birtokait is egyszerűen elkobozza. Szerintük ilyen rendszabály tetemesen könnyítené az áldozatokat, melyekbe az occupatio került és egyúttal alapot nyújtana az agrárkérdés legegyszerűbb megoldására is. Az ilyen tanácsokra azonban a kormány nem hallgathatott. Először nem szokás az osztrák-magyar monarchiában elkobozni egyházi birtokokat és jámbor alapítványokat. Másodsor a legszembetűnőbb előny, melyet a monarchia az occupált tartományoknak nyújthatott, a rend és a jogbiztonság volt. Működését tehát nem kezdhette tulajdon- és jogfosztáson. Végre az ilyen rendszabály ugyanazonos lett volna egy egész osztály, — a birtokos osztály, — és egy egész felekezet kipusztításával, a mi nem fekszik az uralkodóház politikájában. Az elkobzandó birtokoknál becsebbebb nyereség, hogy egy Horvátországban írt és Németországban megjelent röpiratra, mely egyebek közt a bosnyák muhammedánok kiüldözését óhajtja, a legtekintélyesebb bégek egyike a következő szavakkal válaszolt, melyekhez tömegesen érkezett a szerajevói lapokhoz társainak lelkes hozzájárulása és köszönete az ország minden pontjáról: «Nem-e bűn és gyalázat volna, ha Bosznia ősi lakói, a kik a bosnyák királyok ideje óta lakják és fenntartják hazájukat, mostan eltávoznának? Miután szét nem hulltunk és ki nem vándoroltunk, midőn Mehmed szultán meghódította ez országot, minő jupon mennénk most? Hála Istennek, senki sem kerget, és százsorta jobb a sorsunk, mint gondoltuk és gondolhattuk volna. Senki sem űz el bennünket tulajdonunk szentélyéből és legfeljebb a szerző maga óhajtja,

hogy kivándoroljunk Kis-Ázsiába. Valamiként hívek voltak a bosnyák bégek a szultánhoz, úgy megtartjuk a hűséget felséges királyunk I. Ferencz Józsefnek is, a kit az Úr Isten sok évekig tartson meg nekünk!»

Egyetlenegyszer jött szóba tudomra az elkobzás rendszabálya, ekkor sem a vakufot illetőleg. 1882-iki első útja alkalmával az újonnan kinevezett miniszter az akkor concipiált gyökeres administratív és igazságügyi reformok mellett általános megkegyelmezést is hozott javaslatba Ő Felsége előtt mindazok részére, a kik az imént lefolyt felkelés után tisztán politikai okokból menekültek, és közönséges bünténnyel terhelve nem voltak. «Miután megismertétek hatalmamat, akarom, hogy ismerjétek kegyelmemet is». Vájjon ne végződjk-e a Felségnek e kegyelmi manifesztuma azon záradékkal, hogy a ki pedig a kegyellel élni és visszatérni vonakodnék, annak birtokai lefoglalandók: — ez volt a kérdés. A Mosztárban tartott tanácskozásban a miniszter a különböző vélemények meghallgatása után úgy döntött, hogy miután a monarchia intézményei a vagyonkobzás büntetését nem ismerik, ilyen kiméletlen rendszabályt Boszniára nézve sem akar Ő Felségének javaslatba hozni.

Ha azonban a kormány fenn akarta tartani a vakuf rendeltetését, gondoskodni kellett, hogy attól mások se vonhassák el. A muhammedán felekezeti ügyek a viszonyok változása és a felkelések által bizonyos anarchiába estek volt. Rendezésükre az occupatiótól 1882-ig még mi sem történt volt. Különösen a vakuf kezelésében már az occupatio előtt visszaélések honosodtak meg.

E törekvésében a miniszter a legkevesebb nehézséggel sem, sőt a muhammedán tekintélyek legelőzékenyebb, legloyalisabb támogatásával találkozott. A hangulatot jellemezte, hogy Ő Felségének születése napján önként és egészen váratlanul, a czáreva-dzsámia imámja Mehmed Zahics effendi, a szultánt illető *chutbét*, mely azonban a szultánt sem mint uralkodót, hanem mint chalifát illeti, Ő Felsége nevével hozta kapcsolatba. A muhammedán felekezeti ügyeket minden idegen befolyás nélkül magukkal a boszniai muhammedánokkal lehetett rendezni, és pedig annyival könnyebben, mivel a muhammedán vallás egyházat, hyerachiát, zárt papi rendet voltaképen nem ismer. Az isteni szolgálatra, a tanításra és a bírósági teendőkre minden igazhitű,

tiszta életű, a törvény tudományában jártas férfiú képesítve van; teljesen képesített molláhk gyakran kizárólag polgári foglalkozásnak élnek, a tényleges alkalmazás csak a bizalom és a hajlandóság kérdése és az uralkodónak, ha keresztény is, már azért is befolyást kell rá gyakorolni, mivel a vallásos és bizonyos birói funkciók szoros kapcsolatban állanak. A boszniai muhammedán tekintélyek felhívtak javaslataik előterjesztésére, és ezek alapján történt a rendezés.

Musztafa Hilmy effendi, a szent élet hírében és messze az ország hatján túl nagy tekintélyben álló szerajevói mufti és a begovadzámia imámja, már 1882 végével kineveztetett Ő Felsége által a Reisz-el-Ulema méltóságára, melyben Boszniára és a Hercegovinára nézve mintegy a Seikh-ul-Izlam hatáskörébe lépett. Budapesten tette le Ő Felsége előtt a hűségi esküt. Melléje négy ulema rendeltetett, főkép a birói jelöltek megvizsgálására. Minden kerületben alkalmaztatott szintén a kormány által kinevezett kádi, a szerajevói országos főtörvényszéknél pedig muhammedán tanács szerveztetett, és ezek működnek első és másod fokban, mint „7-biróságok a muhammedánok házassági, örökösödési és gyámsági pöréiben, valamint a vakuf ügyeiben, ha keresztény felek érdekelve nincsenek és ha maguk a felek a rendes állami bíróságokhoz nem kívannak fordulni.

A vakuf igazgatására külön bizottság állítatott, élén *Musztafa bég Fadil-Pasics* szerajevói polgármesterrel, a ki nem csak egyike a legnagyobb birtokosoknak, hanem egyúttal «Edirné-mollaszi» is, azaz drinápolyi mollah; mert a mollah, bár hol működjék, vagy ha nem is működik, a nagy városok után viseli czímét és fokozatos rangját: Stambul, Mekka, Drinápoly, Brussza, Damaszkusz, Kairó, stb. Mint mufetis Ibrahim bég Basaljics van megbízva a tulajdonképeni pénzügyi kezeléssel. 368 összeirt vakuf 167,000 frt évi jövedelmet mutat ki, úgy hogy az állam által kinevezett közegek fizetésén kívül muhammedán felekezeti ügyek csak kévételkép szorulhatnak állami segélyre. Ezen vakuf-jövedelmekből tartják fenn a bosnyák muhammedánok mecseteiket és iskoláikat. Azóta díszesen helyreállították a begovadzámiaát és minthogy barátai minden haladásnak, villanyos világításra rendezik be. Hogy kádikat és ulemákat magában az országban és minden idegen befolyástól menten képezhessenek, újabban magasabb iskolát állítottak Szerajevóban, melyben 50 tanuló a

vakuf költségén nevelésben és teljes ellátásban részesül. De a vakuf terhére esnek oly intézetek is, melyeket felekezeti különbség nélkül mindenki élvezhet, vízvezetékek, kutak, hidak és a még Ghazi Chozref bég, az első vezír által alapított kórház is, melyet a modern tudo-

IMAM

mány színvonalán tart fenn a vakuf és melybe keresztényt és zsidót ép úgy felvesz, mint muhammedánt.

Cultus-czélokra fel van véve az 1886-iki költségvetésben: a kath. érsek fizetése 8000 frt, lakbére 1500, titkárja 1000, 4 kanonok 8000, mosztári kath. püspök 6000, banjalukai apostoli administrator 3000,

szerajevói orth. metropolita 8300 frt, titkár és írnok 1000, második írnok, hív. szolga és irodai költség 1500, 4 consistoriális tanácsos 8000, tuzlai metropolita 5800 írt, mosztári metropolita 4500, titkár 1000, reisz-el-ulema 8000 írt, titkár 1000, a medzslisz-el-ulema 4 tagja 8000, 8 mufti 5500, katolikus seminárium 23,330 frt, orthodox seminárium 32,800 frt, cultus-szerek 6500 frt. Ezenkívül mint rendkívüli segélyek 50,000 frt. E számokban is kifejezést nyer az egyenlő védelem és támogatás, mely a kormány rendszerének alapja az éber ellenőrzés mellett, hogy a felekezetközi béke, melyet ez ország tán soha sem ismert, fentartassék, és a felekezeti érdekek minden külső beavatkozás és villongás távol tartása mellett saját súlyuk által szabadon fejlődjenek.

*

A felekezeti ügyekkel szoros összefüggésben áll a tanügy és pedig ez országban még inkább, mint másutt, már azért is, mivel egész az occupatióig egészen a felekezetekre volt bízva. A keresztény felekezetek akkori helyzete mellett könnyen érthető, hogy iskoláik is a lehető legkezdetlegesebbek voltak. A muhammedán iskolák emelésére sokat igyekezett tenni az 50-es években Omer basa. De a muhammedán tanügy átalán azon a fokon áll, mint állott Európaszerte a tanítás a scholasticismus idején. Az ismeretnek, valamint a magasztos és subtilis okoskodásnak egyenesen bámulatra méltó példáit lehet gyakran feltalálni a muhammedán tudomány szövétnékeiben. De ez az egész tudomány a Korán megértéséhez szükséges arab nyelvtanon kívül kizárólag transcedendentális dolgokra, és az embernek a vallás-erkölcsön alapuló kötelességeire vonatkozik. És valóban nem könnyű válaszolni muhammedán tudósnak, midőn azt mondja, hogy a ki Istent és túlvilági életet hisz, annak ezen legfontosabb, legmagasztosabb dolgok mellett szükségkép csak hitványnak tűnhetnek fel a földi életet illető dolgok. Az ő tudománya mellett tehát az európai modern tudomány, mely kizárólag ilyenekre vonatkozik, csak megvetésre méltó, és az észet ezen hitványságok által elvonni a fenségéstől, bűn és ostobaság. Semmi sem lehet jellemzőbb e részben, mint egy nagy tudományú kádi levele egy angol régészhez: «Oh híres barátom, öröme az élőknek! A mit kérdezel, káros és haszontalan. Noha min-

den napjaimat ez országban töltöttem, soha se jutott eszembe megszámlálni a házakat és lakóit. A mi e város múltját illeti, Isten jobban tudja mennyi tévelygésben tántorogtak lakói az izlam világossága előtt. Nekünk azokat ismerni veszélyes volna. Oh bárányom, ne keresd, a mihez közöd nincs. Nézd ama csillagot, mely a másik körül forog, és amazt, mely hosszú farkát hurczolja, évekig megy, évek múlva tér vissza. Hagyd el fiam, a ki teremtette, el is fogja vezetni. Azt mondod tán: «Vonulj vissza, mert én tudósabb vagyok, és láttam, a mit te nem». Üdv neked, ha azt hiszed, hogy ez által jobb lettél. A mit te láttál, én megvetem. Tudományod csinál-e neked új gyomrot, avagy mindent felkutató szemed látja-e a paradicsomot? Óh bárányom! Ha boldog akarsz lenni, mondd, hogy «Nincs Isten, mint Isten» és ne cselekedj gonosz, ne hogy félj az emberektől és a haláltól. Mert a te órád is el fog érkezni».

Minthogy azonban az izlam tudományának magasabb fokozataira valóban rendkívüli szellemi adományok és egy élet szorgalma kell, a közönséges iskolai tanítás a mecsetek mellett fennálló medrezékben beéri annyival, hogy a tanuló olvasni, részben elmondani tudja az arab Koránt, a nélkül hogy csak meg is értené. Minden egyéb ismeret az életre van bízva.

Az occupatio óta, mint már az elébbieken láttuk, minden felekezet, a muhammedánok is kezdtek magasabb iskolákat is állítani, a népiskolákat emelni. A gazdag orthodox lakosság e részben mindenütt jelentékeny áldozatokat hozott, és kivált a leányiskolákra nézve sokat tettek az országba települő apácák. De ha a kormány hatósabban akarta előmozdítani a tanügynek európai színvonalra emelkedését, és főképp ha be akarta vonni a muhammedán ifjúságot is az európai eszmekörbe, akkor a buzdításon és támogatáson kívül példa

HODZSA

is kellett: állami és községi iskolákat is kellett felállítani. Ezekkel csakugyan megbarátkoztak a muhammedánok is, miután mindenki saját lelkésztől nyeri bennük a vallásos-oktatást. Hogy minő óvatossággal kellett eljárni, kitűnik az olyan jelenségekből, hogy például az orthodoxok vallásuk elleni merényletnek, katholizáló törekvésnek tekintették a szándékot, hogy ez iskolákban kizárólag a latin írás vétessek használatba, úgy hogy a cyril írás fenntartása az orthodoxok számára a megnyugvás követelménye volt.

Az occupatio előtt muhammedán iskola volt 499 mekteb (alsó) és 18 medreze (felsőbb iskola), melyekben 660 hodzsa tanított 15,948 fiút és 9360 leányt. Az orthodoxok 56, a katolikusok 54 népiskolát tartottak fenn összesen körülbelül 6000 tanulóval. Az orthodoxok ezenkívül már akkor kezdtek felállítani Szerajevóban és Mosztárban magasabb fiú- és leányiskolákat, sőt Szerajevóban gymnasiumot is. A Ferenczrendiek latin nyelven részesítették gymnasiális oktatásban papnövédeikeket.

1883-ban 1761 hodzsa 631 mektebben és 42 medrezében 27,557 tanulót tanított és ezenkívül a tuzlai muhammedánok felállították a legelső muhammedán népiskolát európai mintára. Az orthodoxok 56, a katolikusok 36, a szerajevói zsidók 1 felekezeti népiskolát tartottak fenn. De ezek mellett már 42 nem felekezeti népiskola keletkezett volt, részben az állam, részben a községek által fenntartva. Ez összesen 136 népiskolából jutott a szerajevói kerületre 21 (magában a fővárosban 5 felekezeti és 2 nem felekezeti), a mosztárira 18, a banjalukaira 21, a bihácsira 9, a travnikira 22, a tuzlaira, mely a leghaladottabb volt 45. A nem felekezeti iskolákban 51 tanító működött (rendszerint 600 frt fizetéssel s lakással ellátva) és 8 tanítónő. A felekezetiéknél 96 tanító és 31 tanítónő (köztük 17 Ferenczrendi és két trappista barát, 15 irgalmas rendű apácza, 4 «leánya az isteni szeretetnek» s «növére a nazarethi drága vér rendjének»).

A népiskolai tanulók száma (a mektebek és medrezék nélkül) 6240 fiú és 1874 leány volt, felekezetre 4459 orthodox, 2877 katolikus, 443 muhammedán, 295 zsidó, 10 protestáns.

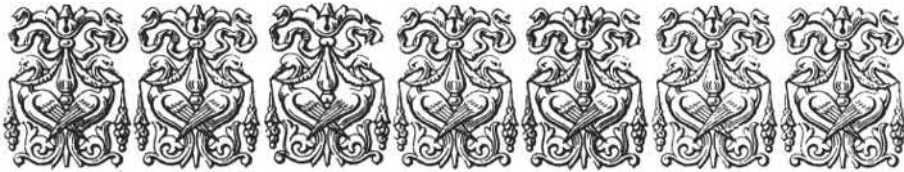
Azóta e népiskolák és tanulók gyorsan szaporodnak évről-évre, úgy hogy míg a kormány 1883-ban 26,330 frtot költött rájuk, az 1886-iki költségvetésben már 47,000 van az általános népiskolákra felvéve.

A közoktatásról az orthodox és katolikus seminariumokkal kapcsolatos gymnasiumokon kívül most már egy állami főgymnasium, egy tanító-képző tanfolyam, egy magasabb leányiskola, egy katonai fiú-növelde Szerajevóban, és több kereskedelmi iskola gondoskodik. A kormány közoktatási költségvetése 1886-ra következőleg , alakult: Főgymnasium 28,068 frt, fiúnövelde 8000 frt, kereskedelmi iskolák 15,000 frt, tanító-képző tanfolyam 3950 frt, népiskolák 47,000 frt (a községek járulékein kívül) felekezeti népiskolák segélye 8000 frt, taneszközök 4000 frt, ösztöndíjak 18,000 frt, tankönyvek kiadása 9000 frt, iskolaépítési segélyek 6000 frt. Összesen 147,000 frt.

A népiskolákban az oktatás ingyenes, és a viszonyokhoz képest kötelező lesz.

Mint a szellemi mozgalomat jellemző, említést érdemel, hogy Szerajevóban két bosnyák, egy török és egy német lap jelenik meg s múzeum-egylet alakult, mely az országos múzeum felállítását már meg is kezdte.

A BIRTOK-VISZONYOK

A KÜLÖNBÖZŐ JOGRENDEK COMPLICATIOJA. — A TÖRÖK HŰBÉRRENDSZER. — A KORÁN-JOG. — MULK ÉS MIRIÉ. — AZ ERDŐK. — A VAKUF. — A KERESZTÉNY EGYHÁZI VAGYON. — A FÖLDESÚRI ÉS JOBBÁGY-JOG. — AZ ELŐVÉTELI JOG. — AZ INTÉZMÉNYEK EMBERSÉGES SZELLEME, IGASZÁGTALAN KEZELÉSE. — A JOBBÁGY HELYZETE. — A REFORM. — KATASZTER. — TELEKKÖNYV. — FÖLDHITEL. — AZ UTAK KIÉPÍTÉSE. — A TERMELÉS. — ÁLLATTENYÉSZTÉS. — ERDŐK. — AZ ADÓ.

Az ÖSSZLÁV zadruga, a középkori bosnyák úri és jobbágyjog, mely maga olasz és magyar intézmények hatása alatt fejlődött, a Koránon alapuló muhammedán jog és a speciálisan török hűbérrendszer annyira áthatották egymást a bosnyák birtokviszonyokban, hogy nem egy tanulmányozó kétségbeesetten riadt vissza a megoldhatlan-
nak látszó zűrzavar, az elvek, ellentétek, kivételek, különlegességek látszólag rendezetlen, önkényes, véletlen összehalmozódása elől; a kik pedig mégis tájékozást akartak nyerni és nyújtani, vagy csak igen felületes, egyoldalú képet nyújtottak, vagy épen balfogalmakat terjesztettek.

Mind e különféle, egymástól eredetileg annyira idegen jog-rendszereket magán a helyszínén kell tanulmányozni, hogy kitűnjék, hogyan léteznek egymás mellett, hogyan törte át az egyik a másikat, hogyan olvadtak össze, és képeznek együtt egy teljesen befejezett rendszert, melyben hatalmaskodás és hanyagság sok zavart okozott ugyan gyakorlatilag, de melyben jogilag minden a legszebben rendezve van egész a legapróbb részletekig. Valóban földtani problémához hasonlítanak e birtokviszonyok, a hol ki kell mutatni, hogy az egyes epocháknak hatalmas forradalmak által el nem pusztított, de

egymás közé sodort különböző rétegei, hol és miként helyezkedtek el egymás között, hogy érthető legyen az egésznek mai rendje.

Az uralkodó réteg az utolsó erupció, a Korán joga, és pedig sifita felekezetű elvek szerint. Ebben helyezkedtek el azután az ősi rétegek maradványai.

A Korán-joggal egyidejűleg, a török foglaláskor fellépett speciálisan török nemzeti hűbérrendszer, mely a védrendszernek volt alapja és csakis ennek érdekében létesült, mindjárt eleitől fogva eliminálható. Először mivel a régi védrendszer megszűnte után maga is csakhamar megszűnt, és ma már csak csekély maradványai léteznek. Másodsor, mert a tulajdonképi birtokviszonyok ugyanazok voltak megszűnte előtt, mint megszűnte után. Itten, a hol e hűbérrendszer a birtokviszonyok szempontjából érdekel bennünket, helyén lesz helyreigazítani azt az Európában általán, és az irodalomban is elterjedt félreértést, mintha e hűbérrendszer magára a földnek birtokára vonatkozott és a birtokviszonyokat szabályozta volna. A spahiknak adományozott timár nem maeát a földbirtokot, hanem csak a földbirtok fölötti állami felsőbbség jogait ruházta a timárlira, nevezetesen pedig a földadót, t. i. a termények tizedét, és továbbá azt a jogot engedte át annak, hogy a mindenkori új birtokost akár vétel, akár törvényes örökösödés folytán lépett az fel, az úgynevezett tápiával, bizonyos díjak ellenében az állami hatalom helyett ő helyezhette be az úgynevezett mirié-földek birtokába, melyek már nem ezen török nemzeti hűbér- és védrendszer, hanem a sifita muhammedán jog elveinél fogva a teljesen szabad egyéni mulk birtokkal ellentétben annyiban képeztek köztulajdont, hogy csak tápia által juthattak egyéni tulajdonba; eladhatók voltak ugyan, de végrendelkezés tárgyát nem képezhették, és ha a jogszerű birtokos törvényes örökösök nélkül halt meg, a köztulajdonba visszamentek, és újabb tápiával tovább adományoztattak. Csak ennek esetén tarthatta a timarli a földet magának is, valamint művelés által elfoglalhatta az eddig nem művelt földet is, melyre a tápia mindég az első művelőt illette.

A régi védrendszer megszüntetésének következtében azonban a porta már az 1839-iki Hatti-Seriffel megszüntette ezt az egész timarrendszert, a létező spahik joga pedig megváltatott. Ha tekintetbe vesszük, hogy ilyen timárok néha egész kerületekre szóltak: — *Dervis*

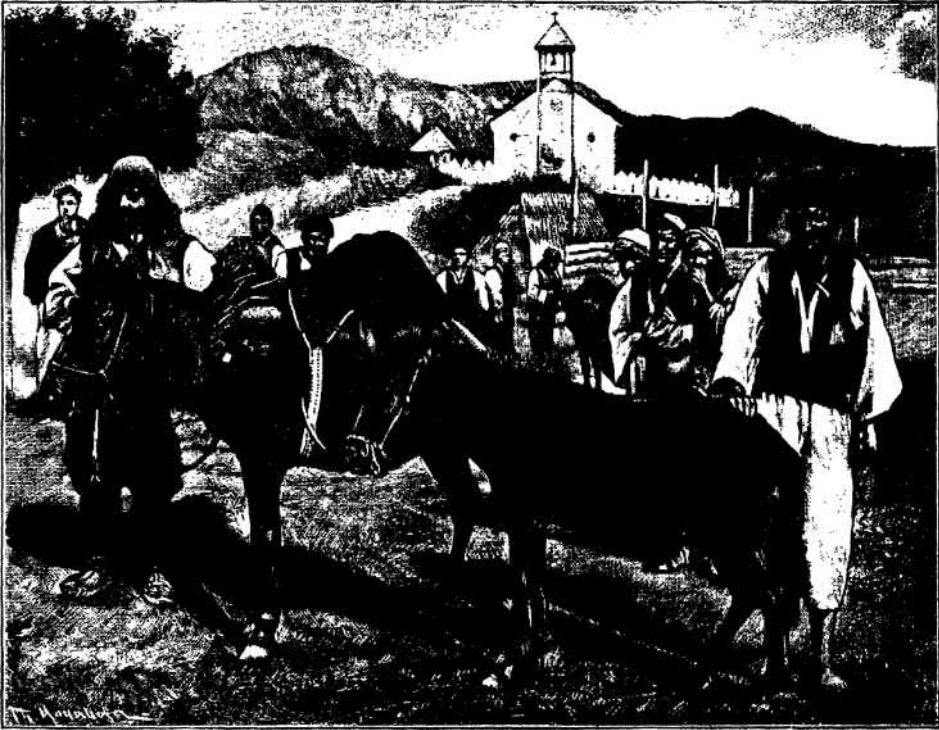
bég Csengics például tímárt bírt az egész bosnyák Zagorjére azon kötelezettség fejében, hogy megvédje területét Montenegró ellen, — érthető, hogy a tímárli jövedelme igen jelentékeny is lehetett, és ha egyéb jövedelme egyáltalán nem, vagy csak csekély volt, a megváltás reá nézve igen fontossá vált. Már most vannak Boszniában egyes volt spahik, a kik a váltságdíjt 1839-től az occupatioig hiába követelték a portától, akár mivel a porta kétségbe vonta jogaikat vagy követelt kárpótlást sokalta, akár mivel egyszerűen nem fizetett vagy a kiutalványozott megváltási összeg eltévedt. Eltekintve attól, hogy a népszokás ma is spahinak nevezi a földesurat, e ki nem elégített volt spahik máig fenntartott követelése képezi most már Boszniában az ozmán nemzeti hűbérrendszer egyedüli maradványát. A tímár legalább jogilag nem lévén örökölhető, számuk természetesen magától enyészik.

Minthogy ezek után az ozmán hűbérrendszertől bátran eltekinthetünk, vegyük már most közelebről szemügyre a Koránon alapuló azon jogelveket, melyek a birtokviszonyokat minden hanefita muhamedán államban szabályozzák, minden meghódolt tartományban érvényre emelkedtek és melyeknek keretén belül kellett elhelyezkedni a hódítás előtt fennállott ősi jogrendszerek azon maradványainak, melyek velük megfértek és ennyiben érvényben maradhattak.

Ezen jogelveken alapú a porta által 1758. (1274 Ramazan 7-én) kibocsátott földtörvény is, mely a boszniai birtokviszonyokra nézve ma is érvényben áll. Említettük már a *mulk* és a *mirié* fogalmát.

Midk a teljesen szabad ingatlan. Részben szabadabb a mi szabad birtokunknál is, mert még a tized, azaz a közönséges állami földadó sem terheli. Ide tartozik rendszerint, — látni fogunk kivételt is, — a zárt helységek beltelke a házzal együtt; a hol pedig, mint Boszniában nagyrészt, zárt helység nincs, a helységhez tartozó ház az udvarral és kerttel egy fél dunumig. A dunum ----- 1000 négyszög méter. Ezenkívül oly földek, melyek bizonyos törvényes határozatok alapján mirié-földekből váltak mulk-, azaz: teljesen szabad földekké. Az alaptörvényben említvük még az *üserüe-öldék*, melyek az elfoglalt tartományokban mulk gyanánt adattak a győzteseknek, vagy hagyattak meg az izlamra térteknek, de tized-kötelezettséggel, és a *Aaracsié-földek*, melyek az elétalált keresztény-birtokosoknak meghagyattak a harács, vagy katona-mentességi fejadó ellenében.

Mirié átalán a tized-köteles föld, mely voltaképen köztulajdon és közczélokra az által szolgál, hogy a chalifa által a tized ellenében művelésbe adatik. Ez tehát átalán a culturföld. Az alaptörvény állambirtoknak nevezi, bár nem állambirtok a mi fogalmaink szerint. A hódítás az elétalált birtokost rendszerint birtokában meghagyta; de a chalifának tartotta fenn ^ tizedet, az örökösödési rendnek és az élők közti forgalomnak szabályozását, és az intézkedést az iránt, hogy műveletlenül ne ma-

K M E T E K

radjon és a tizedet mindig meghozza. A mirié-föld csak illetékkal terhelt «tápiá»-val adományozható és ruházható át, csak állami engedélyvel adható el, végrendelkezni nem lehet fölötte, csak egyenes leszármazásban és az oldalágak második fokáig örökölhető, azontúl pedig (cmalhub) lesz, az államra visszaszáll. Az államhatalom azonban a mirié-földet soha sem veszi vissza saját közvetlen használatára, hanem ha visszaveszi, vagy ha visszaesik, mindig újra kiadja tápiával és tizeddel.

Európai értelemben állami-birtok csak az 1850-iki erdő-törvény által keletkezett, melylyel a porta elvileg közvetlen államtulajdonnak nyilvánított minden erdőt, csak a helységek fennálló faizási és legeltetési jogát ismervén el. Ezen törvényt szemben azonban máig is keresi számos birtokos erdő-tulajdoni jogát, melyre vagy mulk vagy mirié gyanánt igényt vél tarthatni. Ez igények egyszerűen mellőzhetők nem lesznek.

A vakuf, muhammedán jámbor alapítványok, mecsetek, iskolák, kórházak, fürdők, kutak, birtokai, tartozhatnak úgy a „miri”, mint a „miri” categoriájához. Az előbbi esetben igazi (szahihe) az utóbbiban nem igazi (tahszizat) vakufot képeznek. Itt azonban előfordulnak különböző sajátságos viszonyok. A mulkból keletkezett vakuf lehet olyan, hogy az alapító és az általa substituált utódok birtokban maradnak és csak bizonyos szolgálmányra kötelezvék, néha csak egy lámpa fenntartására, egy szál gyertyára. Az ilyen apró alapítványnak rendszerint egyszerűen az volt a célja, hogy a birtok szent jellege által meg legyen védve minden hatalmaskodás, önkény, elkobzás ellen. Vagy a vakuf maga átveszi a birtokot, maga kezeli, vagy egyszerűn bérbe adja meghatározott időre (egybéru vakuf), vagy végre örökös bérbe adja, úgy, hogy a folyó béren kívül minden örökös bizonyos átvételi illetéket is fizet (kettős béru vakuf). Végre létezik még a *mukata*, mely abból áll, hogy az alapító mulk-birtokot adományoz magánosoknak a szabad végrendelkezés és eladás jogával, de a vakufnak fizetendő bér állandó kötelezettségével. *Szerajevo* legélénkebb része, a csarsia és a Ferencz-József utcza egy része Chozref-bég alapítványa folytán ilyenformán «pod mukatem» áll. Itt van tehát annak esete, hogy a beltelek mulk ugyan, de nem szabad, hanem szolgálmánnyal van terhelve.

A miriéből keletkezett vakuf, minthogy a mirié a köztulajdon jellemével bir, mindig csak a chalifa, az államhatalom helybenhagyásával létesülhet. A vakuf lehet egyszerű miriébirtokos és ez esetben fizeti a tizedet. Vagy a birtokon kívül ráruházza az állam a tizedet is. Vagy végre a vakufot a miriébirtok után, épen úgy, mint a régi spahit, csak a tized és az átruházási és tápia díjak illetik. E két esetben a régi hűbérrendszer maradványával van dolgunk, a vakuf itten mint régi hűbéres spahi szerepel. Szentelt jelleménél fogva a hűbérrendszer megszűnte daczára is megmaradt ebbeli jogaiban.

A mulk- és mirié-földeken kívül áll a *mevat*, műveletlen föld, mely művelés által mirié-föld, adományozás által mirié-birtok lesz, és a *metruke-föld*, mely egy vagy több helység kizárólagos használatára van, egyfelől a mi köztulajdonunk, utak, terek, másfelől a mi községi tulajdonunk, erdők, közlegelők, melyek azonban itt nem tulajdonai a községnek, — mert például az erdő az erdőtörvény szerint mind tisztán állambirtok, — hanem csak át vannak engedve községi célokra, melyektől sem az állam, sem a község, sem annak lakói által soha el nem vonhatók, tehát extra comercium állnak.

Megjegyzendő végre, hogy előfordulhat az az eset is, hogy a föld maga mirié-föld, a rajta álló ház és fa pedig mulk és hogy ebben az esetben a mirié-földet az egyik, a mulk-fákat a másik tulajdonos is bírhatja. A ház t. i. rendszerint annak szabad tulajdona, a ki építette, a gyümölcsfa azé, a ki ültette és felnevelte. Különösen a» szilvafa e tekintetben hasonló szerepet játszik Boszniában, mint a pálma Észak-Afrikában.

Ezek fő vonásai a régi muhammedán birtokjognak, melyet a jogérvényes földtörvény általán fenntart és complicált részleteiben is szabályoz, a nélkül, hogy a felmerülhető combinációk mindenikét kimeríthetné. Miután pedig a muhammedán jog nem ismerhet keresztény egyházi birtokot, ez azonban mégis ős időktől fogva legalább túrve, később törvényesen megengedve volt, a zárdák és egyházak földjeire nézve külön fejezetben azt határozza a földtörvény, hogy ha ősidőktől tápu nélkül vannak az illető testület birtokában, akkor céljuktól el nem idegeníthetők. Ha a keresztény testület mirié-birtokban találtak, az továbbra is mirié-birtok marad. De újabb mirié-birtokot nem szerezhet. Ez utóbbi határozat folytán az egyházak és zárdák már régóta azon gyakorlatot vették fel, hogy az előljáró nevére szereztek újabb mirié-földjeiket. Minthogy a mirié fölött végrendelkezni nem lehet, az ilyen földek természetesen a török uralom alatt csak túrt visszaélés által maradhattak meg a templom vagy zárdá tulajdonában.

Ezen rendelkezések azonban nem bírnak többé gyakorlati jelentőséggel.

A mi már most a török hódítás előtti időkből fennmaradt földesúri és jobbágyi viszonyok maradványait illeti, miután a rétnék és

szántóföldnek messze túlnyomó része mirié, ezek is lényegileg a mirié-földeken szerepelnek, és pedig a mirié-földek eddig felsorolt minden kategóriájában.

Ezen viszonyokra a földtörvény nem terjeszkedik ki, valamint hogy nem voltak semmi kapcsolatban a fennállott török hűbér-es védrendszerrel sem. Eléltálva a hódítás által, fennmaradtak az izlamra tömegesen áttért nemesség befolyásánál fogva és csak a felmerült visszaélések megfékezése végett szabályoztattak újabban az 1859-ben (1276 szeptember 14-én) kelt törvény által, a nélkül, hogy ennek határozatai, nevezetesen az írott szerződésekről szólnak, valaha keresztül vitettek volna.

A kmetnek (jobbágnak) háza, udvara, kertje, rendszerint a földesúr földjén áll és ez által tartandó fenn. A tizednek levonása után a termények egy hányada a földesúr. Ez a hányad V_5 -öd és V_2 közt váltakozik úgy a különböző termények valamint az egyes vidékek szerint. A hatalmaskodó földesúr felszórította, a lágy szívű vagy megfélemlített leszállította a maga részét és minthogy sem írott törvények, sem írott szerződések nem léteztek, hanem minden ösiszokáson és tényleges állapoton alapít, az egyszer gyakorlatba jutott módozattól nehéz volt minden eltérés. Átlag azonban egy harmadrész illeti a földesurat.

Eltérők a szokások abban is, hogy ki adja a magot, ki hordja be a földesúr részét. A munka és a művelés mindig kizárólag a kmetet illeti. A kmet szabadon felbonthatja a viszonyt, de csak birói ítélettel mozdítható el, ha nem műveli a földet, vagy ki nem adja az úri részt. Ha az úr a földet eladja, a kmetnek elővételi joga van. Az új úr a földdel együtt megszerzi a réginek jogait is a kmettel szemben. A kmet joga örökös, de adás-vevés tárgyát nem képezheti, másra át nem ruházható. A megürült jobbágy telket (csiftluk) az úr másnak adhatja, vagy maga foghatja művelés alá. Ilyen «begluk», melyet az úr magának tart, minden nagyobb birtokon található.

A kmet-telek nagysága abban találja természetes határát, hogy a kmet elveszti azt a földet, melyet állandóan elhanyagol. Egyes kmetek azonban igen jelentékeny földet képesek állandóan megművelni, ha az ó-szláv zadrugából fenmaradt házközösségben élő több családnak állnak élén családfő gyanánt. így játszik bele a bosnyák

birtokviszonyokba a zadruga, közös eredetű több családnak ház- és vagyonközössége egy választott családfő patriarkhális hatalma alatt. E viszony igen gyakori a földművelő családokban, melyek rá vannak utalva a napszámos erő hiánya által is, melyet nekik pótol. De előfordul gazdag birtokos nemzetségeknél is, melyek osztatlanul élnek, vagy legalább örömetst maradnak közös családfő tekintélye alatt.

A birtokviszonyokat szabályzó ez intézmények nevezetes kiegészítésüket találják még az elővételi jogban. Kizárólag a mulkra vonatkozik a szomszédnak joga, (sufa) hogy eladás esetén magához válthatja a földet az eladási összegben, és pedig nemcsak az eladáskor, hanem még azután is bizonyos határidő alatt. Közgazdaságilag sokkal fontosabb a miriére vonatkozó elővételi jog, mely az 1274 Ramazan 7-én és az 1293 Muharem 7-én kelt törvények által van szabályozva.

Az elővételi jog az előbbi törvény szerint megilleti élők közt: a társtulajdonost közös ingatlanban 5 évig; a mirié-földön álló mulk-épületek és fák tulajdonosát 5 évig; a helység lakóját, az idegen helységbélivel szemben 1 évig. Halál esetén megilleti a tápiajog, t. i. az igény a mirié-birtokot adományozó vagy átszállító tápiára: a rajta levő mulk végrendeletileg szabadon választható örökösét és pedig akár törvényes mirié-örökös hiányában, akár ezzel szemben is, 10 éven át; a társtulajdonost törvényes mirié-örökös hiányában, azaz, ha a mirié-föld különben az államra visszaszállna, (cmalhub) lenne, 5 éven át; végre a helységnek földben szükkölködő lakóját, ha a mirié-föld malhul lett, 1 éven át. Ezen kívül az 1293 Muharem 7-én kelt törvény értelmében a kmetnek eladás

PARASZT NŐK (ORTHODOXOK)

vagy árverés esetén egy esztendőn át elővételi joga van az általa művelt földre (hahki rüdsán).

Meg kell még jegyezni ezeken kívül, hogy minden föld, melyre kmetnek joga nincs, szabadon bérebe is adható, és hogy a kmetet a földje művejésében és az állami közmunkán kívül egyéb munka-kötelezettség nem terheli. A kmet-telek rendszeren húsz hectár körül forog, és egyes hatalmas bégeknek birtoka felmegy 20,000 hectárra is. De vannak viszont apró agák, a kik hárman együtt birnak osztatlanul egy kmet-telket.

Ha ezen intézmények nem is felelnek meg a mi fogalmainknak, a forgalomnak és fejlődésnek pedig már a sokféle jogok és igények complicatióinál fogva is útját állják és e tekintetben sürgősen követelik a reformot, mégis szembetűnő az azokban uralkodó emberséges szellem, a munka védelme és bátorítása. Ha a rájah sorsa elviselhetlen vala, ezt nem az intézmények maguk, hanem kezelésük módja és az elburjázott visszaélések és hatalmaskodások okozták. Ezeknek megszüntetése, a pártatlan és hatályos jogorvoslat volt az első és lényeges reform, mely az occupatio után életbelépett. Ezen intézmények igazságos kezelése mellett a földművelő sorsa kedvezőbb, mint sok előhaladott európai országban és annyi bizonyos, hogy Boszniában, a hol az állattenyésztés a földművelő főjövedelme és a csaknem korlátlan legeltetési jog mellett úgyszólván semmibe sem kerül, a földművelő általán több húst eszik, mint Németországban, Olaszországban, Eranciaországban. Igaz, hogy az életfenntartásán kívül alig van igénye, szobájában alig van bútor, és ha az életszükségek fedezése után pénzt gyűjthet, első sorban bársonyos, arany-paszomántos díszöltözöttekre, az asszonyok ékszereire költi. De a fennálló viszonyokban meg van adva a lehetőség, hogy munkásság és takarékoság által szabad birtokossá váljék, és csakugyan napról napra szaporodik azon kmetek száma, a kik földjüket megváltják, vagy szabad földet vásárolnak. Persze így is súlyos még a kmetnek helyzete abból az álláspontból, mely a földesúri jogot egyszerűen usurpationak, és a föld jogos tulajdonosának a kmetet tekinti, a földesúrnak örökölt vagy jóhiszemben szerzett tulajdonát egyszerűen megsemmisítendőnek tartja. Ilyen reformra azonban csak forradalom képes. A jogállam csak a jogok tiszteletével reformálhat. De a józan reform nemcsak

a jogokat, hanem a köz- és ezeknek alapját, a magán-érdekeket is kímélni fogja. A gazdasági feltételek rohamos változása, még ha a jogok teljes tiszteletével történik is, válságba sodorja az egyes gazdasági existenciákkal együtt az egészet is. Ha lehetséges volna is egyetlen tollvonással modern európai állapotokká változtatni a muhammedán és középkori birtokviszonyokat, az átmenet általános pusztuláson vezetne át. Semmi sem látszik egyszerűbbnek, mint nagy költséget felvenni, a kmeteknek a földet, az agáknak a pénzt kiadni. A pénzbőség és dolgoztalanság rövid mámorát az általános tönkremenés követné.

E birtokviszonyok reformjára mindenek előtt a szilárd alapot kellett megteremteni. 1882-ben a kataszteri munkálatok már meg voltak kezdve, háromszögelés alapján, az egyes parcellák és művelési ágak szerint. Csupán 2.854,063 frtnyi költséggel hét esztendő alatt 1880—1886-ig voltak befejezendők. Időközben megkezdődött, és most már teljes folyamatban van a hitellekkönyvek berendezése. Csak ha ezek által meg lesz állapítva minden lehet szó az agrár-reformról.

KATHOLIKUS HÁZASPÁR

De a gazdasági állapotok emelése ez alatt sem marad elhanyagolva. A hitellekkönyvek elkészültéig a kormány közvetítésével nyújt földhitelt a bécsi Union-bank szerajevói fiók-intézete, első sorban beruházási célokra. Iskolák, telepítés, gazdasági egyletek hatnak haladottabb földművelésre, tenyészállatok által emelik az állattenyésztést, és a kmetek törekvése tulajdon föld szerzésére támogatásban részesül.

Hogy az úthálózatnak gyorsan fejlődő kiépítése milyen áldásosán hat a forgalomra, elképzelheti mindenki, ha figyelembe veszi, hogy mi volt a bosnyák forgalom az occupatio előtt, midőn lóháton szállított minden teher.

Hogy mennyi még a tenni való, első sorban a munkásság és művelési mód fejlesztésében, azt mutatja egy pillantás a statisztikai adatokra. De mutatja azt is, hogy mennyire fejlődésképes az ország.

Bosznia és a Hercegovina 5.410,200 hectárnyi területéből 1.811,300 a művelt föld. A földművelés termelését a nélkül hogy eziránt teljesen hiteles adatok léteznének, jelenleg 500 millió kilogrammra becsülik és pedig 100 millió kilogramm kukoricza, 49 búza, 38 árpa, 40 zab, 10 bab, a többi rozs, kása, hajdina, szorgho, repce, burgonya, répa, hagyma stb. A zabtermelésre lehető legkedvezőbb viszonyok daczára a lovasság számára Magyarországból kell hozni a zabot, és a nagy városok magyar liszttel élnek. A búza gyenge és kevés a hiányos művelés miatt. A miben azonban Bosznia mindig az első rangot foglalta el, az a szilva-termelés. Ebben is már-már túlkezdte szárnyalni az occupatio előtti utolsó években Szerbia, nevezetesen czélszerűbb aszalási készülékek által. De most már Bosznia e tekintetben is igyekszik visszavívni régi fölényét. A kivétel, és pedig Amerikáig, kedvező években 60,000 tonnáig megy.

Hercegovinában, a hol kedvező kísérletek történtek már a rizsszel, olajfával, narancsfával, a hol szabadon tenyészik a gránátfa és egyes helyeken kitűnő vörös bor terem, a dalmatához hasonló, a dohánynak jut az a fontos gazdasági szerep, mely Boszniában a szilváé. Míg Boszniában átlag 636 kilogrammot számítanak egy hectárra 150—200 Irt értékben, Hercegovinában 3000 kilogrammig terem egy hectáron 2000 forint értékben. A monopólium behozatala óta a termelés gyorsan terjed és javul és a felállított gyárak új keresetforrásokat nyitottak. 1886-ra dohánybeváltásra elő van irányozva 700,000 frt. Bevétel a régié saját készítményeiből 1.750,000, külföldre és a magyar és osztrák régiének eladandó 1600 métermázsa nyersdohányból 160,000 frt, a magyar és osztrák régié készítményeiből (a vételáron) 250,000 frt. Összkiadás 1.457,870 frt, összbevétele 2.282,000 frt Tisztajövedelem: 824,130 frt. A saját fogyasztásra adott termelési engedélyek száma 10,000 körül forog.

BOSSYÁK FORGALOM

Házi használatra a kendertermelés, sőt Herczegovinában a selyemtermelés is általánosan el van terjedve.

Nagy jövője van Boszniában az állattenyésztésnek. Hiteles statisztikai felvételek még nem léteznek. Oly népnél, mely még nincs hozzá szokva, hogy az állam mindenbe beleavatkozzék és melynek susceptibilitása könnyen felriasztható, a szükséges intézkedések is csak fontosságuk és sürgősségük rendjében követhetik egymást. De az 1879-iki hozzávetőleges becslés szerint ló van 158,034, öszvér 3134, szarvasmarha 762,077, juh 839,988, kecske 430,334, sertés 430,354. Majorság és méh csaknem minden háznál van. A területhez képest kedvezőtlen, a lakossághoz képest azonban rendkívül kedvező az arány. És ez arány, valamint a minőség is gyorsan javul az újabb intézkedések folytán évről-évre, a ló- és marha-kivitel folyton emelkedik. Kivált a lóanyag és a vaddisznóhoz hasonló sertés ígér gazdag eredményeket a nemesítés által.

Mindez állatok eddig csaknem minden gondozás nélkül, szabadon növekedtek kiterjedt legelőkön és erdőkben, a hol maguk keresik élelmüket úgy, hogy eltartásuk alig kerül valamibe. Az erdő-törvény államtulajdonnak nyilvánította ugyan az erdőt, de alig korlátozta a községek legeltetési jogát. Kivált a kecske borzasztó pusztításokat vitt véghez az erdőben. Mindamellett az erdészeti közegek számítása szerint az 1.667,500 hectar lombos, és 1.059,700 hectar fenyves erdőben, mely ma már a lakosság érdekeinek teljes megóvásával kellő védelem alá van helyezve, 24.946,000 köbméter építő és 114.025,000 tüzelőfa van. E roppant kincs csak a közlekedés fejlődésével lesz értékesíthető. 1880-ban 116,007 frt, 1884-ben 200,000 frt volt tisztajövedelme. 1886-ra 350,000 frt van előirányozva.

Összehasonlítva a jelenlegi helyzetet a normálisnak nem vehető rájah-felkelések epochája előttivel, 1865-ben az ország közjövedelme 5-5 millió forint volt, míg 1886-ra 85 millióval van előirányozva. 1865-ben 1 milliónyi lakosság mellett 55 forint esett egy lélekre, 1886-ban kereken 13 milliónyi lakosság után 65 frt. Az adók összevetése következőleg alakul:

	1865	1886
Tized	1.250,000 frt	2.410,000 frt
Jövedelmi adó.....	1.584,200 «	640,000 «

	1865	1886
Korcsmaadó	200,000 frt	40,000 frt
Harács	750,000 «	—
Bélyeg	150,000 «	470,000 «
Fogyasztási adók	200,000 «	54,000 «
Apró-marha-adó	220,000 «	342,300 «
Határvám	403,900 «	726,000 «
Templomadó	120,000 «	—
Kereseti, mennyezői, ajtó- és ablak-adók	150,000 «	—
Tápia	?	10,300 «
Kávé-monopol	45,000 «	—
Dohány-adó (monopol)	300,000 «	2.282,000 «
Sójövedék	40,000 «	952,854 «
Híd- és útvám, puskapor	?	30,800 «
Összesen	5.413,100 frt.	7.958,254 frt.

Ehez az államtulajdon (erdők és bányák) tisztajövedelme: 1865-ben 70,000 frt. 1886-ban 500,000 frt.

Az adó fejenként 60 krral emelkedett, de eltekintve a racionálisabb elosztástól, és az egykori adóbérlők és közegek visszaéléseitől, relatíve jelentékenyen csökkent, mert átlag a termés megkétszereződött.

SZERAJEVOI VILÁG

AZ. EURÓPAI UTCZA. — A BEZESZTAN. — A CSARSIA. — A KÁRAVAN-SZERAJ. — POLITIKAI ELŐADÁS. — UTCZAI KOLDUSOK. — A MAHDI. — A CZÉHRENDSZER. — MŰIPAR. — SZŐNYEG-IPAR. — BABONA. — A MEKKAI ZARÁNDOKOK. — AZ ÜZLETI ÉLET. — A BELEDIA. — KÉPVISELETI INTÉZMÉNYEK. — BOSNYÁK KATONASÁG. — NÉPIES KÁVÉHÁZAK. — A RAMAZAN. EBÉD A MUFTINÁL. — BOSNYÁK TROUBADOUROK. — LÁTOGATÁSOK. — SZERELEM ÉS HÁZASSÁG. — NÉPDALOK. — AZ ÜVÖLTŐ DERVEISEK. — BEND-BÁSI. — A GUSZINJEI NÓTA.

A FERENCZ JÓZSEF-UTCZA, mely a Miljacska jobb partján vezet a város szívébe, napról-napra európaiasabb jellemet ölt. Mindjárt elején áll a katonai kaszinó impozáns épülete, a felhagyott régi török temető és kertje közt, mely lehúzódik a folyóig és egyike a legszebb kilátású sétányoknak. Majd az orthodox katedrále, tovább az új nagy vendéglő következik, mely a monarchia legjobb provinciális vendéglőivel versenyezhet. Köztük egyik szolid kőépület a másik után emelkedik európai modorban, európai igények számára, holott a nagy középületek, a Ferencz József-utca végén fekvő «Latinszki Moszt» (katholikus híd) túl a czareva-dzsamia körül csoportosuló konak, a nagy lovas kaszárnya, a hatósági épületek még mind fából és vályogból honi módon készült alkotmányok. Mert az új kormány-épület, mely hatalmasan emelkedik a város elején, még a Ferencz József-út előtt, a dohány-gyár és a katonai fiú-növelde közt, csak 1886-ban lesz rendeltetésének átadható. A Ferencz-József-utczában vannak az európai igényeknek berendezett többi jobb vendégfogadók is, az európai fürdő, a legtöbb európai bolt, persze többnyire csak a legrosszabb bécsi és pesti portékával, valóságos zsidóárúval csodás árak mellett. De itt van néhány más derék bolt közt Königsberger könyvkereske-

dése is a kitűnő bosnyák photographiákkal. Csak a muhammedán sírkövek és kutak, egy-egy régi roskatag épület és az élénk forgalom emlékeztet még a Keletre.

De ez «európai» utcának végén, balkézre, erős régi falból alacsony sötét bolthajtás ürege tátong ki, és a mint ebbe belépünk, egyszerre vége van Európának. Ez a beosztán, a bazar hosszú keskeny csarnoka, végig fülkék mindkét oldalán, melyekben a boltosok felhalmozott tarka árúik mellett guggolnak. Igaz, hogy itt is az árúk többnyire cseh, morva és bécsi eredetűek; de azokból valók, a melyek a Kelet számára keleti ízlésre készülnek, fezek, papucskok, nargilék, csibukok, hamis ékszerek, hitvány ezüst és arany-hímzések, tarka karton és rossz selyem kelmék; ezek mellett azonban a bosnyák házi szövő-ipar szép és kitűnő czikkei is és legalább kivételkép a honi díszmű-ipar egyes apróságai. Tisztán keletiek azonban az árúsok és modoruk. A boltosok túlnyomó része spanyol zsidó, kiknek itt van főhadi szállásuk. Csak kevés a muhammedán. Noha az öltözékben csekély az eltérés és legfeljebb a zsidók által használt sötétebb színekben és európai czipóikben mutatkozik, a physiognomiákban és még inkább a modorban a különbség szembezőkő. Míg a muhammedán tartózkodva, közönyösen várja a vevőt, bizonyos udvariassággal szolgálja, és csak nehezen alkuszik, még leginkább ha cigaretté, kávé és barátságos beszélgetés mellett felmelegedett, a zsidó élénk, alázatos és tolakodó, árúit végig dicséri és végig kínálja, a vevőt mindig vissza-vissza hívja, hogy a távozonak, végre az eredeti ár egyharmadáért kínálja portékáját. Meg kell azonban jegyezni, hogy a spanyol zsidóknak csak apraja az, a ki itten kereskedik. A szerajevói spanyol zsidóközség bizonyos tekintélynek örvend már gazdagsága által is. Az occupatio előtt kizárólag ők voltak a bankárok és most is ők a legfőbb uzsorások. Ebbeli tevékenységük természetesen nagyon meghanyatlott, mióta bécsi és pesti pénzüzetek fiókokat nyitottak Szerajevóban. Az ország nyelvét tisztán beszélik, de maguk közt íjig mindig azt az ó-castiliani nyelvet használják, melylyel kiűzött őseik elhagyták Spanyolországot. Az ottani szép napokról örömezt emlékeznek, és spanyol büszkeségükben nem szeretnek összevegyülni az occupatio óta tömegesen bevándorló askenázi zsidókkal. Az öregek közt patriarkhalis alakok, ifjú lányaiknál buja szépség gyakran található. Az apró aranyakkal

ékített sötét-vörös fez még fokozza kihívó bájaikat. Az asszonyokat eltorzítja a hajat állandóan elrejtő sapka lapos vörös fedelével, vastag sötét karimájával, mely alól szintén apró aranyak lógnak a homlokra. A chachambasi, a szerajevói főrabbi, maga is tekintélyes alak, intézi minden ügyüket néhány községi taggal úgy, hogy a bíróságok elé csak a legkritkább esetben kerülnek. A törvénnyel Összeütközni óvakodnak, gyilkosság, lopás, erőszakoskodás miatt soha sincs panasz ellenük, szegényeikről maguk gondoskodnak, úgy, hogy koldulniok nem kell, és noha iskoláik még egészen keleti szín Vonalon állnak legalább héber betűkben írni és a számokkal bánni mindenikük tud.

A mint elhagyjuk a bezesztánt, a túloldalon, egy nagy török fürdő ólomkupolái emelkednek előttünk. A begova-dzsámia vakufjához tartozik és szintén Chozref-bég alapítványa. Mindenesetre sokkal tisztább és kellemesebb, mint a Ferencz József-utczai európai fürdő. A végzetlen gond és gyöngédség, melylyel a muhammedán fürdőszolgák az embert hideg és meleg, tiszta és szappanos vízzel öntözik, dörgölik és utoljára kendőkbe göngyölik, hogy kávé és cigaretté mellett pihenne teljesen lehűljön, magára kiváló élvezet. A társaság igaz, hogy vegyes, tisztasága nem mindig gyanúsíthatlan. De az ember könnyen fürödhet egyedül is a déli órákban, ha előre jelentkezik.

Keskeny, meredek utcán megyünk keresztül, mely a bezesztán külfalán vezet fel a hegyre. Itt árulják a húsokat, zöldségeket, élelmi cikkeket. Mindenfelé lógnak a nyüzött bárányok, lazacok, rákok, pulykák, vadak és a nálunk is szokott zöldségek mellett mindenféle idegenszerűek is. Itt süti kenyerét a pék az utcán, itt tolja ki bádoghengerből a végnélküli vékony laska-fonalakat, melyek a juhssírral bekent forró bádogtálon kirántva, mézzel áztatva a bosnyák-konyha egyik büszkeségét képezik. Itt vannak a laczi-konyhák, és pokoli zaj tölti be a keskeny utcát, mert az árusok mindenike időről időre vad üvöltésbe tör ki, hogy áruját és árát hirdesse.

A mint ez utcát kereszteztük, a begova-dzsámia mellett haladunk el. Ünnepléses csend még akkor is, ha imára rajzik az ájtatosok sokasága. Azután a *csarsiába* jutunk: egy egész városrész csupa fabódéból, melyben csak az otthonos igazodik el. Ez a szerajevói city. Valamint Londonban, úgy itt is csak az üzletet végzik e város-részben.

A lakások a hegyoldalon felhúzódó kertek közt vannak. Mert a muhammedán, ha csak czipész is, mindig úr, a maga házában és kertjében szeret lakni, távol a forgalom zajától, és lehető legtávolabb a kocsi-zörej által fellármázott európai utczáktól. A csarsia pedig kizárólag a muhammedán üzletvilág színtere. Nincs is itt más lakás, mint a régi karavánszeraj, a hova a vásárosok most is szállnak. Hatalmas, de romba dőlt falakkal környezett óriás udvar, földszint az istállók, fent a szobák, egyik apró czella a másik után- csupán csak egy darab rongyos szőnyeggel és számtalan poloskával bútorozva. Ide száll az úri nép; a szegény paraszt az udvaron táboroz.

CZITROMVIZ-ÁRUS

Hála a karaván-szeraj-nak a csarsia nem csak a városi, hanem az egész országos pletykának központja. Ez a fórum, a tőzsde, és ez pótolja a sajtót. A csarsia-beli kávéházakban végzik az európai politikát. Itt magyarázza a pápaszemés vén Hadzsi-Ahmed-aga egy török ujtságot tartva a kezében, — igaz hogy megfordítva, — a bámuló hallgatóságnak, hogy mit csinál a hat király: a moszkvai fehér czár, a bécsi czár, az angol király, a francia király és a spanyol király és az a szegény hatodik, a ki messze a magas éjszakai örökös sötétben és fagyban

didereg. Mint jöttek Stambulba rimánkodni a szultánnak, hogy engedje meg, hogy ők végezzenek a muszka czárral, mikor ez nem akarta tovább fizetni a tributumot; mert hiszen nem érdemes rá, hogy a szultán maga vesződjék vele. De hiába rimánkodtak a többi királyok. A szultán maga akart végezni a muszkával: így folyt le a konstantinápolyi konferencia és támadt a nagy háború; csak a bécsi czárt, mivel olyan derék ember, bizta meg a szultán, hogy csináljon rendet Boszniában, ahol a rájah mindig fellázadt; mert azzal igazán nem érdemes, hogy a szultán maga végezzen. A muszka elég vakmerő

volt, hogy elment Konstantinápolyig; de utójára is csúful ki kellett takarodnia az országból, ha nem akart odaveszni. Igaz, hogy annyira elbízta magát a szultán béketűrésében, hogy a tributumot tán még most sem fizeti. Hanem majd leszámol vele a szultán, ha kijön a béketűrésből. Addig pedig könnyen várhat, mert a sok aranytól úgy sincs hely a pinczéjében.

A bécsi czárnak pedig, a kit nagyon szeret, továbbra is meg-hagyta Boszniát, mert úgy is jobban tudja fenntartani a rendet, mint a régi vezírek. A hallgatóság ebből megéri, hogy a bécsi czár ellen felkelni nagy hiba volt. Hanem annak csak a montenegrói hazugságok az okai...

A csarsia egyik kedvencz tartózko-dási helye az utczai koldusoknak és a Szerajevóban támadt Mahdinak is, a ki időről időre végig látogatja a hivatalno-kokat, hogy megmagyarázza nekik, hogy az occupatio a Koránban meg van jöven-dölve és Isten rendelése. Azután két ha-tost kér.

A csarsia azonban mindenekelőtt és kiválóképen a serény munka helye. A bódékbeli árúk legnagyobb része ott készül, a járó-kelek szemé előtt, és ha-bár a bódék nemcsak pénteken vannak becsukva a muhammedánok ünnepnapján, hanem nagyrészt szombaton is a zsidók, és vasárnap a keresztények iránti udvariasságból, — á mi kézműveseink példát vehetnek maguknak azon a kitartó serénységen, melylyel a többi napokon a bosnyák munkások kora reggeltől késő estig dolgoznak.

A czéhrendszer, melylyel az európai cultura már teljesen szakí-tott, — noha Magyarországon és Ausztriában ismét visszatérünk hozzá; — itten még rendületlenül uralkodik. A mesterségére büszke kézmű-ves, a ki épen úgy dolgozik, mint elődei, visszautasít minden észre-vételt, mely nem «majszton»-tól ered, azt tartja, hogy minden úgy van jól, a hogy van, és a muhammedánizmusban általán uralkodó e conservatismus alapján fennmaradtak a czéhek, a nélkül, hogy vala-

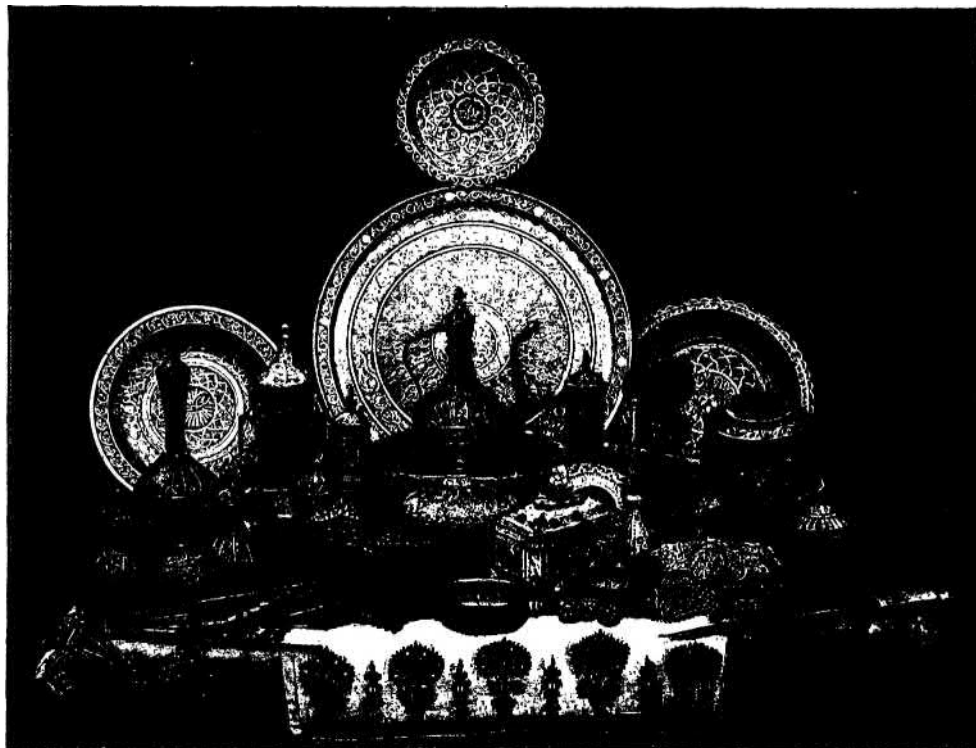
UTCZAI KOLDUS

kinek csak eszébe is jutott volna, hogy az ipart a szabadság alapján is lehetne szervezni. A czéhek, mint átalán a középkori intézmények és szokások túlnyomó része, különben is az araboktól származván, — a német «zunft» szó is az arab «szinf»-ből ered, — a törökök mintegy a vallással együtt kapták ez intézményt, mely a muhammedánoknál még ma is sokszorosán összefügg vele. Minden bosnyák czéh élén a senior (pír) mellett egy seikh áll, a ki mintegy hitszónoka a czéhnek. Utánuk következik a «nakib», főfelügyelő, a «kjaja», alügyelő, a mesterek «aga», a főlegények «jigít basileri»; és a legények, cccsaucs;:. Minden czéhnek megvan a maga védszentje, a hogy megvolt a keresztény Európában is. Ádám volt az első földművelő, Enoch az első szabó és irtók, Noah az első ács, Ábrahám, a Káába építője az első kőműves, Izmail az első vadász, Izsák az első pásztor, Jakub az első dervis, Jusszuf az első órás, mert ő találta ki az egyptomi sötét börtönben a homok órát, hogy meghatározhassa az imák idejét. Daud (Dávid) pánczélingeket, Szuleiman (Salamon) kosarakat készített, Jeremiás sebész, Sámuel jós, Jónás halász, Issza (Jézus) utazó, Muhammed kereskedő volt. A czukrászok védszentje Omar Halvaj; tőle származik a mézből és mandulából készült «halva», mely «halavicska» neve alatt máig is ismeretes a dél-magyarországi városokban is. Omar ben Omran Berberi, a próféta tanítványa készítette a legelső azemid» és «guladzsián» nevű süteményeket, melyektől a mi zsemlyénk és kalácsunk származik. Hiób a selyemfonók védszentje, mert a testet rágó férgektől jöttek az első selyemfonalak. A czéhek alapítását egyenesen Muhammedre vezetik vissza. Ő viselte az első kézműves-kötényt; Gábiel arkangyaltól kapta zöld selyemből. Ebből lett a próféta zászlaja.

A csarsijában egyes iparágak magukra egész utcát foglalnak el. De megtörténik, hogy egy-egy bódében három üzlet is van.

A legjelentékenyebb és legnemesebbek egyike a rézműveseké. A községes házi használatra szolgáló edények alakjaiban is nemes izlés uralkodik. A vert-mívű korsók, szelenczék, tálak, füstölők, kávécsészék és ibrikék valóságos remekek. Rendesen csak beónozzák, de ezüstözve, aranyozva vagy akár az eredeti mély rézfényben is, a legbüszkébb termeket díszíthetik. Byzanczi és velencei minták uralkodnak ép úgy, mint az ezüst-filigránnál, melynek minden nagyobb bosnyák

városban megvannak még a művészei, a legjelesebbek Fócsában. Sajátságos bosnyák műipar az ezüst-sodrony nyal kirakott fekete fa. Otthona Livno és livnói munkának is hívják, de azért vannak mesterei Szerajevóban is. Szoros rokonságban áll e műiparral a díszfegyverek és kések készítése. Noha az általános fegyverviseléssel együtt meghanyatlott a kitűnő fegyver-kovácsolás és a fegyverkereskedés is, díszfegyverek, handzsárok, pisztolyok, puskák, buzogányok mindig

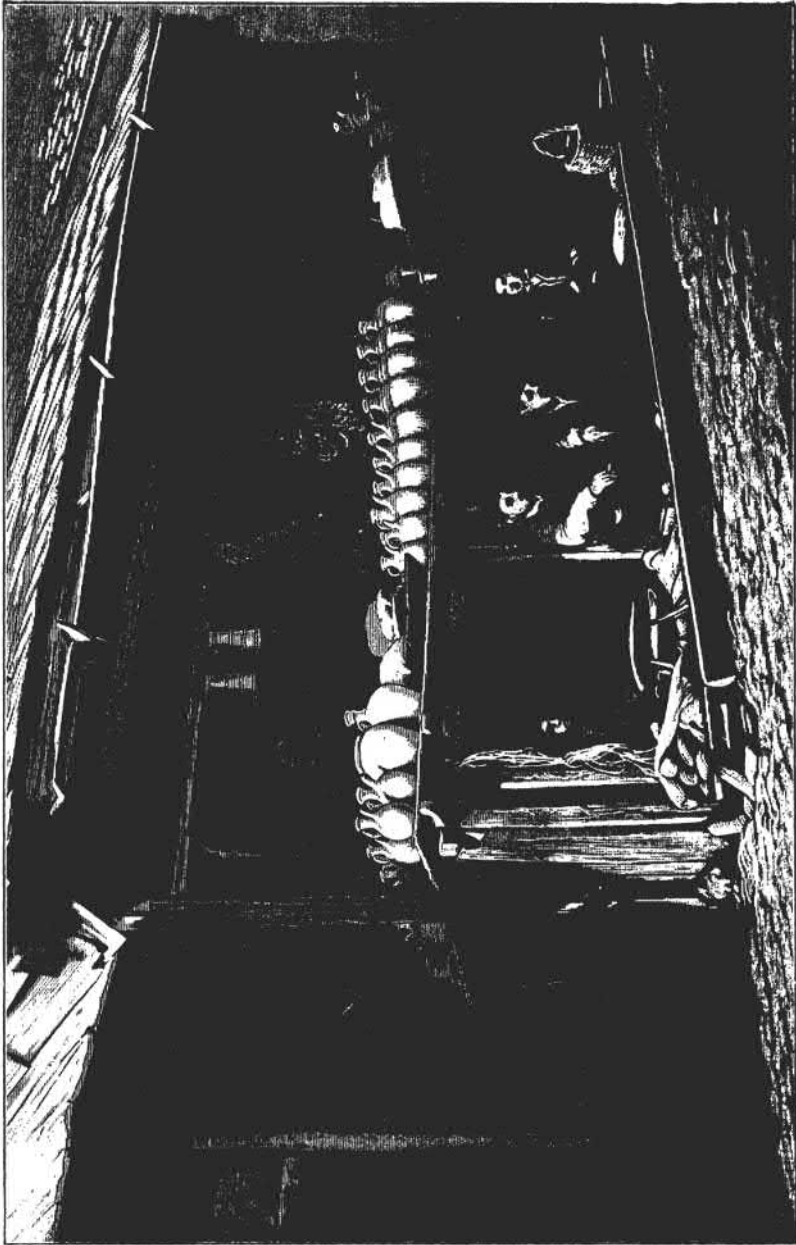
MŰIPAR

találhatók a csarsia és a város keleti tárgyú raktáraiban. A markolat és hüvely vert ezüst vagy filigrán művészi kivitelben, a kitűnő penge és a csövek legalább a készítő nevével, de gyakran egész mondatokkal és ornamentumokkal kirakva, ezüst vagy arany török írásban. A mesterek leginkább maczedo- vagy kuczo-vlahok, az úgynevezett czin-czárok, kik az európai keletnek iparában és kereskedelmében általán nagy szerepet játszanak és a monarchiában is képviselve vannak oly

gazdag családok által, mint Bécsben a Dumbák, Magyarországon a Mocsonyiak. Ezek járnak be mint vándor építő-mesterek és mű-ácsok is az egész Balkán-félszigetet, és a remek fa-plafondok, mélyek egyes bégek házában találhatók, az ő ügyes kezüktől erednek.

Késeket és ollókat a csarsia számos bódéjában készítenek, kitűnő aczélból, damascirozva, kirakva a pengéket és a gyakran színezett csont-nyeleket. Az olló a hosszú keskeny középkori olló, rugóra nyiló gyűrűkkel, homorú metszőkkel, a mint ma már csak a Keleten és Norvégiában van szokásban. A műiparhoz számítható legalább, az alakok bájánál fogva a cserépkészítés is. A himzés gazdagon van képviselve ruhákon, kezkenőkön, bőrneműeken. A szabók, cipészek két-három utczát foglalnak le. Mindketten lábukkal is dolgoznak: a szabók lábukkal vasalnak, a cipészek nagy lábujjukhoz kötik a dratvát. Egy egész utczában csak patkót készítenek: mint általában a Keleten, kerek vaslap, lyukkal a közepén. A lakatosok elegáns alakú arab lakatokat készítenek kapuk, ajtók, szekrények és a *Konjiczában* készülő ékes faragott ládák számára. A szücsök nagy számmal vannak képviselve. A hosszú tél, a gyakori esőzések alatt a bosnyák szereti a bundát, a prémes kaftánt és 50—60,000-re teszik az országban évenként lőtt prémes vadak számát. Mind ez iparágak czéhekben vannak szervezve és csaknem kizárólag muhammedánok által üzetnek. A szőnyeg és általában a szövő-ipar csak mint házi ipar létezik és a fehérnép téli foglalkozását képezi. Ehhez képest a szőnyegek ritkák is a kereskedésben, a csarsia raktáraiban csak kivételkép találhatók, rendelni kell, de kivált *Zenicze* és *Petrovácz* körül készítenek olyant, mely a ruméliaival vetekedik. Ára 4—8 firt egy kgr. Mert súlyra mérjük.

A csarsiahoz tartozik a honi gyógyszertár is. Ilyennek képzelhetjük a középkorban. Komoly tekintettel, hosszú szakállal ül fado-bozai közt a vén spanyol zsidó. Van neki szere minden bajra, maga rendeli és adja az utasítást. Nagy szerepet játszik a pulverizált múmia. Drága, de sok betegség ellen jó. A kinek pénze van, jól teszi, ha megveszi az Indiákból hozott amulettet a feltűzött carneol nyíl-hegyekkel. Minden bőrbajtól megóv. Van egyéb amulet a gonosz szem ellen, részben legalább nyilván még a classikus ó-kor, a régi Bizáncz maradványa, madár karma, . szarvas-bogár szarva, faragott állatocskák stb. A babona általánosan el van terjedve minden fele-

CZIPÉSZ, CSEREPEK- ÉS FÜZTERES BÓDÉ

kezetben és rétegben, és a keresztény ép úgy megveszi a varázserejű pecsétgyűrűt Korán-mondattal és cabbalista jelekkel, mint a muhammedán a Zágrábban és Zárában nyomtatott apró czédulákat a szent írás verseivel, melyeket a barátok árúlnak és ajándékoznak.

A ki ért hozzá, maga is ír ilyen varázserejű czédulát, mely a népdalban is gyakran szerepel.

Négy varázslevelet ír a visszautasított legény:

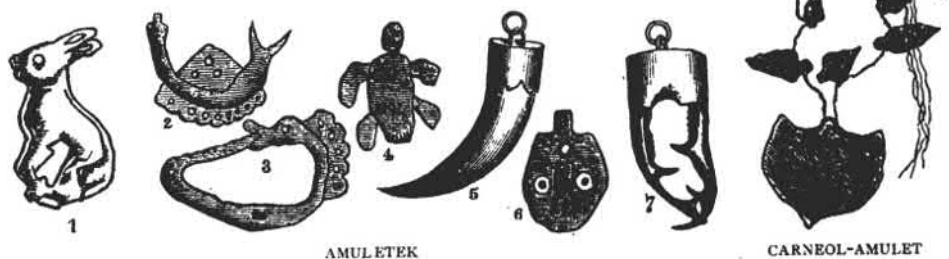
Egyet ír s a tűzbe dobja:
 «Ne tégedet emésszen tűz,
 De eméssze Mára eszét».
 Másikat ír s vízbe dobja:
 «Víz ne vidd el a levelet,
 Vidd el inkább Mára eszét».
 Harmadikat szélnek adja:
 «Szél ne vidd el a levelet,
 Vidd el inkább Mára eszét».
 Negyediket ágyba teszi:
 «Ne te feküdj itten levél,
 Feküdjék szép Mára itten».

Mára csakugyan még az éjjel eljön és rimánkodva kéri a legényt, hogy bocsássa be. Mert az ilyen varázsnak, melyet természetesen a leány is alkalmazhat, nehéz ellentállni.

Nagy kedveltségnek örvendenek a rézcsészék is, melyeken Korán-mondatokkal ellátott ólom-táblácskák lógnak. Minden tábla más-más hatással bír, ha az ember beledobja a vízbe, melyet a csészéből iszik. Mindezeket a drágaságokat a csarsiában is árulják és itten járnak-kelnek a mekkai arabok is, a kik csoportosan vándorolják be az egész muhammedán világot, hogy jó pénzen megbízásokat vállaljanak a mekkai Kaábához való zarándoklásra azoktól, a kik e szent kötelességet személyesen nem végezhetik. Ha jó csomó megbízást és pénzt összeszedtek, haza térnek és naponként más-más megbízójuk helyett elzarándokolnak lakásuktól a Kaábához.

Gyakran hallani a panaszt, hogy a városi, nevezetesen az iparos és kereskedő elem szegényedik. Minden rohamos kulturai változás megveszi a maga áldozatait. Egyes iparágak és iparosok nem képesek versenyezni a monarchiából beözönlő európai iparral és iparosokkal. A szegényebb bosnyák városi nép nagy előszeretettel és tömegesen foglalkozott apró-kereskedéssel, mely sem tőkét, sem gon-

dot, sem munkát nem igényelt. Ez persze épen nem tartható fenn az európai versenyben. Egyes honi műiparágak, melyek nem csak megérdemlik a fenntartást, de fejlődésképesek is, méltán igénylik a védelmet és támogatást, hogy átmehessenek a válságon, a nélkül, hogy elbukjanak vagy legalább zamatos eredetiségüket elveszítsék. Kétségkívül sok kárt tesz a selejtes elem, mely minden európa occupatiót követ és meghonosította itt is a szédelgő csődöket. E mellett azonban a forgalom nagyban emelkedett, számos új keresetforrás támadt és ha egyes városok, mint *Szerajevo* és *Banjaluka* szenvedtek is, mások, mint *Dervent*, *Doboj*, *Tuzla*, *Bihács*, *Rogaticza*, *Fócsa*, *Csajnicza*, a hol ezelőtt alig létezett üzleti élet, gyorsan fejlődnek. Az orthodox üzletemberek, a kik főképen a terménykereskedést és exportot tartják kezükben, a forgalmi utak és közlekedési eszközök gyors fejlődése által rendkívül nyertek. A katonai szállítások, többnyire a szigorú megbízhatóságuk által

kitűnő muhammedánok kezében, új és nagy üzleteket teremtettek. Egyes muhammedánok, mint például a novii *Ahmed-bég Cserics*, utódja azon *Mujaga Cserics* dolnje-vakufi kapetánnak, a ki 1717-ben megverte *Draskovics* grófot *Növi* alatt, sikeresen jelentkeztek már mint vasút-építési vállalkozók is. Sok a panasz a posták, távírdák, vasúti szállítások árszabásai ellen, melyek jóval magasabbak, mint a monarchiában. De bizonyos, hogy jelenlegi ideiglenes árszabásaik mellett is jelentékenyen könnyítik és olcsóbbá tették a forgalmat.

Ha a csarsia görbe bódé-utczáiból még görbébb utczákon át egyenesen le megy az ember a Miljacskához, a legközelebbi híd átvezet a hivatalos világba. Mindjárt az első utczában, melyet a Miljacskán pilótákon álló ház sor képez, találjuk a belediát, a városházát. Itten gyakorolja tekintélyét a molláhk fekete talárjában és fehér turbánjában *Musztafa bég Fadil-Pasics*, és ez a tekintély a született nagy úr, az egyházi méltóság és a *főpolgármester* hármass tekintélye. Ősz szakálla daczára erőteljes férfi, a kinek még 6 éves édes öcscse van. Atyja, az imént elhalt *Fadil basa* mint magán ember is hatalmasabb volt Boszniában a vezírnél, és e befolyását az occupatiót megelőző években fiával osztotta meg. A főpolgármester mellé kormánybiztos van adva, de a város kormányzata most már reprezentatív és autonóm alapon nyugszik. 1884 márczius idusán történtek az első választások az 1883 december 10-én kiadott statútum alapján. 1106 választó közül 4 választókerületben szavazott 839, és a választás eredménye ellen sehonnan sem történt felszólalás. A községi ügyek és a községi vagyon kezelése ez által a lakosság bizalmi férfiaiából alakuló hatóság kezébe ment át, mely a monarchiában divó szervezei szerint városi tanácsra és képviselőre oszlik, hasonló competentiával, mint a monarchiabeli rendezett tanácsú városok. A főpolgármester végrehajtó közegei az egyes kerületekben a kerületi mukhtárok. A kormánybiztos körülbelül a magyar városi főispánok hatáskörével a kormány ellenőrző közege. A fő- és alpolgármester kineveztetik. A képviselőt, egy harmad részben kinevezve, két harmadban választva, 24 tagból, és pedig 12 muhammedánból, 6 orthodoxból, 3 katolikusból és 3 zsidóból áll, a felekezetek számarányának megfelelőleg. A választás három évre szól. Választó a bosnyák, vagy osztrák-magyar alattvaló, a ki bizonyos idő óta Szerajevóban állandóan lakik, és ingatlan után 2 frt, kereset után 9 frt, koresma után 25 frt adót fizet. A passiv választójog e census háromszorosát igényli. Az értelmiség adócensus nélkül gyakorolja a választói jogot. A választóhatósági censust 500 egyén éri el. A felekezetek nem magok közül választanak, hanem minden választó valamennyi választandóra szavazhat az előirt számarányban. De a választók nem éltek mindnyájan e joggal, úgy hogy míg a legtöbb szavazat egy jelöltre, mely a főpolgármesterre esett, 719 volt, a legkisebb szám 53 volt.

Absolut többség különben igényelve nincs.

Ez az első kísérlet reprezentatív intézmények behozatalára lassanként kiterjesztendő lesz a többi városokra is. Egy másik kísérlet az igazságszolgáltatásban történt és ép úgy mint amaz, teljesen igazolta magát: bagatell-bíróságok alakultak, melyek a járási főnökből és a felekezetek választott bizalmi férfijaiból állnak, minden egyes községben időről-időre megjelennek és az 50 frton aluli ügyekben ítélnék. A leg-

BOSNYÁK KATONASÁG

több esetben azonban a feleket barátságosan kibékítik. Így megkezdődött a népnek nevelése saját ügyeinek intézésére.

E városrészben, melynek központja a czáreva-dzsámia, áll mint már említők, a Konak, daczára annak, hogy csak fából és vályogból épült, imponáló palota magas emeleteivel. Itt lakik az országos főnök és katonai parancsnok, báró *Appel* lovassági tábornok. Fölötte, már a hegyoldalon, rendezett be magának egyszerű bosnyák házakból díszes nagyúri lakot keleti fényvel polgári adlátusa báró *Nicolics*. Ő vezeti közvetlenül a polgári kormányzatot, melynek három

nagy osztálya, a közigazgatási, az igazságügyi — melyben a codificatio is gyors egymásutánban készül — és a pénzügyi, szintén a Konak körül van egyes házakban elhelyezve mindaddig, míg a közös nagy kormány-épület elkészül. Itt mindig nagy sürgés-forgása van tehát az egyenruháknak; a monarchiában ismeretes mindennemű katonai egyenruhák közt az idegenbe nézve egészen újak is, a tisztviselők magyaros szabású egyenruhái, és a bosnyák benszülött katonaság tetszetős viselete, világos kék posztóból rövid kabát és térdig bugyogó, azon alul feszes nadrág, a muhammedánok számára a fez, hogy az előirt módon végezhessék imájukat, fedett fővel is érithesse homlokuk a földet.

Harczias, délczeg alakok, még akkor is, mikor kedélyes bosnyák módra párosával sétálnak kis ujjukat egymásba fonva, a mi a leg-szorosabb barátság kifejezése.

1882-ben állítottatott fel az első 4 század, egy-egy Szerajevóban, Mosztárban, Banjalukában és Dolnja-Tuzlában. 1883-ban négy újabb század. Eleintén a katonai körök is némi aggodalommal tekintettek a merész kísérlet elé. Hiszen a védkötelezettség behozatala képezte volt a rendzavarások egyik alkalmát nemcsak a Boccheben, hanem 1881-ben Boszniában és a Herczegovinában is. A zászló alá hívott újonczok magatartása azonban bebizonyította, hogy az újonczozás csak ürügy volt az izgatásra, és hogy az ellenszegülés mesterségesen terjesztett tévhiten alapúit. Az első újonczoknál a legnagyobb bizalmatlansággal találkoztak a tisztek és instructorok, a kik e nehéz feladatra nagy gonddal választattak. De teljes birtokában az újonczok anyanyelvének, és nemcsak mint katonák, hanem mint emberek is képesítve a bizalmatlan és daczos elemekkel való bánásmódra, csakhamar legyőzték a bizalmatlanságot és ezzel együtt le volt győzve minden nehézség. Mert a bosnyák harczratermett, szereti a katona mesterséget, könnyen bírja fáradalmaikat, szokott nélkülözései és szigorú életmódja mellett a katonai ellátás reá nézve bizonyos szokatlan bőséggel és kényelemmel jár, természeténél fogva komoly és a katonai fegyelemre rendkívül képes. Az első kiképzés után fontos katonai objectumok, puskaporos tornyok, hidak, sőt erődök őrizete bízott reájuk, és a bizalomtiak mindig teljesen megfeleltek. A katonai szolgálat évről évre nyer népszerűségben, a felhívott újonczok teljes

számban jelennek meg, és évről évre fejlődik az intézmény, melynek nemcsak katonai, hanem politikai és kulturai fontossága is van. Gyakran jelenkeznek önkéntesek is, és van a ki már elérte a cs. kir. tiszti fokot is, a mi büszkesége az egész rokonságnak, vidéknek.

Ha a hivatalos és katonai élet centrumából tovább haladunk le a Miljacska bal partján, a hosszú és előkelő Terézia-utczán át kijutunk lassanként a város vége felé, a hol európai módú nyilvános

» NÉPIES « KÁVÉHÁZ

kertek kezdenek alakulni a régi populáris kávéházak mellett: a víz partján, fák alatt fapadok, melyeken a vendégek órákon át guggolnak. Mindsűrűbben találkozunk kalandos, gyanús alakokkal is. A cigányvárosrész tőszomszédságában vagyunk. Muhammedán nők, a kiknek életmódjuknál fogva a fátyolt viselni török szokás szerint *meg van tiltva*, kihívó tekintettel haladnak el, és éjjelenként erre osonnak olyanok is, a kiknek kalandjaira a rendőrség még nem jött rá, és a kiken a lefátyolozás megbélyegző procedúrája még nem volt végrehajtható.

Első szerajevói tartózkodásunk épen a Ramazan havába esett és nem szenved kétséget, hogy a bosnyák főváros ilyenkor a legérdekesebb, olyformán, mint az olasz fővárosok a carneval idején.

Mert igaz, hogy a Ramazan voltaképen a muhamedán böjt, de azért allegálni lehetne azt is, hogy tulajdonképen muhamedán farsang. Valamint nálunk a mulató világ elalussza, elheveri a nappalt, mert éjről éjre vigalmaknak él, hasonlóképen igyekeznek a muhamedán is, — már a ki teheti — elaludni, elheverni a nappalnak szigorú böjtidejét, hogy annál mohóbban élvezhesse az éjjelt. Persze nehezebb azoknak a sorsa, a kiknek a mindennapi, többé-kevésbé súlyos munkát a Ramazan alatt is végezni kell. Ők is mulatnak éjjel, a mennyire csak módjukban van, de nappal étlen-szomjan kell munkájukat végezniök mezőn, műhelyben, boltban és igazán bámulatos, milyen szigorú lelkiismerettel vetik alá magukat mindnyájan e könyörtelen követelménynek, hogyan bírják a nélkülözést és a nélkülözés daczára a munkát, a legsúlyosabbat is. Böjtjük e szigorában van annak legfőbb oka, hogy minden hitetlen közt valamennyi muhamedán tartományban a protestáns részesül a legkevesebb tiszteletben, mint a ki egyáltalán nem böjtöl.

A török városrészek nappal mintha ki volnának halva. A kit a munka nem kerget ki a házából, otthon alszik, vagy legalább hever és nyög. Az utcán csak egyes lézengő alakok mutatkoznak. Az üzlet és forgalom központjai, a csarsia persze ilyenkor is megőrzik élénkségüket. De a muhamedánok itt is bágyadt, kimerült alakok, ha munkájukat nem is hanyagolják el. Sem enni, sem inni, sem illatot színi, sem asszonyt csókolni, sem szivarozni nem szabad. A szigorú még nyálát sem nyeli le és dühbe jön, ha a hitetlen szivarozva halad el mellette, mert orrát érinthetné a szivarfüst. Nem is tanácsos ilyenkor a csarsióban szivarozva sétálni. Feddő tekintetek, ha nem feddő szavak könnyen érik az embert.

De ha naplemente közeledik, akkor valamennyien cigerettel az egyik, izzó parázsval a másik kezükben várják az ágyú eldördülését, mely jelenti, hogy 12 óra van és megszakadt a böjt. Muhamedán időszámítás szerint t. i. mindig naplementkor van 12, napfelkeltekor 24 óra. Ha a napnak változó menetével nem vág össze a zsebóra, akkor ez a gyaur órásnak a hibája. Az első tehát az ágyú eldördü-

lése után egy pár szippantás a cigarettéből; csak aztán következik a pohár víz és erre aztán mindenki siet haza, az ebédre, mely rendszerint nagy lakoma egyik, vagy másik ismerősnél.

A mufti, *Hilmy effendi* hitt meg bennünket ilyen ebédre, melynél a legnagyobb pontosságot követeli az udvariasság, mert a muhammedán asztaltársak alig várják az ebédet. A mint az ágyú eldördül, körül hordanak apró frissítőket. Azután egy mellékteremben díszes medenczét és kannákat nyújtanak a szolgák, mert a muhammedánok mint az angolok kézmosással kezdik az ebédet, jó szokás, ahol mindenki kezével nyúl a közös tálba. Az ebédlőben két asztal körül foglalnak helyet sűrű

körben a vendégek, mert az ebédlő - asztal csak alacsony állványra állított 1 — 1½ méternyi átmérőjű kerek bádoggálczából áll és a vendégek sokan vannak: a hivatalos és a muhammedán egyházi világ kitűnőségei és a legelőkelőbb muhammedán magánosak. Ez utóbbiak közt két érdekes alak *Szunullah effendi Szokolovics* és *Ali basa Csengics*. Az előbbi megtört agg, de a sasnak büszke orrával és tekintetével, a ki az occupatio előtt Fadil basával és később ennek fiával, a jelenlegi

CZIGÁNYOK

polgármesterrel osztozkodott a bégek közvéleményének vezetésében. *Ali basa Csengics* sohasem volt hivatalban, sem nem szerepelt soha, de gazdag mezében, délczég ifjúságában egyike a legszebb férfi-alakoknak. Czimét apja érdemeinek köszöni, ama Szmail-Aga Csengics hősi halálának, a kiről az ismert dél-szláv eposz szól. Czíme pedig egyike a legbüszkébbeknek: ruméliai begler-bég. Oly czím, mely egykor csak az összes európai török hadak vezérét illeté, de ma már, mint pusztá dignitás egyszerre több kitűnőségnek adományoztatik. Még pompásabb a czím, ha szó szerinti értelmét vizsgáljuk. A török hódítók Byzanczban, a kelet római birodalomban, egyszerűen a római biro-

dalmát látták. Rumélia, «rumili», a római birodalom, ruméliai beglerbég pedig eredetileg és voltaképpen «Róma fejedelmeinek fejedelme.» A római fejedelmek e fejedelme különben csendes visszavonultságban Szerajevo és Ilidzse közti terjedelmes villájában él asszonyai és nagy számú cselédsége közt és összes szereplése a nyilvánosságban, mint a hogy igazi nagy úrhoz illik, arra szorítkozik, hogy díszes megjelenésével emelje a báró *Nicolics* fényes ünnepélyeit és egy-egy előkelő lakomát. A Csengics-nemzettség politikai befolyásának érvényesítését a zagorjai várában lakó *Dervis-bég-Csengiesre* bízta.

A bádóg-tálczákat abrosz födi, köröskörül apró kenyerek és középkori alakú csontkanalak minden vendég számára. A kézmosásnál használt, végein díszesen hímezett hosszú törülköző-kendő egészíti ki ez egyszerű evőeszközöket. Egy belsőbb kört apró tányérocskákon édes csemegék, olivák, túrók, stb. képezik, melyekbe az egyes fogások közt tetszése szerint ki-ki belenyúl az ujjaival. Az ételek nagy tállakon jönnek e belső körbe, hosszú sorban, gyors egymásutánban, úgy, hogy az egyik asztalnál, ahol exclusiv muhammedán társaság ül, egy fél óra alatt végeznek 12 tál étellel. Mi ügyetlen keresztények persze lassabban haladunk. A tálakat a (cvezin), az első szolga néma vezénylete alatt számos cseléd hordja. A háznak ifjabb rokonai és csemetéi az ajtók mellett állva ügyelnek, hogy semmiben senki hiányt ne szenvedjen. Ha egyikünk ügyetlenül elégeti az ujját, midőn a forró egész sült bárányból le akar szakítani egy darabot, oda siet valamilyikük, kitép egy porhanyó, könnyen elváló izomdarabot és esetleg a szájunkba is dugja, oly szolgálat, melyet különben szívesen végez a szomszéd is. Minthogy ebéd alatt beszélni nem igen szokás, és a szolgák mezítláb járnak, ünnepélyes csönd uralkodik. Villa, kés, pohár nem csörög, mert nincs. Egészen Schweningernek a Keleten már ősidőktől szokásos módszere szerint, ebéd alatt senki sem iszik.

Íme a menü: *Csorba sárija*, tésztás leves; *Zlatka*, csemegék, és pedig *sir*, sajt, *maszlive*, olivák, *ruzsicse*, rózsalevelek, *visnye*, meggy, *asleme* cseresznye, *narandzsc* narancshéj; *janjc*, egész sült bárány, rizszsel és fűszerrel töltve; *szukburek*, húsos rétes; *jalatti dalma*, olajban főtt töltött káposzta hidegen; *éhnek kadaif*, a már említett laskás tészta tejfellel; *borovicze*, málna; *szel-kadaif*, az előbbi laskás tészta mézzel; *szutlija* rizskása-liszt cukorral tejben főzve

hidegen; *szárma* vagdalt hús szőlő levélben; *szakz kabagi* főtt tök fokhagymával; *piláf i kisela mlijeko* főtt rizskása aludt tejjel. Az ételekhez csak a jobb kézzel kell nyúlni; a bal kéznek más rendeltetése van és a muhammedán tisztasági ösztön ebben igfen szigorú. Hosszú, élvezetteljes böfögések időre időre a háziúr megtiszteltetéséhez tartoznak. Ebéd után ismét kéz- és ezenfelül szájmosás, de most már szappannal. A keserű fekete kávé és cigarette, szivar, csibuk mellett megelégnül a társalgás és ilyenkor helyükön vannak az élezek, a merészebbek is.

A főtisztelendő úr, a ki különben magas méltósága, tudománya és szent hire mellett is mindég jóízűen mosolygó köpczös úri ember, odáig megy a bizalmasságban, hogy hamis mosolylyal elmondja, hogy neki két felesége van, de az egyiket falun tartja, mert ha együtt vannak, mindegyik megkíván mindent, a mit a másik kap.

Ilyen lakomák után gyakran tamburások énekelnek a vendégek mulattatására. Egy hegedűs, egy guzlás, (egy húrú öblös gitárral) egy dobos kísérik a nótát és mondják együtt a referaint. Ilyen alkalommal hallottuk török nyelven és a délszláv egyhangú énekeknél harcziásabb, mozgalmasabb accordokban a Plevna-nótát:

Zavar támadt Plevnában,
 Benyomul az ellenség!
 Ozmán basa, mi lesz velünk?
 — Az Izlamért haj elesünk,
 Haj haj! elesünk!
 Plevna telik muszkával,
 Allah legyen irgalmas!
 Ghazi Ozmán hova leszünk?
 Az izlamért mind elveszünk!
 Hidat vertek a Dunán át,
 Drótot húztak Istambúlig,
 Az istenért mi lesz velünk?
 Haj haj, mind meghalunk,
 A nemzetért mind elesünk!
 Fekete füst száll Plevnából,
 Sír a füstben fehér bárány,
 Mi lesz velünk az Istenért?
 Vértanúk az izlamért!
 Ássák a sírt nagy Plevnában,
 Vértanúknak sírjait,
 Ghazi Ozmán mi lesz velünk az Istenért?
 Haj haj, meghalunk a hazáért!

Félesztendőt megállottunk,
 Bukik Plevna dicsó várunk — —
 Sötét az ég, borúi a hold — —
 Plevna nincs, Plevna volt!

*

* *

Ebéd után kezdődnek a látogatások, ellenkezőleg a rendes életmóddal, mert a ramazan idejét kivéve, naplemente után otthon szeret ülni a muhammedán családja körében. Most azonban férfiak és asszonyok külön-külön csoportokban bejárják az utcákat, hogy látogatásokat tegyenek. Minden csoport előtt színes papír lámpát hord a szolga. Valódi farsangi képe van a minaretek világ-koszorúi által illuminált városnak, és az illúziót még fokozzák a domino-álarcosokhoz hasonló nők, a kik még kezüket is elrejtve némán osonnak át az utcákon. Míg ők a háremeket látogatják, a férfiak szelamlíkjában keresik fel azt, a kit megakarnak tisztelni. Az előkelőbbeknél egészen el van különítve, külön udvar, külön kert, külön épület, a hárem a házi úr lakásától. Már a kapuban szolgák várják a vendégeket. A lépcsőházban a házi úr fiai, öcscsei, rokonai. A házi úr és a vendég egymáshoz való viszonyához, előkelőségük és állásuk arányához képest végtelenek változatai a köszöntésnek, melynek lényege mindig a mellnek, szájnak, homloknak néma érintése. Ősi keleti szokás, melylyel összefügg a keresztény keresztvetés is homlokon, szájon, mellen. Mindég az előkelőbb köszönt először, az üdvözölt siet a köszöntést «felfogni», annál gyorsabban és mélyebben nyúlva le kezével mielőtt melléhez emelné, minél nagyobb tiszteletet akar tanúsítani. Az ajtóval szemben levő falnak balra eső sarka, ott, a hol a körülfutó diván a legbujábbban van felpárnázva, a legelőkelőbb vendéget illeti. Tőle balra ül a házi úr, a többiek tovább előkelőségük fokához képest. Gyakran nagy hézag támad, mert nagy az állás különbsége az egymásután következőkben. Ilyenkor az előkelőbb maga mellé inti a szerénykedőt, a ki mély hajlongások és folytonos kézmerítések közt közeledik. Az ajtó falán sorban álló nepoták és szolgák feszült figyelemmel lesik, hogy kit kell cigarettal, csibukkal, málnás, citromos vízzel, kávéval, csemegével megkínálni. A társalgás ünnepélyes és vontatott. Leginkább a házi úr és az előkelőbb

vendégek ismételt tudakozódásából áll, melyet hogyléte iránt egyik-másik jelenlevőhöz intéznek. A szomszédok suttognak. Hosszú szünetekben élvezi mindenki maga alá húzott lábakkal a kényelmet, a hús

MUHAMMEDAN NO

esti levegőt, mely a nyitott ablakokon beszállingózik, a gyönyörű kilátást, a dohányt, a csemegéket. A vendégek folyton jönnek-mennek, a helycserék folyton folynak, az üdvözlések folyton ismétlődnek.

* *

A hegyoldalak kertjeiből ezalatt messze elhangzó, éles orr és fejhangokban sikoltó egyhangú ének szól át a városon. A lányok a hárem és a fátyol szigora mellett is megtalálják a módját, hogy magukra vonják a legények figyelmét. Az utcán sétálók nem győzik dicsérni a gyönyörű hangot, ha nagy távolságon képes áthatolni a rikoltó énekszó. Az elragadott legény követi a hangot, odalopózik a kerítéshez, és így kezdődik a legtöbb házasság. A legény tán ismeri még a leányt suhancz-lány korából, mikor még fátyol nélkül, csak fejére borított nagy kendővel járt. Tán látta a kifejtett szüzet még az utolsó napon, mielőtt felvette a fátyolt. Ha az igazi legény jön, a félénk özike, egy pár ilyen kerítés-látogatás után, végre szóba áll vele. Egy hét múlva tán fellebbenti a fátyolt. Ha egyszer a kerítésen vagy az ajtónyíláson át meg hagyja ragadni a kezét, akkor ez a beleegyezés jele, és ha a szüléknek is tetszik a legény, semmi sem áll boldogságuk útjában. De az éber anyától különben sem igen jutnak ennyire a dolgok, ha a szüléknek nem tetszik. Van gonosz legény, a ki egymás után kezdi az ilyen játékot több lánynyal. De hamar hírbe jön és az anyák intik előle a leányokat.

Ilyenről szól a nóta:

«Jer ki Uma, jer ki lelkem,
Fekete szemeddel nézz rám!»
Harapja a kígyó Urnát,
Kicsalja az ifjú szava,
Rá néz Uma, kék szemével,
Kék szemét a hogy meglátja
így szól hozzá ifjú Mújo:
«Menj csak férjhez, akárkihez,
Csak reám ne várakozzál».

«Menj csak Mújo, szól a leány,
Máma föld még a zöld dolmány,
Zöld fű földjön holnap téged.
Selyem ing föld máma téged
Holnap földjön fehér lepel,
Piros sapka a fejedem,
Holnap legyen fehér kendő».
S úgy lón a mint Uma monda,
Szegény Mújo, szegény anyja!

Ha a szerelmesek a szülék ellenzésére találhatnak, gyakran történik szöktetés is. Ha sikerült, akkor itt ép úgy, mint másutt, elébb-utóbb

megjön a szülék kénytelen-kelletlen megegyezése. A nagy családoknál itt is, mint mindenütt, családi érdekek kötik a házasságot, és ilyen esetekben történik leginkább, hogy a férj csak a lakodalom után látja feleségét. A csalódottak fennmarad a kárpótlása a több-nejűségben és az elválásban. De mind a kettő ritka kivétel a bosnyák muhammedánoknál. Legalább az alsó és a középosztályoknál a szerelem ábrándja épen nincs kizárva a házasság előtt, és rendszerint a kérő legalább egyszer találkozhatik a leánnyal, szemtől szembe láthatja, mielőtt végleg elszánná magát. Ha a házasság-közvetítéssel üzletszerűen vagy kedvtelésből foglalkozók kölcsönösen eldicsérték egymásnak a fiatalokat, jó tulajdonaikat, vagyonukat, ha valami mennyi fél hajlandósága meg van nyerve, a fiatal ember látogatást tesz a lányos háznál, és ez alkalommal a leány fátyol nélkül szolgálja fel neki a csemegét. A bosnyák női divat leplezetlenebbül mutatja bájait, mint az európai. Néhány nap múlva a legény elküldi a gyűrűt bevéssett nevével. A lakodalmi ünnepek zeneszó és végtelen lakomák mellett tartanak nyolcz napig is. Végre ünnepi díszmenetben, zeneszóval, lövések közt viszik az arát a vőlegény házához. A fehér patyolatba öltöztetett menyasszony barátnői és nőrokonai körében leborulva, földre hajtott fővel, még egyszer imádkozik. Egyik a másik után távoznak a vendégek, és mikor az új asszony egyedül maradt, még mindig imádkozva, lép be a férj.

MUHAMMEDÁN NŐ OTTHON

A bosnyák nő általában, minden felekezetben és osztályban erényes, a tilos kalandok a ritkaságok közé tartoznak. Különösen a muhammedán nőről a szokásos véleményekkel egészen ellenkező felfogást tolmácsolt egy szerajevói lapban egy európai hölgy, a ki sűrűn érintkezett velük.

Egyáltalán nem látja benne az elnyomott, akarat és elv nélkül való hárem-rabszolgát, a kinek Európában a muhammedán nőt képzelik. Fesztelen természetességben egészségesen fejlődik, és többnyire csak szíve választottját követi, hú feleség, gondos anya lesz. Tanúnk

nem győzi dicsérni a példás családi életet, melyet átalán tapasztalt. A hűtlenség hallatlan és ha mégis előfordul, annyira fölláztatja az erkölcsi tudatot, hogy a bűnöst mindenkorra kítaszítja a családi körből, a tisztességesek társaságából és az európai társadalomban oly gyakori elnézésre egyáltalán nincs eset. A hú feleség, kitűnő anya, egyúttal a leglelkiismeretesebb, legtakarékosabb, legigénytelenebb házi asszony és a miért lenézi az idegen, méltán dicséri férje. Családjánál, házánál egyebet nem ismer: oly dicséret, melyre bizonyára sok európai férj felsóhajt, a ragyogó nőre gondolva, a ki vagyonát és nyugalját tönkre teszi civilizált igényeivel. Az európai társadalom «briliáns hölgye» mellett jár a demi monde, a prostitúció, a női proletariátus, a vén szüzek sokasága: a Keleten csaknem ismeretlen dolgok, kivált a meddig az európai invázió nem hatol be. A mi iskolai nevelésünkkel persze nem bír a bosnyák nő. De az anya karjaiból ép, erőteljes nemzedék lép ki, melynek gyakorlati eszén gyakran elég nehézséggel kerekedik felül a mi tanulmányokban ellankadt elménk, a mi leánynevelédink kézi munkái pedig úgy ízlésben, mint művészi kivitelben messze elmaradnak a muhammedán nők hímzései mögött, ha mindjárt ráadjuk még a «Cloches de Monastère»-t vagy «A szűz imájá»-t is.

Nagy óvatosságra lesz szükség, ha a bosnyák nő szellemi színvonalát emelni akarjuk, a nélkül, hogy elveszítse megbecsülhetetlen erejüket.

A női cultust, és azt, hogy mit becsülnek a nőben, mutatják a női nevek: *Sefika*, az irgalmas, *Aina*, a szemfény, *Semza*, a nap, *Vasfia*, a bizonyító, *Habiba*, a szeretetreméltó, *Fatma*, a jó, *Asida*, az éleseszű, *Zlatka*, az aranyos, *Dervisa*, a szentéletű, *Nuria*, az isteni sugallató, *Serifa*, a magasztos, *Haszna*, a szép, *Meira*, Mária.

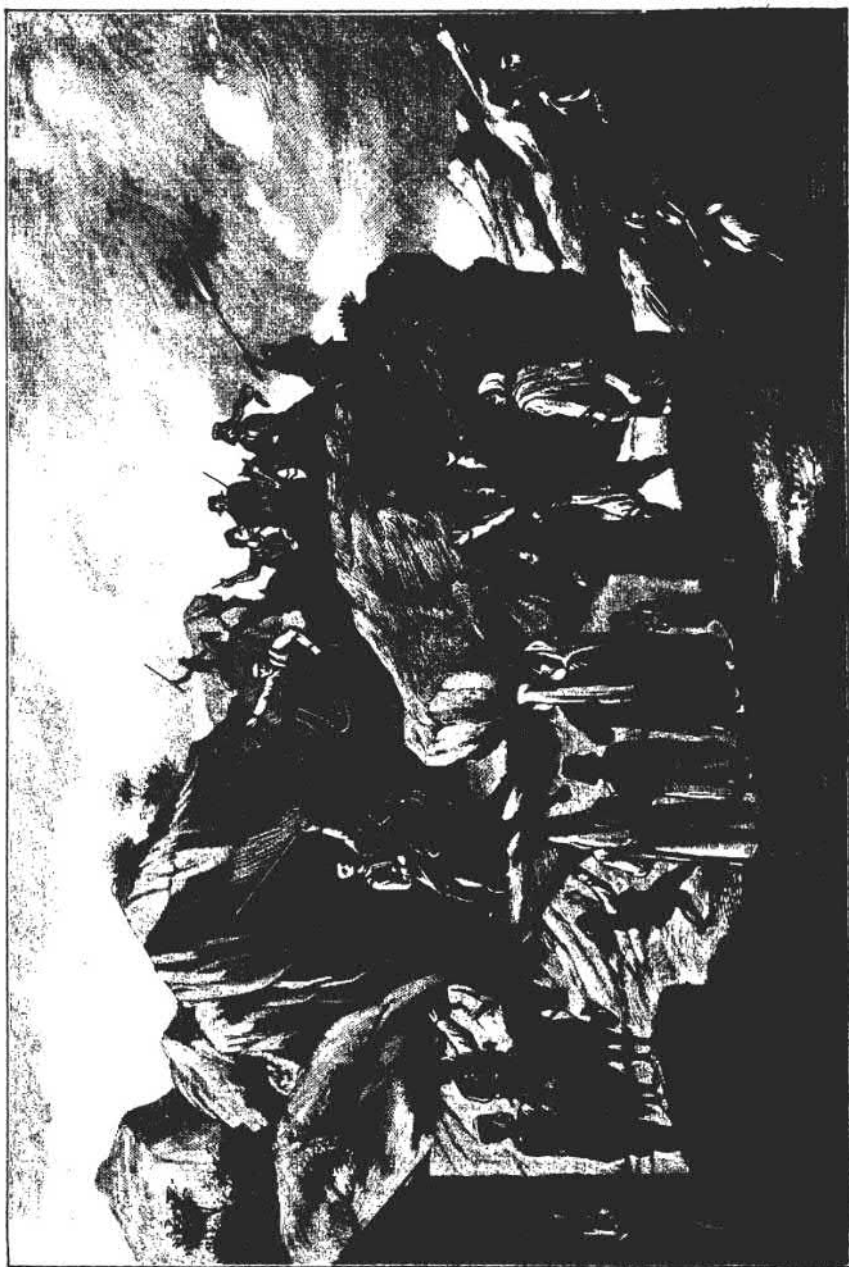
A bosnyák szívvilágot a lányok szerelmi dalaiból ismerhetjük meg. Íme egy kis gyűjtemény:

MANDULAFÁ . .

Mandulafa nő magasra,
Kedvesével Mehmed aga
Elalusznak, el alatta.
Harmatos fű puha ágyuk,
Csillagos ég borul rájuk,
Édes párna puha karjuk.

*

* *

KERESZTÉNY LAKODALOM A HERCEGOVINÁBAN

A FÉRJ

Jaj be szép az All'agának felesége!
 Nincs több ilyen szép fehér nép Boszniában,
 Boszniában, sem a Hercegovinában!
 De hiába virágzik az ő szépsége,
 Mert All'aga rá se néz a szép asszonyra,
 Jobb szeretné Omer lányát, arany szüzet,
 A ki felnőtt egymagában, kalitkában,
 Nem érintve sem a naptól, sem a holdtól.

ANYAI TANÁCS

«Hallgass reám fiam Lázár,
 «Hogyha leány után nézel,
 «Ne nézd sokat a ruháját,
 «Nézd a szemét, a lépését.»

SZŰZ ÉS ÖZVEGY

Sólyom röpül, árnyat keres,
 Szerajevo városánál
 Fenyőt talál patak fölött,
 A pataknál Jácint asszonyt,
 Özvegy asszonyt s Rózsa szüzet.
 Nagyot gondol sólyom-madár
 Jácint asszonyt csókolja-e
 Avagy inkább Rózsa szüzet r
 «Jobb az arany viselve is,
 «Mint az ezüst, hogy ha új is.»
 Megcsókolja Jácint asszonyt,
 De a Rózsa így fakad ki:
 «Szerajevo Isten verjen,
 «Te szülted a gonosz szokást,
 Hogy az ifjú asszonyt szeret,
 «Vén emberek ifjú szüzet!

A SÁRKÁNY ARÁJA

Sárkány repül a tengertől a Dunához,
 Szárnya alatt szüzet ragad el magával,
 Egyik szárnya a szép szűznek fehér testét,
 Másik tartja fehér szűznek a ruháját.
 Erdő fölött megsomjazik tüzes sárkány,
 Elereszi fehér szüzet szárnya alól,
 Hozzon vizet az erdőnek forrásából.
 A forrásnál három ifjú ül pihenve,
 Szól az egyik: Honnan jössz te, szép leányka?
 Szól a másik: Jössz-e velünk barátkozni?
 Harmadik szól: Jössz-e velünk csókolózni?
 De a szép szűz büszke szóval így szól vissza:
 «Félre innen három legény, csihaj legény!
 «Lánya vagyok a fenséges magas czárnak,
 «Húga vagyok a bosnyákok basájának,
 «Felesége az én tüzes sárkányomnak.»
 Szólt haraggal és elrepült át az erdőn
 Szélesebesen mint a csillag az ég boltján.

NE HARAGUDJ. . .

Ne haragudj édes rózsám,
 Mert ha én is megharagszom,
 Ki nem békít sem Bosznia,
 Sem a szép Hercegovina.

A KEDVESHEZ

Oh leányom, budai vezírem,*
 Sétálsz, mint a szarvas az erdőben!
 Bár elfogna téged a vadász,
 Nekem adna ajándék fejében!

* E sajtóságos elnevezés a Bosznia fölé is helyezett basa magas állásától ered.

A BÜSZKE

Viola-szál, letépnélek,
De nincs kinek, hogy küldjelek,
Alibégnek, ha elküldlek,
Büszke fejét felemelné,
Nem kell neki minden virág,
Rózsa csak és piros szegfű.

* *

A SZÉP ASSZONY

Szerajevo fölött erdő
Omer bégnék udvaránál,
Az erdőben puha mező,
A mezőn a kólót járkák.
Damjan neje tánczol benne,
Kimagaslík a szép feje,
Zavarja az egész kólót.
A kólóból súg Nikólo:
«Damjan neje fedd el arczod,
«Mert a fehér arczod miatt
«Damjan még ma halál fia.»

* *

SÓLYOM-SZEMEK

Az én szemem sólyom szeme,
Nincsen a ki ne szeresse,
De leginkább Ozmán aga.
Közbeszól az édes anyja:
«Kaczér leány, csábító te,
«Ne kendőzzed az arczodat,
«Ne csalogasd Ozmánomat,
«Elviszem a zöld hegyekbe
«A fekete fenyőfából
«Sötét udvart emelek ott,
«És becsukom a fiamat.»
Oh Ozmánnak édes anyja,
Az én szemem sólyom szeme,
Megnyitják a fenyves udvart,
Ozmánomhoz elvezetnek.

*

A TÜRELMETLEN

Roskadjatok mind ti házak,
 Tűz emésszen bűvös Csarnok!
 Unom már, hogy leány vagyok,
 A párnákon magam alszom,
 Jobbra-balra hánykolódom,
 Senki sincs se bal, se jobbról,
 Unom már a hűs takarót,
 Ég a szívem, ég a vágytól.
 De egyedül nem maradok.
 Elmegyek a nagy szultánhoz,
 Kilencz évig szolgálom őt,
 Basa leszek Boszniában,
 Csodadolgot parancsolok:
 Egy garas a fiú ára,
 Az özvegyé marék dohány,
 De a lányé ezer arany.

*

* *

JANJA SZEME

Sötét felhő Travnik körül,
 Tűz döhöng-e vagy a pestis•?
 Avagy Janja sötét szeme
 Gyűjtotta fel Travnik várát?

*

* *

JÓ TANÁCS

A kedvesem ambrát lehel,
 Tanácsot ír a lányoknak,
 Fehér kézzel, hegyes náddal:
 «A 'ki kerül, ne kövessed,
 «Kinek kellesz, ne mondj nemet.»

FATIME

Szép Fatime, török Fátá,
 Mért szerettél a parasztba?
 Egész nap az ekét fogja,
 Éjjel alszik majd meghalva.
 Szeresd inkább az effendit,
 A ki nappal ír és olvas,
 Éjjel Fátát csókolgatja.

A SZEMÉRMES

Ne nyúlj hozzám édes kedves,
 Az emberek nyelve gonosz!
 Mindenkiről tud valamit,
 Rólunk azt, hogy csókolózunk,
 Pedig soh'se csókolóztunk,
 Csak az este és ma reggel.
 Gyere este hozzánk édes,
 De az anyád szeme előtt,
 Húgodnak a szeme előtt.

VÉGRENDELET

Édes anyám, mit kérdezel,
 Felgyógyulni nem akarok,
 Nem kívánom, csak a halált.
 Hogy ha aztán kitérítnek,
 Hívjad össze édes anyám
 A lányokat valamennyit,
 Rajok hagyom mindazokat
 A kik belém szerelmesek,
 Egyedül csak a szép Mújót
 Nem hagyhatom meghalva sem.

A BAJRAKTÁR *

Ali bégnek, ifjú bégnek
 Szép lány viszi zöld zászlóját,
 Hordja nappal a zöld zászlót,
 Éjjel hál a sátorában.
 Szólnak Ali leventéi:
 «Hagyjad el a bajraktárod,
 «Vagy elhagyunk téged magunk!»
 Ám felel az ifjú bégjük:
 «Nem hagyom a bajraktárom
 «Akár hogy ha mind elhagytok!
 «Vitéz sok van Boszniában,
 «Nincs több ilyen bajraktárja!»

* Zászlós.

Íme két szerelmes nóta, mely még a törökkor előtti időkből való, magyarkori emlékekkel:

AZ ERDÉLYI BÁNNÉ.

Az erdélyi bánnak neje
 Fenyőt ültet, így szól hozzá:
 «Nőjj az égbe, nőjj fel fenyő,
 «Bocsásd le a hosszú ágad,
 (Jussak fel a csúcsodra fel,
 «Lássam Budim* fehér várát,
 «Lássam benne ifjú Jóvót.»
 Erdélynek a bánja kálija
 Az asszonynak titkos szavát:
 «Isten verjert hűtlen asszony,
 «Budim jobb-e tán mint Erdély,
 «Jobb-e Jóvó, mint a bánod?»
 Vissza szól a bánnak neje:
 «Erdélyednél nem jobb Budim,
 «Náladnál nem jobb a Jóvó,
 «Ámde első szerelmem ő!
 «Első kedves virág-serleg,
 «A második boros pohár
 «A harmadik méreg-kehely.»

DOITSIN PETAR

Nagyot iszik Doitsin Petár
 Varadinnak vitéz bánja.
 Darab aranyt három százat
 Eliszik egy éjszakára,
 El aranyos buzogányát
 A fekete lovát rája.
 Szidja ötet Mátyás király,
 Az országnak nagy királya:
 (dlogy az Isten bár megverne,
 Varadinnak vitéz bánja!
 Darab aranyt három százat
 Eliszol egy éjszakára;
 Mért iszod el buzogányod,
 A lovadat is reája?)»

* Buda.

«Ne szidj király, Mátyás király,
 Az országnak nagy királya!
 Hej ha velem ittál volna,
 Ittál volna a korcsmában,
 Csaplárosnét megcsókolnád,
 A hogy magam megcsókoltam:
 Elinnád a pesti pusztát
 Ráadásul Budim várát.»

Még egy tréfás dal:

VIGASZTALÁS

Csalogatja a leánykát,
 A lugasba a szép ifjú,
 Kigombolja szük derekát,
 Összetépi ingecskéjét.
 Sír a szegény kis leányka,
 De a fiú vigasztálja,
 Szabólegény az én öcsém,
 Szépen hímez az én húgom,
 Lesz új inged, új derekad.

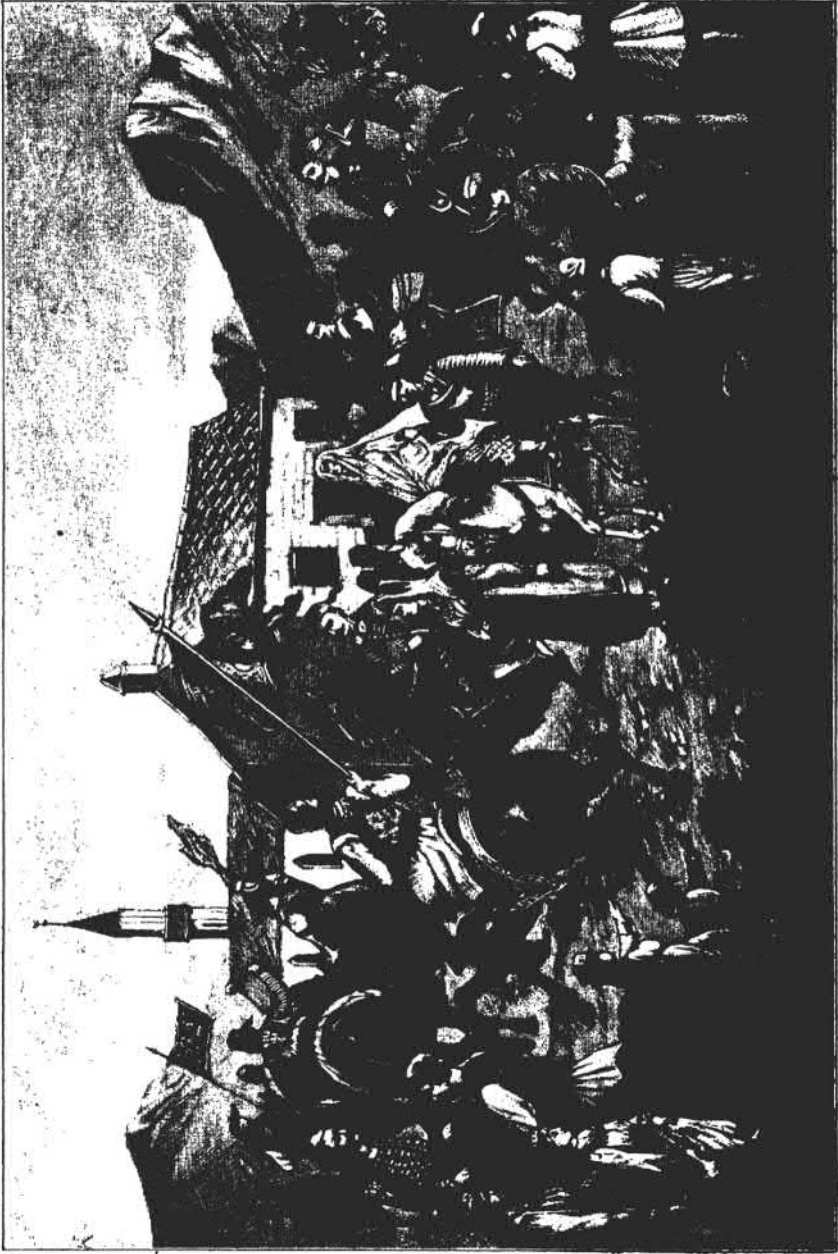
*

* *

Vén férjhez menő lány sorsát kesergi a következő nóta

KÉT KÉRŐ

Fátma után két-kérő jár,
 Az egyik az ifjú Alii,
 Másik a vén Jemin Aga.
 cMenj el hozzá, szól az anya,
 Jeminhez menj, az öreghez.
 Mindazt, mivel Alii csak bir,
 Nászajándék gyanánt adja,
 A dúsgazdag Jemin Aga.»
 Fatma hallgat és az anyja
 Odaadja vénjeminnek.
 A mint viszik a menyasszonyt,
 Odaszól az asszonyoknak,
 Kik mellette lovagolnak:

MUHAMMEDÁN LAKODALOM A HERCEZGOVINÁBAN

«Melyik ő, az ifjú Alii?
 «A vén Jemin, melyik vájjon?»
 Visszaszólnak az asszonyok:
 «Ime ő az ifjú Alii,
 A ki szegény köntöst visel,
 Játszik nehéz buzogánnyal,
 Boldog asszony a ki szülte,
 Boldogabb, kit majd megölel.»
 «Az amott meg Jemin Aga,
 Zöld bársonyból a ruhája,
 Hófehér a nagy szakála,
 A vőfénynek oldalánál.»
 Fatma hallgat, szót sem szólhat,
 Néma könyű hull szeméből.
 Várják Jemin udvaránál
 Az agának nővérei,
 Mézzel várják és búzával.
 «Termékeny légy, mint a búza,
 wÉdes méz légy, sógorasszony!»
 Visszaszól a szép Fatima:
 «Ne bántsatok édes vérim,
 Ne nyújtsatok mezt és búzát,
 Vigyetek a nagy csarnokba,
 Vessetek ott ágyat nekem,
 Mondjátok meg az anyámnak,
 Megölt Jemin gazdagsága,
 És a vágy a szegénységre.

*

A Ramazan idejére esnek a dervisek legsűrűbb összejövetelei is. Egyik pénteki napon az *üvöltő dervisek* szertartásait néztük meg. Esti tíz óra felé indultunk fel a Miljacska jobb partján emelkedő hegyoldalon jó magasan fekvő Szinan-Thékiába. E thékia,—dervis-mecset,—alapítójától veszi nevét, a híres bosnyák dervis-seikhtől, a ki nagy tekintélyben, sőt varázsló hírében élt volt. Csöndes, elhagyott hely, roskatag épület. Figyelmeztetnek, hogy óvatosan haladjunk fel a falépcsőn és csöndesen foglaljunk helyet a tágas fakarzatán, nemcsak mivel már megkezdődött a szertartás, hanem azért is, nehogy leszakadjanak a korhadt gerendák. A kupolás tág csarnokot csak homá-

lyosan világítják meg a gyertyák. Velünk szemben, a kiblá, a Mekka felé tekintő imádkozó fülke előtt szikár agg áll, fehér szakállal, komor tekintettel, fakó, színehagyott kaftánban, zöld turbánban, a seikh. Előtte körben áll mintegy húsz férfi, a szerajevói középsorsú muhammedánok közönséges öltözetében. Becsületes vízholdók, kereskedők, kézművesek. Mert valamint az izlamnak nincsen egyházi hierarchiája, a dervisek sem képeznek külön rendet, mint a mi szerzeteink, noha hasonlóképpen a mysticismusból és asceticismusból keletkeztek. A hol a nemzetek egész csoportjainak összes nevelése egy szent könyvnek, a Koránnak magyarázásából és tanulmányozásából áll, a hol ezenfelül az egész mozgalom élén álló fajt már létfeltételei, a sivatag-élet viszonyai is fantasztikus merengésre, szörszálhasogató okoskodásra, rajongásra és az asceticismusra viszik, korán és gyorsan ki kellett fejlődnie a mysticismusnak. Valamint a kereszténységben és pedig részben ugyanazon a talajon és hasonló körülmények közt, úgy az izlamban is kétfelé ágazott ez az áramlat. A mysticus elmélkedés, a nehezen érthető vagy éppen ellentétes íráshelyek mindig továbbmenő magyarázatokra vezettek, úgy hogy az allegoricus magyarázat végre túltette magát a vallás pozitív tételein és eljutott az izlamban is csakúgy, mint másutt, egész a pantheismusig, rationalismusig. E folyamatban egyfelől nyílt felekezetek támadtak, melyek véresen üldözték egymást, keletkeztek másfelől titkos tanok, valódi mysteriumok is, melyekbe csak lassanként avattattak be a tanítványok, de melyeknek mesterei és hívei, akár a hatalomtól való félelemben, akár mivel valósággal nem tekintették igazságaikat a tömeg számára valóknak, a vallásos külsőségek szigorú megőrzése mögé rejtették veszélyes, gyakran egészen vallástalan magyarázataikat. De viszont voltak mysticusok; a kik hitükkel megmaradtak az orthodoxia kebelében, de a végletekig vitték a vallás szigorát, főleg pedig a Koránban is, mint minden sémita eredetű vallásban fellelhető azon felfogás, hogy a földi élet értéktelen csalódás, a legjobb esetben súlyos küzdelem és megpróbáltatás. A *szigorú istenről* szóló tanok, maga az istenfélelem fokozta ezt a pessimista világnézetet. A világi életnek és örömeinek megvetése, a testnek elölése, érzéketlenné tévése volt a nagy törekvés, mely által éppen úgy, mint a keresztény remeték és barátok, az istenség közvetlen, intuitív, extaticus megismeréséhez, a túlvilági élet elnyeréséhez akartak jutni. Mielőtt vég-

legesen szabadulhattak volna a földi bilincsektől, legalább ezen bilincsek ideiglenes levetése által akarták ideiglenesen elérni az istenségben való felolvadást.

Kiváló szellemek, mint *Hafiz* a költő, ápolták ez irányt, mely az izlamban is rendezett szervezetekre, már a XII. században számos dervis-rendnek alakulására vezetett. Később kiveszett belőlük az eredeti szellem, az extasisba jutásnak úgyszólván csak mechanicus eszközei maradtak meg, de ha a tudós ulemák kicsinylik is őket, azért a nép előtt máig megőrizték nagy tekintélyüket. A felvétel többnyire egyszerű és könnyű, a dervis-seikhnél való jelentkezés után imák által történik, az illetőt sem családi, sem polgári életében és foglalkozásában nem korlátozza; mindamellet magasabb tiszteletben áll a «fakir», a ki feleségek tartásáról és minden keresetforrásról lemond és abból él, hogy «dzikr»-jét temetésénél és egyéb ünnepélyeknél végzi, a jó lelkek könyörödományait várja, de soha meg nem köszöni, mert hiszen a jó isten úgy is vissza fogja fizetni. Egyiptomban, Szýriában, Arabiában ma is ép úgy mint Krisztus idején sűrűn vannak, a kik kimennek a pusztába és ottan mint szent János és a próféták csupán valami bórral fedve, doronggal felfegyverkezve, bolyongnak, csak ritkán tévednek emberlakta helyekre. A legnagyobb tiszteletben az örültek részesülnek, mivel ezeknek már sikerült szellemüket az Istenséggel állandóan egyesíteni. Híres bosnyák seikhek voltak a már említett Szinan Seikhen kívül Abdul Latif és Dervis Szulejman. A mostan élők közül a legtekintélyesebbek: *Seikh Latif Effendi* a Kisseljak melletti Oglovakban; ő és a vezetése alatt álló thékia szent hirben állnak; *Seikh Dervis Becsir Vrago* a szerajevói Szkenderbasa-thékiában; Dervis *Edhem Evancsikovics*, ugyanaz, a ki ime velünk szemtől szemben áll.

Kezdődik a «dzikr». A seikh metsző és hosszan tremolázó hangon éneklí ugyanazt a a confiteort, melyet a müezzin hirdet a minaret magasáról: «Allah akbár» mondja háromszor: Isten a legnagyobb. «Ashadu anna: la illah ill Allah — Ashadu anna: Muhammed raszulu 'Hah» mondja kétszer: tanúskodom, hogy nincs más Isten mint Isten, — tanúskodom, hogy Muhammed Isten küldötte.

Ezalatt a dervisek kezdik fejüket lassan és röviden bólintani és minden fejbólintáshoz szuszognak egyet.

«Hajjá allahszaláh!» Jöjjetek az imához folytatá kétszer az öreg. «Hajja allah falláh» jöjjetek az isteni szolgálatra. «Allahu akbár» — (da illah il Allah!)

Minthogy az utóbbi mondatok is ismétlődnek, ideje volt a derviseknek fokozatosan gyorsabb tempóba jönni. Mélyebben, gyorsabban hajtogatják fejüket, utána lódítják egész felső testüket, mind hangosabban szuszognak. A mozdulatok fokozódnak, a szuszogás lihegessé válik. A kettő együtt történik, és valamennyinél egyszerre, ütemre.

A lelógó karok már a földet érik, a lihegés már hangos «hu», annyi mint «ő», az Isten. Kezdődik az extasis. Egy pár fez és turbán elrepül, a fejen át és vissza vetődik a hosszú sörény, a beretvált koponyákon a meghagyott hosszú haj fonadék. A karnak unisono hu-jába, mely már-már valóságos ugatás, belevegyül egy-egy lelkesültnek extaticus «allahá»-ja. Csorog a verejték, némelyiknek a szája tajtékzik, van a ki téglavörösre pirul, míg a másik halásápadt. Most a félkör közepébe ugrik egy fiatal ember, és szétterjesztett karokkal elkezd forogni mint az orsó, mindig sebesebben és sebesebben. A félkör abba hagyja hajlongását, egy pillanatig kiszuszogják magukat, és aztán elkezdik elébb fejüket és majd váltakozva egész felsőtestüket erőszakosan jobbra-balra fordítani. E mozdulatok őrzöngő sebességgel folynak vad huhogással kísérve, míg a fiatal ember szakadatlanul forog, égnék meredő szemmel, kiterjesztett karokkal. Sápadtabb és sápadtabb lesz. Már-már fakó mint a halál. Szeme becsukódik. Félóra óta forog és már hatvanat egy perez alatt. Az ember mind várja, hogy összerogyik. De felhangzik az öregnek tompa éneke, az ordítás megszűnik a mozdulatokkal együtt, a dervisek némelyike földhöz vágja magát, a dzikr-nek vége van.

Egészben kevésbé különbözött a szertartás azoktól, melyeket a muhammedán világ szívében láttam. De befejező jelenete volt, melyet nem láttam eddig sehol, és mely páratlan a maga megható ünneplényességében

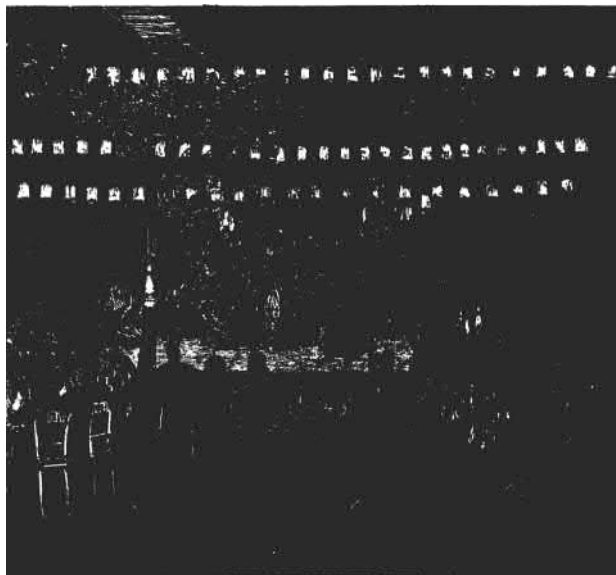
Míg a dervisek egyike sorban oltogatni kezdte a gyertyákat, a többi egyik a másik után a legnagyobb tisztelet jeleivel közeledett a még mindig a kibla előtt álló vén seikhez, mélyen meghajtotta magát, a seikh pedig kétszer megölelte; azután távozott, és a következő lépett

a seikh elé. Az az egyszerű természetesség, az a mély bensőség, mely e néma jelenetben nyilvánult, egyenesen leírhatatlan. Egy felvonás végén, a színpadon, egyike lett volna a leghatásosabb zárjeleteknek. Csak hogy, hol találni együtt annyi művészt, a ki ennyi egyéni változatot, ennyi életet tudjon egy ugyanazon actio folytonos ismétlésébe hozni, a ki mindnyája egyesíteni tudná ezt a szabad, nemes magatartást ezzel a hódoló mély tisztelettel, a seikhnak komoly méltóságát atyai meleg indulatával: Egyik gyertya a másik után elaludt, egyik dervis a másik után búcsúzott és távozott, mind homályosabb lett a kupolás csarnok, sötétebb a kép, derengőbb a seikhnak tisztos alakja, míg végre csak egy maga állott ottan alig láthatóan az egyetlen gyertyavilág mellett. Társaim már lehaladtak volt a lépcsőn, én alig tudtam megválni e jelenettől, melyben olyan mély, olyan igaz és emelkedett érzés nyilvánult.

A mint későn éjjel, úgy 11 óra körül a még mindig élénk városban csatangolunk, vidám zenét és zszibongást hallunk egy kertből a Miljacska jobb partján. Itt a város kellő közepén ritkaság a kert, és ez is annak köszöni fennmaradását, hogy Szerajevo leghíresebb mulató helye, a Bend-bási-kávéháza. Mostanában van Szerajevónak néha két színtársulata is, német és nemzeti, sőt volt már operája is. De azért mi ez a Bend-básihoz képest!

A színes papirlámpákkal vigan kivilágított kert zsúfolásig megtelt mindenféle rendű társasággal. Itt ül nyájas méltóságban *Musztafa bég Fadil Pasics* és körülötte egy csomó tisztviselő és katonatiszt európai székeken sátor alatt. Mögöttük a Miljacska *zúg* terebélyes fáknak árnya alatt, a holdnak áttörő fényében. Milyen élvezet a forró nap után hűvös áramlata... Fenséges csöndben csillámlanak át meszsziről a túlparti minaretek magasan lebegő lángkoszorúi. De körül annál élénkebb a világ. Míg amott a félreeső árnyas zugban egy csinos keresztény leány, kaczér fezzel a feje búbján, édes rózsavizet szürcsölve hallgatja a legény suttogását, a fák alatt karonfogva sétálnak az asszonyok, a túloldalon spanyol zsidónők pletykáznak nemük és fajuk élénkségével, a kert közepén sűrű embercsoport

tódul össze az élénk, ideges zene körül. E szabad tér széles, támlás fapadokkal van körülállítva. A padok egyikén guggolnak a cigányok: egy szál hegedű, három-négy tamburicza. A többi padokon maguk alá húzott lábszárakon ül a muhammedán hallgatóság csibukkal, cigarettel a szájában, kávé csészével a kezében, különben némán és mozdulatlanul, mint ha bábokat ábrázolnának. Szemük a kör köze-

A BEND-BÁSI KERTJE

pén folyó tánczra van függesztve, melyet leányoknak öltöztetett fiúk végeznek keleti vastag érzékiséggel. Íme a muhammedán farsang.

A tánczot énekek váltják fel. Hős dalok, melyeknek néha vége-hossza nincs. A régiek között előfordulnak egészen közel álló eseményeket tárgyalók is, melyek rendkívül érdekes betekintést engednek a politikai mozgalmak felfogásába, a modorba, a hogy a világ e részében a politikát kezelik. Érdekes és jellemző az az úri objectivitás, melylyel a muhammedán hősdalok a keresztény ellenfelekről szólnak,

szemben a török-gyűlölettel és megvetéssel, mely a keresztény nótákban található. Ilyen a «*guszinjei nóta*» is, mely a jelenlegi montenegrói fejedelem harczairól szól:

Boroznak a vitéz czrnagorcok
 Petrovics knéz biljárdjában,
 Sokat beszél Petrovics Nikola,
 Végül az arnauták országáról:
 «Törjünk be Albániába,
 Nagyobb lesz majd az országunk.»
 Felel neki harmincz vitéz kapetán:
 «Oh jó urunk Petrovics Nikola,
 Hogy ha hallgatsz a szavunkra,
 Írd meg Ali guszinjei basának,
 Hadat akar, vagy megadást?»

Aztán megírják a levelet:

«Ali basa, török basa
 Itten jön a tarka levél,
 Megadod-e tenmagadat
 Átadod-e a kulcsokat,
 Avagy velünk szembe szállsz-e?»

A félénk küldönczöt így biztatják:

«Czrnagorc te, kígyó marjon,
 Nem bűnös a levélhordó,
 Meg nem ölnek levélhordót,
 Íme itt a tarka levél,
 Fogjad, vigyed, Guszinjébe».
 Nem kell több a czrnagorcznak,
 Felkötí az opánkákat,
 Átveti a tarka tarsolyt,
 Átveti a darócz sztrukát,
 Megfogja a hátultöltőt,
 Végighalad Montenegrón,
 A határon fogja botját
 Hasadékban a levéllel,
 Így viszi el Guszinjébe.
 Bajraktárok * harminczhatan

* Zászlósok.

Veszik körül Ali basát,
 Csillognak az érdemjelek.
 Bajraktárok félre állna,
 Czrnagorcznak helyt csinálnak,
 A basának térdeire
 Oda teszi le az írást.
 «Hallod Rusztem bajraktárom,
 Lásd el ifjú levélhordót
 Étel ital legyen bőven,
 Legyen minden, a mi kedves.»
 Olvas mostan Ali basa
 Nagyot kaczag a levélen.
 Fogja magát, írja vissza:
 «Petrovics Nikola hallod
 Sem a várost, sem a földet!
 Mit akarsz te szegény ember?
 Szedd össze a seregedet
 Vezesd ide Guszinjébe,
 Hadd lássuk, hogy ki az úr itt,
 Az országban, a városban?
 Küldj el ide két kapetánt,
 Az arnauta kemény hitre
 Nem lesz semmi bántódásuk,
 Nézzék meg a seregemet,
 Melylyel várlak, én a basa,
 Ne hogy mondjad, megcsaltalak.»

Negyven darab arannyal megajándékozva tér vissza urához a küldöncz.

A kapetánok a földre szegzik tekintetüket, midőn a fejedelem kérdi, melyikük menne a basához. De

Nem néz földre *Lázó Szósicza*
 Néz a knéznak fekete szemébe;
 «Adjad mellém Ilicza kapetánt,
 Elmegyek én a basához.»

Harmincz arnautát küld elibük a basa, megvendégli oldjedijével (csemegékkel) és üdítő italokkal, nyolcz napig maradnak Guszinjében, elmondják, hogy a fejedelem hitet tett a keresztre és (dngyib-re (evangéliumra), hogy felakasztatja a basát.

Ali basa megajándékozta őket két pár «ledenice», albán ezüst pisztolylyal:

«Menjetez édeseim szerencsével,
Köszöntsétek Petrovics Nikolot.»

Rusztem és Iliász bajraktárok kísérik őket a határig:

«Oh te török, Iliász bajraktár,
Mért van a föld Guszinjénél
Így felszántva, így felásva?»
«Nincs felszántva, fel van ásva,
Török sírok vannak itten.»
«Kitől estek ők el, itten?»
«Petrovics Nikola ellen.»
«Tán az orosz seregektől?»
«Nem, Petrovics Nikolótól.»
«S mennyi itt a sírok száma?»
«Sírok száma három ezer.»
«Oh te török, Rusztem bajraktár,
Ím e sírok nyitva vannak,
De nincs bennök halott egy sem.»
«Rátok várnak im e sírok,
Három ezer jó arnauta
Megesküdött kemény hitre,
A vallásra, az imámra,
Egyszer lőnek, handzsárt fognak,
Tüzes késsel nektek mennek,
Kinek-kinek bármit rendel
Jó szerencse és a végzet.»
Így kísérték a határig,
Megsóskolták, oda hagyták.

A kapetánok jelentenek a fejedelemnek:

«Gyűjtsed össze seregedet,
Azt üzeni Ali basa,
Vágyódik a tefericsre.»*
Hét levelet ír Nikola,
Széjjel küldi a hét hegyre,
Kettőt a két Moracsába,

* Kirándulás a zöldbe.

Egyet az Asane törzsnek,
 Másikat kap Levrecsáne,
 Egyet elküld Kutye felé,
 Másikat kap Vaszajevics
 Dobrnják is kap levelet,
 Másikat kap Niksics vára,
 Niksics várán *Milán* kapetán.
 Két hét múlva összegyűlnek,
 Czrnagorczok ötven ezren,
 Haragosak mint a kigyó,
 Tudnak vágni, tudnak futni,
 Lesni tudnak vészes helyen,
 Neki menni a fegyvernek,
 Sietni a sebesülthöz.
 «Oh apósom, jó Vukotics
 Itt van ötven ezer ember,
 Harminczhét a tüzes ágyú,
 Elég bomba várak ellen,
 Hozd el nekem Ali basát,
 Hozd el nekem elevenen,
 Foglald mind el az országot,
 Az arnauták egész földjét
 Szalonikhi városáig.»
 «Oh jó uram, Petrovics knéz,
 Dicsó hősök az arnauták,
 Nem oly könnyű ottan győzni.»
 Haddal indul *Vukotics Sztevátr*
 Elvezeti a sereget
 Guszinjének sikságára.
 «Ne ülj basa a szobádban,
 Leszállnak a hegyek fiai.»
 Nézzetek ki bajraktárok
 Az üveges ablakokon»,
 És a basa körültekint,
 Nem sápadnak bajraktárok?
 Bajraktárok nem sápadnak,
 Veszedelmet csak kaczagnak.
 Felugrik most Ali basa,
 Felhúzza az emenijét
 Megindul a csarsijára,

Elhívátja ott a pópát,
 El az egész rájah-népet.
 «Guszjinjei rájah halljad,
 «Petrovicsnak hada jön rám,
 «Hogyha ötét szeretitek,
 «Menjete el seregéhez,
 «Szögezzétek rám a fegyvert,
 «Adok nektek hozzá töltést».
 Hódolattal szól a rájah:
 «Urunk basa, Ali basa,
 «Téged.halva is szolgálunk,
 (dnkább semhogy hozzá álljunk.
 «Elmegy veled, el mindnyájunk».
 «Nem kell nekem segítségetek,
 «Elveszne a szegény rájah,
 «Reám szállna anyaátok
 «Maradjatok csarsijában
 «Én vagyok a ti atyátok».
 Végig megy a telál * hangja;
 «A ki szökik Guszjinjéből
 Tűzre jutnak a szolgálái.» **
 Szól a várból ágyú szava,
 Harczra hívja arnaütákat,
 Fejükön a fehér csulok ***
 Hátukon a fusztanella
 Lábukon a fehér nadrág
 Kezükben a hátultöltő,
 Háromezer arnauta.
 Egyet lőnek, handzsárt rántnak,
 Kinek-kinek bármit rendel
 Jó szerencse és a végzet.

A basa aranyba-ezüstbe öltözködve, fegyveresen végig nyargal a török sereg előtt, utána az arnauták. A mecset előtt imára megállnak. Az asszonyok oda szólnak fiaikhoz:

«Oh ti fiúk, átok, átok,
 «Ha gyalázat szállna rátok,
 «Anyátoknak kinná váltok».

* Kikiáltó.

** Asszonyok, gyermekek.

*** Fehér fez.

A harcz megindul, miután mind a két fél visszautasítja a felhívást, hogy adja meg magát. A basa a golyózáporban kivont karddal rohan a czrnagorczokra, utána a karcsú bajraktárok éles handsárral.

És jönnek az arnauták:

Egyszer lőnek, handsárt rántnak
 Tüzes késsel rárohannak,
 Édesen a czrnagorcznak,
 Torkán fogják, fogják kontyon,
 Puskalövést nem hallani
 Csak a kardok csattogását.
 Beleszól az ágyú szava
 Fekete föld majd meghasad,
 A derült ég majd leszakad,
 Csillag hull a láthatárra,
 Holtak földik már a mezőt,
 Egyik jajgat: «Szegény anyám!»
 Másik mondja: «Nem segít az!
 Kard és handsár, anyád, apád.»
 Áttör Ali az ellenen
 Hidat ver a Lim vizén át
 Letekint a véres vízbe,
 Tele elhullt arnautákkal.
 Fejedelmi ágyú dörög,
 Túlkiáltja Ali basa:
 «Ne féljeteK jó fiaim
 Segítség jön négyezrivel,
 Pesteráczból, Kolasinból.»
 Ágyú dörög, török ágyú,
 Jön a pópa, jön a rájah,
 Ágyút húznak le a várból,
 Segítik a tűzereket:
 Nem látni a Limnek vizét
 Czrnagorczok hulláitól.
 Két víz folyik itten össze,
 Limnek vize és a Zéta.
 Nem folyhatnak a sok holttól,
 Kiáradnak a mezőre
 Kivetik a sok hullákat.
 Körültekint Ali basa:
 «Jajj a Vlasik merész törzse
 Behatol már Guszinjébe!»

De egy vitéz arnauta
 Visszaveti vérben okét:
 «Védelmezd csak hideg Limet
 «Édes basa, Ali basa».
 S mit tesz Rusztem, a bajraktár?
 Hidat ver a Zéta vizén,
 Letöri az ellen hídját,
 Nem ereszti át az ellent.
 Fehér lovon vágat elé
 Kifent karddal egy arnauta
 Kifent karddal a kezében,
 Nehéz sebbel a szívében:
 «Védelmezd a hideg Limet
 «Édes basám, Ali basa,
 Ilias a jó bajraktár
 «Arnautákkal, háromszázzal,
 «Elfoglalta az ágyúkat,
 «Fejedelmi jó ágyúkat
 «Levágta a tüzéreket»,
 Áttekint a Limnek vizén
 Vitéz basa, Ali basa,
 Csodát lát a túlsó parton,
 Futnak már a czrnagorczok!
 «Megállj Szteván, jó Vukotics,
 «Állj meg kérlek még egy szóra!»
 «Hagyj békében, kemény basa,
 «Kudarczomban seregemnek
 «Oda veszett egy harmada!»
 «Megállj Sztevan, jó Vukotics,
 «Fogd e kardot, tartsd magadnak,
 «Fogd ez írást, az uradnak!
 «Hadd tudja meg Petrovics knéz,
 «Ne vádoljon téged soha,
 «Tudja meg, hogy jól harczoltál,
 «Vitézül az embereid,
 «Im a muhur,* reá ütöm.»
 Átúsztat a Limnek vizén
 Át a karddal, az írással,
 Iliász a jó bajraktár.
 Ezüst pénzt kap három százat
 És hozzá egy izenetet:

* Pecsét.

«Helyettem a nagy basának
«Kezet csókolj oh bajraktár.»
Guszinjében ünnepet ül
Vitéz basa, Ali basa.
Csetinjében könyekben ül
Petrovics knéz, a Nikola,
Odaveszett sok vitéze
Tizenhárom kapetánja.

Egy óraker ismét dördül az ágyú, a mulatók oszlanak, mindenki siet hazafelé, és mire 2 óraker az utolsó ágyúszó eldördül, néma és sötét az egész város, beállott ismét a szigorú böjt.

SZERAJEVOBÓL GORAZDABA

SZERAJEVÓBÓL A VADONRA. — ÚTI ALAKOK. — AZ ÁLARCZOS HÖLGY. — PRÁCSA. —
RANJEN-KARLA. — A BÉRCZ-TENGER. — GORÁZDA. — FERHÁD BÉG HERENDIA, A
FELKELŐ-VEZÉR.

1882. augusztus havában.

ABBAN a reggeli pongyolában volt még Szerajevo, mely éppen a nagyobb, élénkebb városoknak ad olyan sajátos, szokatlan physiognomiát. Az éjjeli pihenés után rendre-rendre ébred a város, hol ácsorogva, hol sietve látnak a házakból kibújó emberek az új munkához, álom és friss élet együtt van, minden készületlen és készülődő. A muezzin felébresztette már messze kihangzó méla énekével a hívőket, némelyek épen az ima előtti mosakodást végzik a nyilvános kutak előtt. A szűk és meredek bazár-utca egy-egy fülkéje előtt le van már eresztve a deszka, melylyel el volt zárva és rajta ül már békésen csibukozva a kereskedő. A szomszédban most szedik le a lakatokat, másutt még minden éjjeli állapotában van. Hiányzik még a nappali forró pezsgés, de meg van már mindenütt a reggeli frissesség. A lustákat nem látni, ők még alusznak. Az európaiak közül nem a leg-elegánsabbak, de a legdolgosabbak, a magyar zsidók és a krajnai munkások mutatkoznak apró csoportokban. Sűrű tömegek nincsenek még, de van néző elég, a ki megbámulja a kényes és fényes huszároktól környezett kocsikat, melyekben a miniszter és kísérete útnak indul, hogy meglátogassa mindenekelőtt azokat a kerületeket, melyekben még leginkább mutatkoznak a felkelés maradványai.

A citadellán és a sivár tetőkön hosszan elnyúló várfalak alatt vezet utunk, eleintén egyenesen napkelet felé, ama szűk szikla-hasadékon át, mely az egyetlen kijárás a várost három oldalról elzáró bércek amphitheatrumából. Mögöttünk marad a gazdag síkság, mely nyugat felé tágul, mögöttünk a száz minaret, gyorsan emelkedik a sziklafalba repesztett út, lent a Miljacska zöld vize fehér tajtékot vetve zúg sárga-vörös szikla ágyában, túl a vizén vakmerően emelkednek tépett falak, óriás oszlopok és tornyok, mind csupa merő meztelen kőszikla, újabb s újabb phantastikus alakok, minden kanyarulat után. Nemsokára a «kecskék hidja» veti át egyetlen merész ívben az utat a mély örvény másik oldalára s alig egy félóránnyira az élénk várostól olyan néma magányos vadonban vagyunk, melyben csak a katonáink által épített út emlékeztet emberi civilizációra és forgalomra.

Csak a patakot látjuk és sziklát és az alacsonyan kúszó bokrokat. Hirtelen fordulókon lassan haladunk fel

Ljubagosta sötét kunyhói alatt másodszor hidalja át az út a Miljacskát, elhagyjuk a patakot, mely egyenesen a Romanja-Planina vadonának nyugoti falairól szakad le, utunk délnek kanyarodik, a bokrok mindinkább magas, hűvös, árnyas erdővé emelkednek, mert itt még nem pusztított a fáknak két nagy ellensége, az ember, a ki levágja és a kecske, a mely újra nőni nem engedi; a vidék tágul, időről-időre egyes községeknek mértföldekre elszórt magános faházai tűnedeznek fel az erdős völgyekből, itt-ott egy kis kukoricza vagy hariskásaföld mutatkozik, jobbról a Trebevics sötét hegyes csúcsa, balról a magas erdő tetejéről a Romanja-Planina déli oldalának fehér sziklabástyái tekintenek le reánk.

Es itten nem hiányzik már az élet sem. Jól illenek a vad tájképhez a vörös turbános bosnyák hajcsárok, kik hordókkal, ládákkal, deszkákkal, sőt gerendákkal súlyosan megterhelt apró lovak hosszú sorait hajtják. Mindenütt felhatolnak, a hol az ő alig járható útjaik átmetszik az országutat.

Ezt nem használják. Nincs is reá szükségük, mert a szekér itten ismeretlen, az apró bosnyák lovak mindent elvisznek a hátukon és a régi utak, ha meredekebbek bár, de árnyasabbak és a mi a fő, rövidebbek a katona-útnál.

Biztatóbbak ránk nézve ez alakoknál, melyek tán még tegnap rablók voltak, s holnap megint azokká lehetnek, katonáink, kikkel mind sűrűbben találkozunk. Valóságos tábori élet; látszik, hogy háborús országban vagyunk.

Az úton őrzőjáratokkal, az utat áttekintő egyes dombokon tábori őrségekkel mindig találkozunk. De majd minden mellékútról, minden bokorból bakák nyomulnak előre: hazatérő tartalékosok, a kiket mostan kivonnak Boszniából. Mert jóllehet a felkelés minden utónyoma még meg nem szűnt, sőt épen e kerületekben még szervezett bandák léteznek, a pénzt kímélni, a csapatokat lehetőleg redukálni kell.

De nemcsak ilyen harcziás, hanem egészen idylli jelenetekkel is találkozunk. Alattunk a pataknál egy kis csoport. Egy utazó muhammedán hölgy itatja a hűvös árnyékban lovát. Ő maga egészen hófehér köpenybe burkolva a lovon ül férfi módra, mellette a lovat vezető ember. A nő, a hogy észre vesz bennünket, gyorsan felteszi utazó álarczát. A fáradságos utazás alatt nagyon kényelmetlen, fullasztó volna az a szigorú, sűrű lefátyolozás, mely Boszniában szokásos. E helyett tehát álarczot tart kezében az utazó nő, melyet arca elé emel, mihelyt idegennel találkozik, egészen mint a velencei signorák.

Így érjük el délfelé ebédlő állomásunkat, Prácsát. Míg lovainkat váltják, az alatt a katonai barakkok előtt elköltjük a tojásokból és conservekből álló egyszerű ebédünket.

Szűk völgyben, 706 méternyi magasságban a Prácsa vizének mentén áll vagy-15 ház, egy hán körül csoportosulva. Egy kis katonai tábor élénkíti és nagyobbítja ma. De régen, azt mondják, nagy város volt, 60,000 lakossal. Mindenesetre igen régi hely, mert már egy XIII. századbéli okmány mint püspöki székvárost említi.

Az omladozó prácsai mecsset udvarán őriznek egy sarkophágot, mely tán római, mert a bosnyák középkori sírkövek, ha sarkophág alakúak is, kivájt üreggel nem szoktak bírni. Középkori sírkövekkel sűrűn van behintve az egész környék. Inkább a dimenziók mint díszítések által tűnnek ki, nagy részük felhasználódott az új út építésénél. A legnagyobbak azonban ma is állnak másfél kilométernyire délkeletnek Prácsától a *pavlováci* várhegyen, mely alatt szűk szikla-

szorosban vezet tovább az út. Az olvasó ismeri már e sírkövek legnagyobbikát, melyet a hagyomány *Radinovics Pál* fejedelemének tart. Mindenesetre ő emelte volt a *pavlováci* várat, melynek romjai ma is állnak a *Vlaska Stjena* nevű sziklafalak alatti dombon, balpartján a Prácsa vízének, egyik főhelye egykor az ő dominiumát képező (ccomitatus Bereo)-nek, melyhez Vlaszenicza, Olovo, Prácsa, Dobrunj, a drinaparti Usztikolina, sőt egy ideig a Vrhbosznai vár is tartozott. «Novi in Praza» nevezik a raguzai követek, a kik itt keresték fel Pálnak fiát *Radoslav Pavlovicsot* 1423-ban. 1550-ben a vár már romban hevert. A «Pavlovác» neve, a körülmény, hogy Pál fia alatt még «Ujvár»-nak nevezték, elég alapot nyújt arra, hogy Pálnak tulajdonítsuk.

A vízmentén termékenyebb földek közt lefelé haladunk egy darabig, de azután elhagyjuk a Prácsát, mely egyenesen keletnek, óriás sziklakoczkák és sűrű erdők között tör magának utat a Drina felé. Utunk egyenesen délnek fordul, gyorsan emelkedik mind magányosabb, vadabb környezetben, merész serpentinák kanyarodnak fel a vízválasztón és sem embert, sem házat nem látunk többé, míg a szorosnak magaslátát el nem érjük a «Ranjen-Karaulá»-nál.

Ranjen-Karaula, «a sebesültek őrháza» nem hiába viseli e nevet. Itten vérrel van áztatva minden talpalattnyi föld.

A szerajevo-novi-bazári út e magas bércvadonban fekvő szoros szűk kapuján vezet át. Ősidőktől fogva itten szoktak lesben állani a rablók és felkelők. A legutóbbi felkelés is itten látta egyik nyitányát. Gorázda felől jött fel katonai fedezet alatt egy öszvér-szállítmány. A mint befordulnának a szorosnak szűk kapujába, keresztűz fogadja őket a fákkal és bokrokkal benőtt dombokról, melyek a kapunak mintegy oldalfalait képezik. Azóta erős őrséget tettek e pontra, melynek kemény harcokat kellett kiállani a múlt télen. Csak mióta a székelyek tartják megszállva a karaulát, őrizkedtek a felkelők a támadástól; de néhány órányira a karaulától, fent a hegyekben még aug. 8-án is harca volt az őrség egyik részének, mely rablókat ment üldözni.

A «Ranjen Karaula» nyergétől délfelé egyike nyílik a legnagyobbzerű kilátásoknak, melyeket látni, melyeket képzelni lehet. És talán könnyebben lehet elképzelni, mint leírni.

Új világ nyílik, a mint átlépjük a szoros magaslatát: a bérezek egy tengerén tekintünk végig, túl Montenegrón egész Albániáig.

Valóban, mint a vihartól felzúdított tenger, úgy hullámszerűen állunk az erdős bérezek, melyeken sziklák képezik az egyes hullámok fehér taraját. Így esik le gyorsan és mélyen egyik terraszról a másikra a talaj és egészen alant széles, csendes, sima folyó fényes ezüst szalagja kanyarog a tág völgyben falvak és buján termő földek között. A Drina vize ez, mely a montenegrói határon a Fara és a Piva összefolyásából eredve mindjárt mint nagy folyó jelenik meg az országban. A folyón túl pedig, egyik a másik mögött és fölött, nyolez külön hegyláncolat emelkedik, merész és vad körvonalokban, a távolsághoz képest mindenik más-más színezetben és világításban, árnyas erdők sötét zöldjében, napégette sziklák fényében, kékes derengésben, egész a legtávolabb, legmagasabb láncolatig, mely csak itt-ott emelkedik ki az előzők magaslatai mögül, mintegy odalehelve csupán, úgy, hogy az ember nem tudja szikla-e vagy hó az a sok fehér rovás, mely a kék párázatból átvillog. Ez a végső láncolat már az albán határon áll. De a legimpozánsabbak a közvetlen előtte szélesen, zordonan, feketén emelkedő montenegrói hegyek, ezek közt egészen jobbra egy valóságos, élesen négyszögű kapu a bérczekben, olyan forma, mint Erdélyben a tordai hasadék, de sokkal nagyobb: ott tör át útját a Drinába igyekvő Szutjeszka. Mögötte a 9000 lábnyi Durmitor, a montenegrói hegyek fejedelme, melyen még a kőszállai kecske él, 70 kilométernyi egyenes távolságban.

Az őrház előtti padokon bámultuk a kilátást fekete kávé mellett, melylyel egy volt rabló kedveskedett, a ki most az őrség szolgálatában áll. Körülöttünk is a leggyönyörűbb vidék. Lány gyep közt, friss források alatt vezet fel a dombon a bükkfák sűrűjébe keskeny út. Az ember azt hinné, hogy angol parkban van, ha nem tudná, hogy rablók útja. És míg a tiszt nekünk elbeszéli a vitéz őrség hadi kalandjait, addig a fehér sátorok előtt álldogáló székelyfiúk annak örülnek, hogy az idegen urak: «Magyarul beszélnek — — — magyar emberek!»

Rövid pihenés után neki indultunk megint, nagyot kanyarodtunk végig az egész hegyoldalon és aztán hosszú serpentinákon kezdtünk leereszkedni; csak az utolsó fordulónál pillantottuk meg 11 órai utazás után Gorázdát, a Drina zöldes vizén.

Gorázda a Teleki grófok ősi fészke; innen jöttek Magyarországra, mint Buzinból a Keglevichek a török foglalás elől. Teleki Mihály a Cserei által is említett bosnyák családi neve mellett viselte a Gorázda nevet is és a széki Teleki nevet csak Erdélyben vette fel.

A város a folyó magas balpartján meredek hegyoldal alatt nyúlik el. Az egykor jelentékeny hely ma lesüllyedt 800 és egynehány lélekre. Virágkora a XV. századba esett, midőn a halomföldi grófok a szomszédos Szamobor várában szoktak nyaralni, melynek omladékai 13 kilométernyire a várostól a Janina és a Drina összefolyásánál ma is láthatók. Egy félórányira ugyanazon irányban, a csajniczai úton ma is mutatják Szent-György templomának romjait, melyet a hagyomány szerint István herceg a Herczegovina alapítója épített. Még 1529—1531-ben nyomda létezett a városban, melyből cyril egyházi könyvek maradtak fenn. 1568-ban *Musztafa* budai basa köhidat építtetett a 150 lépésnyi szélességű folyón. A pillérek még mindig állnak, két négyszögű a partokon, négy hatszögű a vízben. Rajtuk fekszik a mai fahíd. A második pilléren cyril sírfelirat van befalazva, jele, hogy már akkor kezdték a régi sírköveket építésre használni. Abból az időből származik az ívezett kapuval ellátott tágas épület is szemben a híddal, mely egykor karavan-szeraj volt, ma istállónak használtatik. A kapu mellett két, vele szemben hét kandalló látszik még a fennmaradt körfalakon. Két római sarkophag nem messze innen állott egész 1880-ig. Azóta eltűntek.

Mostan Gorázda apró, szegény helység, mecsetei is csak fából valók és csak a terjedelmes katonai barakkok adnak neki bizonyos jelentőséget.

De ha Gorázda magára nem is érdekes, itten folyt le utunk egyik legérdekesebb jelenete,

Alig estünk túl a hivatalos fogadtatáson és bemutatásokon, és alig kezdte meg a minister audentiáit, jönnek és jelentik, hogy Ferhád bég Herendia, a híres fölkelő vezér beizent fiával a faluba, mely előtt fegyveres embereivel áll, hogy szabad kíséretet kér, mert beszélni akar a ministerrel.

Ferhád bég a *salvus conductust* megkapta, és a mint a tisztí barakkban a kitűnő vacsoránál ülnénk, jelentik, hogy már itt is van. A minister siet a konakba, a mi alatt egyébiránt csak közönséges

török faház értendő, három kis szobával az emeleten. Itt várjuk Ferhád bégét, a minister, a kerületi főnök Szerajevóból, a járási főnök Csajniczából és én.

Avd'aga, egy becsületes muhammedán bosnyák, a ki mint helyettes járási főnök működik Gorázdában, vezeti be. Ferhád bég Herendia, a mint a tisztesség megkívánja, levette papucsát és mezítláb lép be, magas ruganyos alak, sasorral, lenyúló fekete bajuszszal, vörös turbánban, kék dolmányán a Medsidie-rend és egy vitézségi érem, melyet a montenegróiak elleni harcokban mint török jüszbasi szerzett. Egész utunkon observálható volt, hogy a miniszter előtt a bensülöttek, egy pár nagy bég és kádi kivételével csaknem mind reszketve állnak, remegve beszélnek. Ez nem. Sem kihívó, sem alázatos, sem félénk nem volt magatartása. Kállay kérdésére, hogy mit akar, nyugodt lélekkel elmondta, hogy a montenegróiak félrevezették őt mindenféle ámitásokkal; de ő belátta, hogy csak fájának régi ellenségeit szolgálja; hogy azért eljött magát alávetni és megadni; és ha kegyelembe felfogadják, ő viszont fogadja, hogy Ferencz József császárnak leghívebb alattvalója lesz.

Ezután Kállay beszélt az ő muhammedán szívéhez; beszélt arról, hogy épen a muhammedánok nem tarthatták volna fenn magukat ebben az országban, ha mi nem jövünk; megmondta neki, hogyha semmi közönséges büntettet nem követett el, hanem csak ellenünk harczolt, akkor O Felsőge, kinek hatalmát most megismerték és kinek meg fogják ismerni jóságát is, megkegyelmez neki. De adjon kezet, fogadjon hűséget «kemény hitére», mert ha bármit cselekednék még egyszer O Felsőge ellen, akkor nem lesz neki többé megbocsátva.

Es Ferhád bég odalépett a ministerhez, felemelte fejét, lel kezét és azután sajátóság hirtelen mozdulattal kezet adott és fogadta hangosan «legkeményebb hitére», hogy hű lesz és engedelmeskedni fog O Felsőgének és tisztviselőinek, és így végezte, hogy: «Zsivió, zsivió, zsivió!»

Azután felszólította még a minister, hogy most már adja át fegyvereit.

Ferhád bég lement és nem sokára felhozta az én szobámba, a hol a kerületi főnökkel és Abd'agával vártuk, a maga és fiának fegy-

véreit, kendővel egy csomóba kötve, egy Winchester- és egy Snyder-puskát, handzsárt és két pár pisztolyt. De mindjárt előadta a kérelmét is, hogy fegyvereit megtarthassa: mert, úgymond, jó barátságban volt ugyan eddig Kovacsevicscel és Tunguzzal, de most meglehet, hogy rátámadnak, ha otthon lesz. Majd belenyugodott a főnök biztatásába, hogy egyelőre hagyja nála fegyvereit, később, ha szüksége lesz rá a maga védelmére, majd visszakaphatja. Aztán elszíttuk a béke-cigaretteket.

FÓCSA

A DRINA PARTJÁN. — FELKELŐK ÉS RABLÓK. — PANDÚROK. — A CSENGICS-CSALÁD. — TELEPHON. — FÓCSA. — TÖRTÉNELMI EMLÉKEK. — MŰIPAR. — BUJDOSÓK ÉS HAZATÉRŐK. — A BOSNYÁK HÁZ, — AVD'AGA EBÉDJE. — A «ZÖLD MAGYAROK».

VAD ordítás riaszt fel álmomból. Egészen sötét van még. A kiáltás olyan fanatikus, olyan harcias, annyira szívből, lélekből fakad és annyira közelemben van, hogy az első pillanatban nem tudom mire vélni. Most értem: «Hajah, álla fallahb Nem felkelők, csak az ártatlan müezzin hívja reggeli imára a jámbor lelkeket. De a gorázdai kis falusi mecset fa-minaretje oly alacsony, a nem különben fa-konaknak, melyben hálunk, annyira közelében van, és az itteni müezzin a szokott méla, chromatikus moll- és orrhangokba olyan délczeg és szilaj riadókat vegyít, hogy csaknem idegeneknek váltak előttem az ismert hangok.

Egy óra múlva már lóháton ültünk. Mert Fócsába még nem vezet szekérút. Most építik a katonák a Drina balpartján, és a munkálatoktól néha annyira az örvény szélére szorultunk, hogy csak ló ló után, ember ember után mehettünk. Igazán vadregényes utazás volt. Vadregényes a vidék, a helyzet, az emberek, a környezet. A zöldhajtókás székelty ezredből való szakasz egészen a harctéri szabályzat szerint masíroz. Huszárok nyitják meg és végzik a hosszú menetet. Mi czivillek közre vagyunk fogva. Így haladunk nem sokára magasan fenn a Drina medre fölött, néhol valóságos örvény szélén; sziklák, bokrok

közt, melyeket csak itt-ott vált föl egy-egy hatalmas facsoport. Jobb kézre meredeken emelkedik a hegyoldal. Balra alattunk részint egészen kopár a hirtelen leeső lejtő, részint fákkal van még borítva, melyek vagy már kidőlve feküsznek, vagy alig-alig kapaszkodnak még messzenyúló gyökereikkel. A fák közt czifra levelű haraszt burjándzik, a kopár helyeken nagy magányosan egy-egy öles vad mályva sárga virága. Mélyen alatt a Drina folyik csendesen. Nem mint ha sima ágyban folyna. Medre nem agyag, sem nem homok, sem nem kavicsos. Hanem csupa merő eleven kőszikla. A víznek szélein áttetszenek a kimosott, kiköszörült összevissza tépett szirtek, melyek színük, alakjuk, mélységük szerint magának a víznek is a legkülönbözőbb színeket adják. Ezeken a széleken néhol *zúg* is és csak úgy veti a fehér tajtékot a folyó. De a szélektől lefelé mind mélyebben esnek le a sziklák, már-már csak alig tetszenek át a vízen és végre egészen eltűnnek. És itten széles középmedrében olyan tiszta, mély, zöld és olyan sima a folyó, mint a smaragd; mert noha szikla a meder, de mély és a mély vizek csöndesek.

Túl a vízen változik a tájkép. Oda át csak lassabban emelkedik a vidék és a víznek szélén mindenütt helyet ad a többnyire gondosan bekerített gabona- és kukoricza földeknek. Csak ezeken túl emelkednek erdős hegyek, melyek mély szakadással és hegyipatakok által vannak egymástól elválasztva. Oda át is masíroz egy gyalog szakasz. Mondják, hogy a távíró biztosítása végett. Az is meglehet, ha nem is mondják, hogy miattunk.

Ezen a vidéken a felkelésnek még vége nincs. Augusztusban még tetteleg csatáztak. Rablótámadások még ma is előfordulnak és a hatóságnak öt-hat, félig rabló, félig felkelő bandáról van tudomása. És ha a fedezet, mely alatt vagyunk, komoly akar lenni, szükséges, hogy odaát is legyen őrség, mert ha onnan átlőnének, a vízen át sem nem üldözhetjük, sem el nem kergethetjük őket.

Friss reggeli levegő; harmattól és napsugártól ragyog minden. A székely fiúk magyar nótákat dúdolnak. A hol kissé kitágul a talaj, akadnak egyes házcsoportok, vagy házak, messze elszórt községek részei, ha egyéb nem egy ronda hán, ha még ez sem, akkor legalább egy kávéház: lombsátor a vadonban, mely alatt egy kis parázs mellett hamar megfőzi a frissítő italt a kafedzsi. Ilyen jó üzletet régen

csináltak. Mindenik kap egy pár forintot. Az ilyen kávéállomásokat koldusok és parasztok felhasználják, hogy a miniszter elé járuljanak. Furcsa kis tarka társaság. De semmi sem lehet furcsább és tarkább, mintha úgynevezett pandúrokkal találkozunk. Felfegyverzett benszülöttek, a kik két-két katona kíséretében szintén részt vesznek a biztonsági szolgálatban.

Fegyverük katonai. Öltöztük a népviselet. Némelyik feltüzi turbánjának oldalára a basák régi jelvényét, szárnyat ábrázoló pléh-forgót.

Ilyen megszökött pandúrokból került ki a felkelő-vezérek egy része. De a visszatérő megnyugvásnak jele, hogy a biztonsági szolgálatra ismét fel lehet használni a benszülötteket is.

Egészen másképp néz ki a lovascapat, mely leszállva a lovakról, ottan vár reánk, a hol az Osanica-Rjeka vize szakad keskeny hegyhasadékon át a Drinába. Messziről megismerjük Dervis bég Csengicset. Zömök, haladt korú, de még ruganyos férfiú; élesen metszett sasorr, mélyen fekvő komoly szemek setét tüsszel, deresedni kezdő hosszan lekanyarodó fekete bajusz. Képzelné sem lehet szebb ősi képet. Már Szerajevóban meglátogatta volt a minisztert és úgy látszik, megtetszettek egymásnak. «Én nem akarok tőled semmit, de eljöttem, hogy megmondjam, hogy ezt és ezt kellene tenni. Mert az jó lesz. Ha pedig nem teszed meg, akkor rossz lesz». Aztán beszélt ötszáz éves családjáról, mely a kis-ázsiai Csengeriből jött ide és eddig harmincz vezért és basát számlált. És azon végezte, hogy örül, hogy a császár végre küldött valakit, a ki tud a nép nyelvén beszélni és a kivel szabadon beszélhet a nép.

Dervis bég Csengics tehát, a ki nem feje ugyan a családnak, mert az egy még sokkal Öregebb úr, a ki már nem mozdul falusi kastélyából, de lévén a családnak mozgató lelke, kilencz Csengics-csel várja itt a ministert; mert ez a kerület és különösen a Zagorje a Csengicsék fészke, száz Csengics család van itten és az ő kezükön majdnem az egész földbirtok. Valamennyin meglátszik, hogy urak, és meglátszik, hogy ez a tisztelgés nincs hivatalosan rendezve. A barátságos üdvözlések után a Csengicsék kíséretükkel együtt a menet élére állnak s úgy vonulunk be 11 óra felé Uszti-Kolinába, melynek fehér mecsetje már messziről int.

Míg a sok lovat átszállítja a komp, addig az ottani őrség vendégei vagyunk és a hűvös lombsátorban élvezzük a jó reggelit, melylyel vártak. Aztán mi is átkelünk a Drinán, hogy a jobb parton folytassuk utunkat.

A túlparton is őrség táboroz sátrakban; katonáink itten odáig vitték az éberséget, hogy innen telephon összeköttetésük van Fócsával. A nap már forrón égetett, untam a folytonos lépésben lovaglást, előre sarkaltam lovamat s egyedül haladtam élénkebb tempóban a mívelt földektől borított lankás alatt, itt-ott hatalmas dió- és bükkfák árnyában. A fele úton találkozom Obadich tábornokkal, a ki tisztjeivel a minister elé lovagolt. Egy-egy mezőn munkások dolgoztak, egy-egy sövény-gunyhó szűk ablakán bozontos arcz tekintett kíváncsian reám. Egy óra körül volt, mire Fócsa elé érkeztem, a hol a tisztviselők és előljárók, a tanítók iskoláikkal már kivonultak volt és a lakosság festői csoportokban hevert a szilvafák alatt, valamennyien a ministert várva.

Fócsa egészen körül van véve erdős hegyekkel és egyike a legszebb fekvésű helyeknek. Itt egyesül a Csehotina friss vize a Drinával, a viznek tehát, mely a tájkép költészetének egyik legfőbb eleme, itt nincs hiánya. Két fahid vezet át a Csehotina bal partjára, a hol a városnak főtömege fekszik; egyes külön szárnyak és csoportok a jobb parton húzódnak fel a hegyek oldalán. Az ország legrégibb mecsetei itt találhatóak és mivel az ozmán hatalom fénykorából valók, szépségben is felülmúlják a többieket. Nem külső czifraság, hanem a tömegek elrendezése, a monumentális falak faragott kőből, az impozáns kupolák, melyeknek ólom fedele, különösen holdvilágnál, mint az ezüst ragyog, és a magas minaretek arányai valóban gyönyörűvé teszik e régi szent épületek némelyikét. Középkori emlékekből itt is csak bogumil-sírok maradtak fenn. Az egyik Bitorg mellett két sor tánczossal ékítve, «Branislav Brsnil fejedelem, a derék vitéz» emlékét tartja fenn. Talán ama szép épületek hatása, hogy itten tovább maradt meg, mint másutt, romlatlanul a keleti műizlés. Fócsának jelentékeny műipara van, mely érdemes a leggondosabb ápolásra. Ha az ország megnyílik egyszer a közforgalomnak, a vagyonosodás egyik forrása lehet ez az ipar, mely már-már kivesző félben van világszerte a gyárszerű tuczat-munkával szemben. Délután meglátogattam a bazárt. Az ezüst-filigrán ipar rokon azzal, mely századok

előtt Erdélyben is virágzott; a főcsai handzsárok híresek az egész keleten és egyéb apróságokon kívül kések is készülnek itten, melyeknek berakott csontnyelei valóságos díszművek.

A főcsai kerület be van ékelve a novibazári szandsák és Montenegro közé, itten mondhatni szüntelenül foly a határháború, melyet ha nem az országok és a kormányok, a bégek és a vajdák folytatnak a maguk szakállára. Számos népdal és ballada története itten szerepel. Főcsai kis helyőrségünk, meglepve az események által, alig 200 emberből állva, nehéz napokat élt itten az utóbbi felkelés kezdetén, mikor néha a környező hegyek mindenikéről levillogtak a felkelők őrtüzei. Ma is ez a vidék a legveszélyesebb. Épen megérkezésünk napján több ezer forint értékű marhát hajtottak el a rablók.

Ez a harczias világ természetesen nagy lendületben tartotta a főcsai fegyver- és kés-ipart. Érdeemes ráügyelni, hogy a harczias világgal együtt, melynek most már hihetőleg vége lesz, ne tűnjék el ez az ipar is.

A minister, mint mindenütt, úgy itt is azonnal kihallgatást tartott és itt is, mint mindenütt, csak úgy tódultak az emberek a kifogyhatatlan türelemmel mindenkit végig hallgató «musir» elé.

Persze nem minden kívánság nyerhetett teljesülést. Egy fiatal suhancz, sötéten lesütött tekintettel, útlevelet kér. «Az én apám és az én nagyapám és minden őseim, háromszáz esztendő óta mind becsületes emberek voltak. Az országúton jártak és nem mellékutakon. Adj nekem útlevelet, mert én is a nagy úton akarok menni és nem akarok kibujdosni a mellékutakon. Ebben az országban pedig nem maradok.» A minister tudakozódott viszonyai után. Anyja és öt testvére van és mindent el akar hagyni, mert, a mint monda, «törvénye nem engedi meg, hogy maradjon.» — «De hát a legnagyobb hodzsák és muftik is megmaradnak itten és ők csak jobban ismerik a törvényt mint te. Hát te mért nem maradhatnál r» Hiába való volt minden okoskodás. «Én nem maradok, én megyek.» Mivel azonban még katonaköteles korban volt, a kivándorlási engedélyt nem kaphatta meg. Másokat, kik hasonló kérelemmel jöttek, sikerrel beszélt rá a minister, hogy ne hagyják el hazájukat. Az ilyen egyes jelenségek mellett azonban fel kell említeni a nagyszámú kérelmet visszatérési engedélyért és a 400 menekültet, a kik épen a minister itt tartózkodása idején tértek vissza Montenegroból.

F Ó C S A

Azok közt, a kik vissza akarnak térni, sokan vannak a legbefolyásosabb férfiak közül, és nem csupán volt felkelők, hanem még többen, a kik a felkelés elől menekültek, miután figyelmeztették a hatóságokat, hogy a felkelés ki fog törni és katonai fedezetet kértek. Minthogy ezt meg nem kaphatták, menekültek, nehogy a felkelésben részt venni kényszeríttessenek.

Fócsán kőből épült szép orthodox iskola is van, melyet a minister szintén meglátogatott. Fócsai érdekes élményeink közé tartozott az ebéd is, melyre Avd aga, a polgármester hívott meg bennünket. A legelőkelőbb bosnyák ház is csak fából és vályogtéglából épül. De mondhatni, hogy a legszegényebben is meglátszik a keleti embernek a szép iránti érzéke és a keleti fantázia közreműködése. Ezért olyan festői minden bosnyák helység. Bármily rondák legyenek a házak közelről és belülről, távolról megannyi elegáns villát vél az ember látni. A legkisebb ház is emeletes és a jobb lakosztályok, persze többnyire csak két szoba, az emeleten vannak. Az emeletnek vagy két széle vagy közepe jóval kiugrik a földszinten túl; a háremből ered a szokás, hogy az asszonyok, kiknek a különben is sűrű farácsfal fedett ablakokon kihajolni nem szabad, az előugró részek ablakaiból még is áttekinthessék az egész utcát, a mi egyik legfőbb szórakozásuk. Az emeletnek az udvar felé eső részén mindig van egy deszkából és gerendából emelt nyílt tornác, melyről messze ki lehet tekinteni, a csaknem mindig gyönyörű kilátást élvezni. A szoba egyik oldala mindig el van rekesztve külön könnyű deszkafallal, mely jobbról-balról faliszekrényeket, néha gőzfürdő-helyiséget képez, míg a deszkafal közép nyílásából kitekint a nagy cserép kályha, fehér vagy sárga, tányérforma fénymázos zöld mélyedésekkel tarkítva, alakjára sokszögű obeliszk. Ez a deszkafal és egyáltalán a háznak minden farészei, úgy kívülről, mint belül, többé-kevésbé gazdagon és ha durván is, de jó keleti ízléssel ki vannak faragva. Az ablakok ívezve, a tornácok nyílásai csúcsívekkel vannak ékítve. A legrosszabb ház is legalább festői, kivált ha az idő már megfeketítette a farészeket. De az olyan jó karban és tisztán tartott házak, mint Avd-agaé, nemcsak festőiek, hanem lakályosak is a falakon és a tornáczokon körül-futó menderlikekkel és a mindenütt kiterített szőnyegekkel, melyek között, mint mindenütt a keleten, néha itt is valódi remeket lehet találni.

Az előkelő házakban a belső falak nincsenek meszelve, hanem a falak fehér, a plafond kék, vagy szürke fénymázzal, olajfestékkel vannak mázolja és festve, úgy, hogy szinte márványra emlékeztetnek.

Avd-aga számos vendéget hívott meg, köztük volt Dervis bég Csen gics és öt más Csengics, de mindezek álltak és szolgáltak, csak mi európai vendégek ültünk az alacsony kerek asztal körüli. Épen így volt egyik arab barátomnál, a kinél felső Egyiptomban ebédeltem. A ki megtud barátkozni a juhszaggal, az a jó török konyhát nemcsak jónak fogja találni, de találni fog valódi delicatesséket, zöldségeket, melyek Európában ismeretlenek, kitűnően sült húsokat, tésztákat. Kifogásolni főképp azt lehet, — de nem egészségi szempontból, — hogy félig hidegen, félig melegen tálalnak mindent. Avd-aga ebédjén a piéce de resistance egy pompás sült bárány volt, mely a maga igaz alakjában került az asztalra, rizszsel, vagdalt hússal, mindenféle fűszerrel és mazsola-szőlővel töltve.

Ebéd után közénk ültek a földre borított szőnyegekre a bennszülött uraságok és kitűnő török kávé és csibuk mellett folyt a társalgás, főképp a környékben elhelyezett székely ezredről.

Mióta az exponált őrállomásokat a székelyek tartják megszállva, nem fordult elő többé támadás. A már lefegyverzett lakosoktól a székelyek, ha parancsot kaptak, hogy nézzenek fegyverek után, egy szempillantás alatt kiszedtek még egy pár száz fegyvert. aZöld magyarokénak nevezték őket a zöld hajtóka után, vagy cpravi arnauti», valódi arnautiaknak. «A törökök, mondja Avd-aga, ha valahol ki akarták pusztítani a rablókat, arnautákat — albánokat — küldtek. Nektek magyarokat kell küldeni. Mert vagy az arnauták a magyaroktól, vagy a magyarok az arnautáktól származnak.» Mikor megmondták neki, hogy a társaságban hárman vagyunk magyarok, a minister, Obadich tábornok és én, nem is igen jött zavarba, csak annyit mondott, hogy: «A hogy Isten akarja.»

A török módra naplementekor kezdődő és igen .hosszan tartó ebéd után még sokáig ültem künn a mi lakásunk tornácán és néztem, hogyan ragyognak a sötét hegyek alatt a Drina csendes vize és a mecsetek csendes ólomkupolái a holdnak tizenöt napos- világában.

ROGATICZA ÉS A ROMANJA-PLANINA

AVDAGA. — RABLÓFÉSZEK. — A PRÁCSA VÖLGYE. — ÚTI JELENETEK. — A BÉLYEG. — ROGATICZA. — RÓMAI ÉS KÖZÉPKORI SÍROK. — AZ ELSŐ MUHAMMEDÁN BRANKOVICS. — A ROMÁNJA PLANINA ÉS SZABAD HAJDÚL — A NOVÁK-MONDAKÖR. — MÉG EGY RABLÓFÉSZEK.

KORA reggel indulva Fócsából, 7 órai lovaglás után visszaérkeztünk Gorázdába, a hol török ebéddel várt bennünket Avd' aga, helyettes járási főnök. A házi urat nagy előzékenységgel és mély respectussal adta, jóllehet a ministert sohasem köszöntötte máskép, mint «Servus Excellentia.» Így tanulta a tisztektől, hogy «servus» az európaiak köszöntése.

Ebéd után azonnal kocsira ültünk, hogy újabb hat-hét órát utazzunk Rogaticzáig. Egy darabig ugyanazon serpentinákon haladunk felfelé, melyeken a Ranjen-Karaulától jöttünk le. Sokáig int felénk látszólag egészen közelről egy kis falu, de sokáig nem érjük el, mert körül kell kanyarognunk az egész hosszú hegyháton. Hires régi rablófészek, Karovics a neve. Mire elhaladunk közvetlen fölötte, jól betekintheztünk a bégnek feudális kastélyába; erős bástyatornyok, magas kőfalak szűk kapuval veszik körül az éles szögű fedelekkal fődött épületeket. Túl a Drinának most már mélyen alatt fekvő völgyén mindinkább fölemelkedik a montenegrói fekete hegyek megdőbbsen-tően sivár-és nagyszerű panorámája. Utunk még mindig ugyanazon széles hegyháton felfelé kanyarodva, végre elválnak a Ranjen-Karaulá-hoz vezetőtől. Forrón verik vissza a déli napsugarakat a sziklák,

melyekbe az út törve van. De egyszerre, egy csapásra, megváltozik minden. Elértük a gerinczet, hirtelen fordul az út, lefelé kanyarodunk, mint varázsütésre eltűnt a montenegrói panoráma, el a Drina szép völgye, de el a csaknem kiállhatatlan forráság is, hűvös áramlat, az erdő zúgó-búgó levegője leng bennünket körül. Sűrű magas bükkösnek mély árnyában haladunk.

És nem sokára újabb változása a decoratióknak. Száz operát is ki lehetne állítani ennek az országnak folyton változó, de egyaránt megragadó tájképeivel.

Ha egyszer megnyíltak ezek a tartományok a civilizációnak és ezzel együtt a turista-áramlatnak, akkor ez magában is egyik pénzforrásává válhat a lakosságnak. A Svájcban s a Pyreneákon kívül nincs ezeknél szebb vidék Európában. A sűrű erdő tágul; letekintünk a mély völgyekbe; a bükkfa-csoportok közt roppant sziklakoczkák hentelegnek, némelyik akkora, mint egy négyemeletes ház. Iszonyú pusztításokat és forradalmakat vihetett végbe itten a víz, mielőtt megalkotta ezt a titáni tájképet. Most zúgva és tajtékozva bár, de nem tombolva többé, töri magának útját a széthányt sziklakoczkákon át a Prácsa vize, lefelé sietve a bérezek magasáról a Drina ölébe. Békésen tenyészik ott, a hol a sziklát mossa, a hatalmas bükkfák árnyában a puha moh és a cifralevelű sűrű haraszt.

Itt is őrház áll a vadonban. Katonáink kíváncsian várják a menetet. Hiszen különben embert is csak elvétve látnak, azt is leginkább csak rajok tüzelő és aztán gyorsan a sziklák tömkelegében eltűnő rablót. Néhány tiszt és tisztviselő, a ki már Rogaticzából jön a miniszter elé, megsarkantyúzza a lovát és körülveszi a miniszter kocsiját, úgy, hogy innen fogva igazán fényes harczias kísérettel utazunk, melyben huszárjaink mellett képviselve van mindenféle egyenruha, nyugati és keleti jelmez.

Meredeken haladunk lefelé; mélyen alatt nagy fahíd vezet át a Prácsa vizén. A túlparton kafedsi vár bennünket viskójában kávéjával és gyönyörű pisztrángokkal, melyeket hatosával kínál. Tovább nem sokára már a rogaticzai lakosság egyes apró csoportjaival találkozunk. Többnyire folyamodók. Minduntalan megáll a kocsí és az egész menet, a miniszter átveszi a folyomodványokat és a konakhoz rendeli az embereket. Így állunk meg egy rongyos cigány előtt is, a

ki mély alázattal nyújtja át folyamodó levelét. Tovább megyünk. «Halt!» A minister felbontotta, elől, hátul megnézte az irást; mi volt rajta? Két darab bélyeg az egyik sarkán, egyéb semmi. Tiszta — üres papiros, egy árva betű, még a folyamodónak neve sincs rajta. Legalább ezt meg kell tőle kérdezni. Arról tehát nyilván gondoskodva volt, hogy legalább a bélyegtörvények mélyen áthassák a lakosságot. Mit gondolhatott ez a cigány? «Minek írjak sokat, mikor úgy sem tudok írni? A musír az első ember a császár után, az úgy is jobban tudja, mint én, hogy mit akarok. De a bélyeget rá teszem a papirosra, mert a nélkül semmit sem szabad kérni, sem panaszkodni, különben jaj nekem!» Vagy azt is gondolhatta: «majd elmondom élő szóval, mi a bajom, csak a bélyeg legyen meg». — Csak mióta a minister lejött, kapták a néppel érintkező közegek azt az utasítást, hogy lehetőleg mindent élő szóval, vagy rövid jegyzőkönyvvel intézzenek el, és kíméljék meg magukat és a népet a sok írástól és bélyegtől, melyhez szokva nincs.

Végre kitérőül előttünk, nagy hegyektől körülvéve, a rogaticzai nyájas síkság, a viruló életnek tarka képe, a leáldozó napnak utolsó sugaraitól aranyozva. A Rakitnicza-Rjeka, a «Rákos patak» öntözi buja kertjeit, réteit, termő földjeit. Nagy boglyákban van már összehalmozva a búza, magasan lengeti hosszú leveleit a kukoricza. A város maga fehér házaival a mosolygó jólétnek képe: sok gazdag bégcsalád lakik itten; köztük ugyanazon ma is hatalmas Szokolovics család, mely a leghíresebb nagyvezérek egyikét adta a török birodalomnak. De a 2000 lakossal bíró kis város nemcsak szép és gazdag, hanem híres szent város is. Nem hiába int felénk annyi karcsú minaret.

Rogaticzának — törökül Cselebi-Pazár — nagy neve van az izlamban. Mostani muftija is, — különben egyike az elsőeknek, a ki a ministernél tisztelgett, és igazán előkelő finom modorú ember, — egyik szövétneke a szent tudományoknak. Érti is, hogy kicsodamicsoda, és mikor aranyos himzetű fehér turbánjával, arany gallérú világos kék kaftánjában a minister előtt állott, egész tartása azt látszék mondani: te a miniszter vagy, hatalmas vezír, de én a rogaticzai mufti vagyok és az is valami! Hiszen rogaticzai születés volt az elébbeni seik-ül-izlam is.

A rogaticzai bégek nagy fanatizmus és türelmetlenség hírében állottak volt. A mit mi láttunk, az legalább nem erre mutatott. Kállay, miután másnap kora reggel már tovább akart utazni, vissza Szerajevóba, mindjárt vacsora után, melyre a tiszt menageban voltunk meghiva, még az nap este fogadta elébb a hivatalnokokat és aztán, mint mindenütt, mindazokat, a kik a miniszterei szólni akartak. Az előkelő muhammedánok az orthodox község előjáróival együtt jelentek meg. Miután az előbbieket átvették és megköszönték az összeget, melyet egyházi céljaikra kaptak, a miniszter hasonló összeget adott az orthodox község előjáróinak is mostan épülő templomuk számára.. És ezt nem csak ezek köszönték meg, hanem utánuk felkelt ülőhelyéről egy fiatal, igazi úri kinézésű bég is, odalépett a miniszter elé, és szép, illő szavakkal a muhammedánok nevében is megköszönte a keresztény templomnak szánt adományt. Igaz, hogy volt benne valami, mint a mikor állónak tartja az ur, hogy megköszönje, a mi jót tett valaki az ő emberével.

Rogaticza és környéke valóságos tárháza a régiségeknek. Egyik kövek töredékes felírása ismeretes Mommsen gyűjteményéből.* *Blatt* fedezte fel. Abid bég házában fekszik a visegrádi úton. Három másikat közölt Hoernes.** Egy sarkophág fedelével együtt a ladjeviczei úton fekszik. Az új szerb templomba be van falazva egy római genius, melyet Hoernes nem említ. Középkori sírkövekkel csaknem ki van kövezve az egész város, és ilyenekből készült a két hid egyikének mellvédje; egy felemelt kar látható itt a kövek egyikén. Két kard a fő-mecset előtt folyó patakon átvezető kövön. Valamivel feljebb hasonlóan alkalmazott kövön egy egyenes kard. Blau eze- ket tévesen tekintette, rómaiknak. Ilyen középkori sírokban az egész környék rendkívül gazdag. *Vladjevine* mellett, 6 km.-nyire a várostól, félóránnyira terjednek az út hosszán nagy csoportokban. A 78-ik gyalogezred tisztjei, a kik e sírok közt ástak, arany gyűrűt találtak nagy amethyst kövel és arany szövetek foszlányait. Nevezetes a kövek némelyike a különben oly ritka felírások által. Az egyik felírás, feltűnő módon jobbról-balra így olvasható:

«Va ime otca i sina i sv duha. Ovd i leí *Vlatko Vladjevic* koji

* C. I. L. III. 2766.

** Arch. Epigr. Mitth. aus Oesterreich. 1880. 45—46.

nemoljase otca, ni mater, ni sina, ni brata niti i jednog coveka, ōsim greha (?). Obidje mnoge zemlje kod kuće pogib. I na njega usijece kamen njegov vojvoda Miotos i družina s Bozijom pomocu i knezá Pavla miloscu, koji pirhrani Vlatka, spomenuo Boga.»

«Az atyának, fiúnak és szent léleknek nevében. Itt nyugszik *Vlatko Vladjevic*. Nem volt sem atyja, sem anyja, sem fia, sem testvére, sem senkié, csak büne.» (Tán bogumil felfogás szerint felesége.) Bejárt sok országot, meghalt itthon, Emlékét faragta vajdája *Mijotos* és hivei, Isten segedelmével és *Pál* fejedelem kegyelmével, a, ki Vlatkot eltemette Isten nevében».

Egy másik kövön:

Va ime otca i sina i sv. Duha. Ovdje lezi vojvoda *Miotos* sa s vojim sinom *Stjepkom*, s vome gospodinu Vlatku Vladjevicu, koji mu posluži zivu i sujtra pobilježi Bozijom pomocu z kneza Pavla miloscu. A i pokopavajte se ondi na plemenu i na pravi vojvodah Miotos koliko ocete, od moje ruke na zemlji cija je ona, od mene niko ne bio mitav, no kriv ubit».

«Az atyának, fiúnak, szent léleknek nevében. Itt nyugszik *Miotos* vajda *Stjepko* nevii fiával, urának, *Vlatko Vladjevicsnek* lábainál, a kit életében híven szolgált, halála után sírt emelt neki, Isten segedelmével és Pál fejedelem kegyelmével. Es temesetek el itten erre a nemzetségre, a *Mijotos* családból való igaz vajdára a mennyit akartak, e földbe akár kié legyen, miattam senki azért meg ne haljon, sem bűnösen meg ne ölessék.*

Két órányira a várostól keletnek a visegrádi úton még egyszer előfordul a *Mijotos* név:

«Ovdje lezi Grubaca vojvode Miotosu i n to ...»

(Ott nyugszik *Grubacs*a, a *Mijotos* vajdáé) (felesége?) és itten . . .»

Mellette kisebb emlékkövön asszony felemelt kezekkel félholddon állva. Egy másik kőnek felső élén ismét a hosszú egyenes kard fordul elé. Az itt is nagyszámú emlékek jó része az egész környéken elő nem forduló márványszerű vörös mészkőből készült.**

* E két nehezen olvasható és még nehezebben értelmezhető felírást Hoernes is közli, de igen csonkán: Ber. d. Akad. d. Wiss philol. hist. Cl. XCIX- Bd. II. H. 857.

** Hoernes u. o. ezt a csoportot is említi báró Löffelholz kapitány közlései után. A sírkövek egy része felhasználtatott az utépítésnél.

Eddig még ismeretlen feiratok közül az *Obrenovics* család emlékét tartja fenn egy kő Rogaticza mellett:

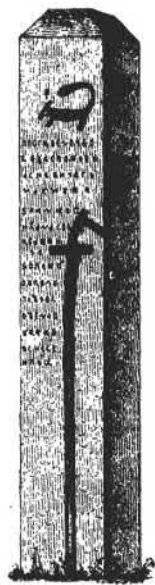
«Va ime otca i sina i. sv. Duha. Ovdi lezi dobri vojvoda od dobroga dáma Obrenovicsa sin. U to dóba nebijah se omrazio zlu ni dobru ni kogod me poznavase svako me zaljase. Htjedo Osti do-bár junak, ali mi smrt to prekvari. Otidoh ad otca veoma pecalna i posvit inoj druzini obicnim vojim novim putem; sam odoh na ovaj svet.»

«Az Atyának, Fiúnak és Szent-Léleknek nevében. Itt fekszik a jó vajda, fia a jó Obrenovics háznak. Ebben a korban még nem gyűlöltetem meg magamat sem a jók, sem a gonoszok által. A ki ismert, mindenki sajnált. Jó vitéz akartam lenni, de megrövidített benne a halál. Eltávoztam igen szomorú atyámtól, és egy szövetkezethez akartam menni közönséges új utamon. Korán jutottam jobblétre.»

Igen nevezetes és eddig tudtomra szintén ismeretlen a Rogaticza melletti *Brankovics* helysége mellett álló egyik sírkő. Mint *Vledjevina* (Vladjevics) úgy ez a helység is úri családjától veszi nevét, a mi általán gyakran fordul elő az országban. A sírkő azért nevezetes, mert átmenetet képez a középkori síroktól a muhammedán sírokhoz. A díszítés, a felírat, ó-cyiril betűi és fordulatai még a régi nemzeti. Az alak azonban már a muhammedán sír-oszlop, de még a turbán nélkül. Szembetűnő az analógia a kakanj-doboji temető bogumil sírjai közt egyedül álló oszlopsírkővel és világos a bizonyosság, hogy az is már az izlamra térítés első idejéből való és egyáltalán nem egykori a többiekkel, mint eddigi ismertetői hitték. A sír tán az első muhammedán Brankovicsnak sírja:

(d pogibe na bitkama despotovim, a ovaj biljeg Mahmuta Brankovica na svojoj bastini na Petrovu-polju. Nebi osobena ruka, koja ga snese i napisa.)»

«Elesett a despota csatáiban és *Mahmud Brankovics* ezen emlékét tulajdon birtokán a Petrovo-mezőn nem a saját keze volt, amelyik idehozta és írta.»

MAHMUD BRANKOVICS
SÍRJA

Egészen hasonló kő áll a szomszédos *Oprasics-nül* a következő felirattal:

«A ovo je biljeg postenoga viteza vojvode Radivoja Ovodaica. Dok sam bio, posteno sam i glasovito zivio, a legoh na tudjoj zemlji u biljeg mi je taj na basi.»

«Emléke a becsületes vitéznek, *Radivoj Óvodaics* vajdának. A meddig voltam, becsületesen éltem és dicsőén. Idegen földbe feküdtem, a hogy ez az emlék mutatja.»

A visegrádi úton középkori sírcsoportok csaknem szakadatlanul követik egymást, felváltva praehistorikus, egyszerű kőhalmokból álló sírokkal egész az 1400 méter magas *Szemecs*-planináig. Innen egy mellékút vezet a *Zsépa* vize melletti *Vratarhoz*. Mintegy tucatsznyi török ház áll magasan a víz fölött a meredek sziklaoldalon, melynek csúcsát várrom és számos sarkophag és koczka-sírkő borítja minden felírás és jelvény nélkül. A legmagasabb ponton két trónszerű karszék van az eleven sziklából kifaragva. Fejedelmi urak tekinthettek ki innen a gyönyörű kilátásra.

A Rogaticzából Szerajevóba vezető utat is csaknem végig kísérik sírtelepek, épen csak a Romanja-Planina sziklavadona által megszakítva. Praehistoricus kőhalmok, bogumil-sarkophágok és koczák, régibb s újabb török sírok, sőt Rogaticza közelében nagyobb szerű krypták romjai is. Bizonyosága, hogy ez egyike volt a leglakottabb, legélénkebb útvonaloknak. Különösen az Iván-polje és az ezt követő glasináci fennsík, valamint az ettől északnak, Vlaszenicza felé húzódó Kossuticza-polje van a szó szoros értelmében behintve középkori sírokkal, ami sajátságos ellentétben áll azzal, hogy alig mutatkozik messze távolságokra itt-ott egy-egy lakház. A sírok különben a legegyszerűbbek közül valók, minden díszítés és felírás nélkül, kevés amelyiken akár csak egy-egy egyenes kard, vagy más eféle egyszerű jelvény látható volna.

Embernek és emberi kultúrának alig van nyoma az egész úton, melyet csakis katonai és közbiztonsági tekintetekből építettek már a mi katonáink Szerajevótól Rogaticzáig. A rogaticzai síkságon még mindig házcsoportok és buja kertek közt haladunk. De aztán felkanyarodunk az éjszak-nyugati hegyoldalon, Han-Kovicsnál utolsó pillantást vetünk az 500 méterrel alattunk fekvő síkságra és az

Iván-polje-re érkezünk. Szomorú fensík, mintegy 1000 méternyire a tenger fölött, fátalan, kövekkel és szikladarabokkal behintett sovány havasi legelő. Néhány óra után Han-Romanjánál még inkább emelkedik a talaj, még magasabb fensíkre érkezünk, de ez, ha vadabb is, legalább nem olyan sivár, mint az Iván-polje. Egyes árva fenyőfák igyekeznek megélni a sziklás síkságon, lassanként csoportosulni és magasodni kezdenek, majd egész fenyveserdők emelkednek előttünk, ezek fölött pedig magasan és messze húzódik egy hosszú fehér sziklafal, az égnek meredve csupa éles fogakkal, mint valami óriás fűrész. A Romanja-Planina hírhedt fensíkján vagyunk: most is rablóbanda tanyázik itten és épen tegnap jelentettek Rogaticzában innen egy nagyobb rablást.

A Románja vadona mindig egyik főtanyája volt az uralkodó renddel szembeálló rablóvilágnak. Számos vitézi ének szól a junakokról, szabad hajdúkról, a kik akár kalandvágyból, akár politikai okokból, akár mint közönséges rablók, e hegyekbe vetették magukat.

Itten szerepel a Novák-mondakör is, ilyen rabló dalok egész sorozata.

Mindjárt az első dalnál látjuk, hogyan kever össze a monda különböző korokat és viszonyokat. Itt az öreg *Novák* elmondja Bogaszov knéznél borozva, hogyan lett hajdú (rabló). Jerina (Irena, Brankovics Pál neje) felfogadta volt napszámba Szendrő várának építésénél, de mit sem fizetett. Azután adót írt ki a tornyok aranyozására, három litra, az az háromszáz drb. aranyat udvaronként. Nóvák nem tudván az adót fizetni, fogja a baltáját, átmegy a Drinán és a Romanja-Planinába bujdosik. Egy utazó török, a kinek útjában áll, megostorozza. Nóvák agyonveri a törököt és magához veszi az országban dívó párbaj szabályok szerint a nála talált három zacskó aranyat (zacskó = 10 körmöczi arany), fegyverét, lovát.

Azóta, mondja:

Otthonom a Planina,
Szerzek itten jó magamnak
S társaimnak a mi csak kell,
Ügyes vagyok menekvésben,
Ügyes vagyok üldözésben
Megállom a vészes helyet,
Az egy Istent rettegem csak.

Mikor egyszer kifogy a bor és a dohány, Nóvák és társa *Radivoj* elhatározzák, hogy eladják az elébbinek *Grujo* fiát. Ez aztán hadd lássa hogyan szabadul. El is viszik kalmároknak öltözve a szerajevoi vásárra. Egy török hajadon két tavar (lóteher) portékát kínál a leánynál is szebb ifjúért. De egy özvegy asszony megveszi három tavarért. A leány elátkozza:

Vidd a rabot, Djafer bégné,
De sokáig ne élvezzed,
Egy éjjel csak, és ne tovább».

A bégné megmosatja, megvacsoráltatja Grújót, aztán puha ágyba fekszik vele. Másnap reggel pompásan kiöltözteti tulajdon kezével. Maga a forgó ezer aranyat ér. A kardnak markolatja megéri a szultán három várát. «Drága rabom, miért vagy szomorú?» kérdi a bégné. Grújo vadászni vágyik.

A bégné elbocsátja, de őrizetül harmincz embert állit melléje. A Románja erdejében egy csapásra ketté vágja az őrizet parancsnokát lovastól együtt és vissza szöki atyjához.

Mire Nóvák megvénül, Radivoj és harmincz társa elhagyják; magára maradt Grújo és Tatomir fiaival. De a szerecsen Mehmed és harmincz embere levágják Rodivoj társait, magát elfogják. Nóvák látja mint jönnek a törökök: Mehmed mellett a megkötözött Radivoj és minden török lándzsán egy-egy keresztény fej. Novák lelövi a szerecsent, megszabadítja Radivojt és négyen lekaszabolják mind a harmincz törököt:

Mondd meg öcsém, Radivoj te,
Mí ér többet, harmincz vitéz,
Vagy az öreg Nóvák maga?

Egy másik dalban máskép vész el a szerecsen Mehmed, a ki a keresztény menyasszonyokat elrabolja, egy hétig magának tartja és aztán eladja. Grújót menyasszonynak öltöztetik és úgy vonulnak el a szerecsen udvara alatt. A szerecsen utánuk vágat, megfogja Grujo lovát, átöleli Grújót. De míg a szerecsen elcsodálkozik:

Lányka olyan ifjan adnak,
Hogy még nincsen kebeled sem?

Grújo kirántja kardját a hosszú fátyol alól és levágja a szerecsennek fejét.

Egyszer a zagorjai Besir basa Csengics leküld egy levelet a grahovoiknázknak: tartson készen harmincz szobát harmincz leánnyal, a fehér toronyban pedig vessen ágyat a basa számára és hagyja ottan Ikonia leányát is. Novákovics Grújo öltözködik leánynak harmincz ifjú társával. Így várják a basát és kíséretét és éjjel leölik valamennyit.

Csak a zsófiai görög *Manoiloval* nem bír Nóvák sem. Manoilo megsebesítette már Rodivojt, Tatomirt, Grújót és most Novákot kergeti, kinek kardja összetört a rettenetes görögnek pajzsán. Ekkor maga a *vila*, a Romanja-Planina tündére, a ki testvéri frigyét kötött volt Novákkal, szép leány alakjában elámítja a görögöt, Nóvák utána dobja buzogányát és leüti. Grújo most magának tartja Manoilo menyasszonyát, a Piadin (palatínus) leányát.

E frigynek azonban rász vége lesz. A szép Maximia elárulja az alvó Grújót három töröknek. Amint azonban a három török Maximiával együtt elaludt, Grújo kis fia szét vágja az apja békóit, Grújo a három törököt megöli, Maximia mellett ellássa, szurokkal, kénnel és puskaporral bekeni, pálinkával leönti és meggyújtja. Hiába könyörög az asszony a csöndesen borozó Grújónak, hogy kímélje meg fekete haját, melyet annyiszor simogatott, fekete szemét, melyet annyiszor csókolt, fehér arcát, melynél szebbet nem talál a világon. Csak mikor a tűz már a keblet éri és Grújo kis fia könyörög az apjának, hogy kímélje a fehér keblet, mely őt táplálta, oltja el Grújo a tüzet és eltemeti az asszonyt.

Áthaladva a Planina pusztáján, egyenesen neki tartottunk az áthághatatlannak látszó sziklabástyának, mely a Planina határát képezi.

Az útépítészet remeklése által mégis keresztüljutunk e meredek fogak közt.

A szoros magasán áll a Ferencz József-karaula 1406 méternyire a tenger felett.

Erős katonai fedezet van itten, mely nehéz napokat élt a felkelés alatt.

Innen fogva gyorsan és meredeken kígyózik lefelé az út sziklák, hatalmas bükk- és cserfák között a mélyen alattunk fekvő Mokro felé.

Ez a kis falu egyike a legszebb fekvésű és leghírhedtebb helységeknél. Rablás a lakosságnak kedvenc keretmódja. Innen kerülnek ki leginkább a Planina hősei. Most itt is erős helyőrség fekszik, közte még egy hegyi üteg is, melynek apró ágyúit már messziről látjuk.

Mokron túl ismét emelkedünk, feljutunk a szerajevói hegyekre és a magasan, merészen vezetett török vízvezeték mentén végre mintegy 12 órai kocsizás után, szakadó esőben, a szerajevói citadellába.

A NARENTA

TARCSIN. — A PAZARICSI SÍRKŐ. — AZ ADRIA ÉS A PONTUS VÍZVÁLASZTÓJA. —
KONITCZA. — A RÁMA. — JABLANICZA. — A KARSZT. — MÁS EMBERFAJ. — DÉLI
NÖVÉNYZET.

BLAZSUJNÁL válik el a mosztári út attól, mely Szerajevóból Zenicza és Bród felé vezet. Egy liánnál, mely még Blazsujhoz tartozik, balra fordulunk a Zsujevina-patak völgyébe. A kis patak délnyugatról jön a Szerajevszko-Polje felé, ahol nemsokára a Bosznába szakad. A völgy erdős dombok közt mintegy félórányi szélességben tágul. Nemsokára elérjük az úttól jobbra fekvő Malatina messze szétszórt községét, míg balról, túl az úton és túl a vizén egy magányos kula, az Uzinics család festői kastélya tekint át. A mi saját katonai fedezetünkön kívül sűrűn találkozunk őrzékekkel. Épen a napokban újra nyugtalanították nagyobb fölkelő és rabló csapatok Mosztár környékét. Hadzsics nevű magános csárdánál átmegyünk a Zsujevina bal partjáról a jobbra és ezen maradunk Dubováczig. Régebben itten nevezetes puskaműves ipar virágzott. De a Winchester- és Snyder-fegyverek még évekkel az occupatio előtt tönkre tették ezt az ipart. Dubovácson túl a völgy gyorsabban emelkedik és összeszorul valóságos szorossá, melyet balról a Dubova-hegység, jobbról a Gradác képez, már hercegovinai körvonalokban merészen emelkedő sziklabércz, tele barlangokkal és tépett szirtekkel. A hasonló falu jobbról az úttól szűk sarokba szorul. Félóra múlva ismét kitágul a

völgy, másik patak, a Krupác szakad délkeletről a Zsujevinába, és körülvéve festői hegyektől, kitérül a pazaricsi katlan, melynek nyugati szélén fekszik szántóföldek közt maga Pazarics.

Az itteni katonai állomásnál őriznek egy római sirkövet, mely cca. 2 méter magas, 4 széles; az elhunytak mellképe tógában, korintheta oszlopok közt, melyek háromszögű fedélzetet tartanak, az utóbbiban kos fő és delphineek. Hasonló oszlopok közt a kép alatt már teljesen elmállott felirat.

Zordonan emelkedik fel a héttérben 6200 méternyire a tenger színe fölé a Hraniczava-Planina kopár tömege, nagyszerű kilátásáról híres hegység. A völgyet elzárja egy hegyhát, a Vilovác, és elhagyva a Zsujevinát, ezen át megy utunk, levezetve túloldalán Tarcsinba, ahol először váltjuk lovainkat. Gyönyörű erdei idyll. Tarcsinon túl ismét egy kisebb patakon megyünk át, mely délről egyenesen éjszának folyik; balról mindig a Hraniczava-Planinát látjuk; utunk délnyugatnak az Ivan-Planinán vezet fel.

E fensíknak bő forrásai sokáig a legnagyobb nehézségeket gördítették az útépités elé, és azután is, hogy a porta roppant költséggel angol mérnökök által tovább vezettette az utat Tarcsinnál, minduntalan át kellett tenni. Csak a mi katonáink igazították meg úgy, hogy most már mindennel daczol. — A mintegy 20 házból és hánból álló Bradinánál, régi török őrház mellett érjük el az 1010 méternyi nyerget, mely a vízválasztót képezi a Száva és a Narenta folyam-területe, az Adria és a Pontus közt. Bradinán túl mély völgybe leszakadó hegyi patakhöz érünk, mely egy balról jövő másikkal a Tersanicza patakját képezi. Jobbról-balról hatalmas tölgy-, bükk- és hársfa-erdőség. Az út magasan a szakadás szélén annak minden kanyarulatát követve ereszkedik le.

A tájkép nagyszerű lesz. Magasan emelkednek balról a tépett *Bjelasticza* mészkő tömegei az alacsonyabb erdős hegyek mögött, óriás sziklavárhoz hasonlóan, hatalmas meredek bástyákkal, valóságos kerek tornyokkal. Jobbra egy másik sziklabástya, melynek aljába van repestve az út, a barnának, narancs-színnek, sőt a rózsaszínnek legcsodásabb árnyalataiban, néha valósággal tündökölve a napnak ragyogó fényében. Így haladunk két órán át a Narenta völgye felé, mely már az útnak felén meglepő szépségeinek egész nagyszerűsége-

gében tárul ki előttünk titáni hegyeknek valóságos amphitheatrumában. Az útmentén most már egészen fehérré vált mészsziklák fölött emelkedő gesztenyefacsoportok mutatják, hogy más, délibb vegetációba jutunk. Lent a Tersanicza vizén malmok zúgnak. Kétszer hidaljuk át e patakot és miután elhaladtunk egy meredek sziklán fekvő rom, Gyaurszki-Grad, a «keresztény-vár» mellett, mely alatt számos, de jeltelen bogumil sírkő fekszik, elértük Konjiczát a Nareiita két partján.

A Narenta, vagy a mint a lakosság szlávul nevezi Neretva, a délkeleti Herczegovinában a Csemerno hegység alján eredve, éjszakyugatnak folyik szűk sziklavölgyeken át Konjiczáig, a honnan fogva hirtelen nyugatnak fordul, hogy később ismét csaknem egyenesen délnek vegye irányát Mosztárig és azontúl, míg Metkovicznál délnyugatnak, már dalmát területen az Adriába szakad. A Konjiczáig vad hegyi folyam csak itten lesz, bár itt is csak lapos csolnakok számára hajózható. De még itt is veszélyes, mert örvényei a leghatalmasabb fatörzset is a meder alatti karsztbarlangokba képesek sodorni. Ember és állat el van veszve, ha ilyen örvény megkapja. A város jobbparti része, az, melyet utunkon először érünk, maga is a Neretva nevet viseli. A balpartra, a tulajdonképeni Konjiczába szép régi kőhíd vezet, itt is, mint a régi hidak az országban mindenütt, a helységnek egyik legszebb, legfestőibb ékessége. Tulajdonították a rómaiaknak, tulajdonították mondaszerű szláv királyoknak, de bátran feltehető, hogy legalább a mostani építmény szintén az első török szultánoknak, e nagy híd-építőknak korában épült: az egyik oszlopon 1093 arab évszám látható; muhammedán tradíciók szerint *Ahmed Szokolovics*, a bosnyák eredetű nagyvezér építette.

Konjicza egyébiránt mindenesetre régi történelmi hely. Már a rómaiak katonai útja Dalmátiából Pannóniába itt vezetett át. Némelyek szerint a római Brindia a mai város helyén állott volna. 1446-ban Tomasevics István bosnyák király itten hirdetett országgyűlést. Az előtt is híres volt a város a ferenczes barátok nagy zárdájáról, melyet 1534-ben döntöttek romba a törökök. Még egy pár évtized előtt jelentékeny kereskedelme volt Konjiczának. Ma már csak lópokróczait és kitűnő gyümölcseit viszi le ama lapos csolnakokon egész Mosztárig. Lakossága is lesülyedt mintegy 1500-ra, többnyire törökök és alig ötven

katholikus és e hanyatlás látszik az épületeken is, kivált a tulajdonképeni török városrészben, a balpartin. Vas- és kőszénbányák is vannak közelében, sőt ezüst és arany is található állítólag a szomszéd Zlatárnál, amire már különben e helység neve is vall. Zlato, Zlatina, Zalathna mind arany. De mindez csaknem teljesen el van hagyatva. Csak festői szépségétől nem foszthatta meg e várost sem idő, sem viszontagság és hanyatlásában is gyönyörű látvány széles folyójával a sziklamederben, ódon hídjával, minaretjeivel és kupoláival, buja, már-már déli növényzetével a kopár sziklahegység alján. Tán majd újra fellendül, ha majd átvezet rajta a vasút Szerajevóból Mosztárba s a tengerig.

Az új műút mostan egyideig a Narenta balpartján a folyó szűk sziklavölgyében marad és ezzel együtt egyenesen nyugatnak megy. Mind fehérebb lesz, mindinkább összeszorul a sziklasoros, a folyó smaragd vizével mélyében. Mind égetőbb lesz a nap. A faházak megszűntek. Fehér kőből emelkednek, tornyokhoz, erődítésekhez hasonlón. Háromnegyed órányira van Cselebics, egy további óra után jön egy magányos régi görög templom Lizisics mohamedán faluval szemben, aztán Osztrasác és végre Papraska, három órányira Konjicától.

Itten a Narentának meg kell kerülni a Prenj-hegységet, hogy majdan derékszögben fordulva, azontúl egyenesen délnek induljon. A hegység úgy oda szorul a folyóhoz, hogy az út nem követheti a víz mentét, hanem kénytelen a magaslaton átkelni. Ezentúl ismét mély, szirtes szakadás jön le balról a szőlők közt induló úttól, úgy, hogy az útnak az új vas-hídon át kell kelni a Narenta jobb partjára. Valamivel a híd fölött szakad a Narentába a Ráma történelmi emlékezetű folyója, melytől az ország neve a magyar közjogban, «rámai királyság» ered. De nem csak azért nevezetes, mivel partjain fészkelte meg magát először a magyar hatalom, nevezetes vadregényes tájképi szépsége által is. Néhány évvel ez első utazásunk után, 1885-ben, Mosztárból jöve, a Ráma völgyén át vettük utunkat a szőnyegeiről híres Prozorba és a Vakúf és Fojnicza közti rengetegen át Szerajevóba. Amint a Ráma erdős sziklavölgyének háttere gyanánt feltűnnek Prozor mecsetei a völgy ölében, egymásba ömlő három ragyogó vízeséssel fölöttük, a látvány elragadó, leírhatatlan.

A Narenta-hídtól, a hol Gornja- (Felső-) Jablanicza fekszik, nem sokára elérjük Dolnja- (Alsó-) Jablaniczát. Jablanicza az első igaz, tiszta hercegócz helység.

Benne vagyunk a Karsztban. Elmaradt fa és erdő. Csaknem sivatagszerű a sziklavilág, mely bennünket környez. A hirtelen leeső Narenta partokat is csak alacsony cserjés borítja, különben pedig csupán a sziklatalaj egyes mélyedéseiben tartja magát a termő föld, a hol tudniillik el nem moshatja a víz és csak ilyen helyeken zöldül, itten persze buja is a növényzet. Holott Boszniában még a falrészek is leginkább fából készülnek, itten az épületeknek farészük alig van, a legszükségesebbre szorul. Jablanicza házai nagyrészt fekete-fehér salaklávából emelvek, fedve pedig azon agyagos palakő lapjaival vannak, mely a jura-mész mellett az itteni sziklavidéken az uralkodó anyag, és phantastikus alakjaival és rétegeivel néhol olyanná teszi a szűk szorost, melyben mélyen alatt a Narenta vize folyik, mintha emberi, vagy még inkább emberfölötti kezek úgy építették volna.

Mindez, a nehéz, solid, szinte erődítésszerű házak ép úgy, mint a vidék, valami zordon, daczos jelleget ad az egész tájképnek. Illik ehhez maga a lakosság is. Daczos, büszke, hatalmas férfiak, határozottan déli vonásokkal, csaknem mind fekete, holott Boszniában sok a szőke; viseletök már közelebb áll a montenegróihoz, mint a törökhöz, mely Boszniában az uralkodó. Az asszonyok is fölötte állnak a bosnyákokon. Nem mintha nem volnának ezek is szépek, sőt feltűnően sok nemes ábrázatot és alakot találni Boszniában is. De az ottani nők többnyire lapos mellűek, míg itten megannyi hatalmasan ki van fejlődve.

A lakosság szívós, daczos jelleme, vagy az itteni nők feltűnő szépsége okozta-e, vagy mindakettő együtt, de tény, hogy noha egész Jablanicza áttért a mohamedán hitre, az idevaló asszonyok soha sem fogadták el a fátyolt, és míg a szomszéd Boszniában szigorúbban viselik, mint bárhol a keleten, az itteni asszonyok és leányok nyílt arczczal járnak úton és mezőn. Vannak, a kik a fátyol e visszautasítását titkos bogumil hagyományokhoz való ragaszkodásnak tulajdonítják. A vidék régi emlékei, melyekről már volt szó, mutatják, hogy egyik központja volt e hitfelekezetnek, mely e vadonban tovább is élhetett, mint másutt.

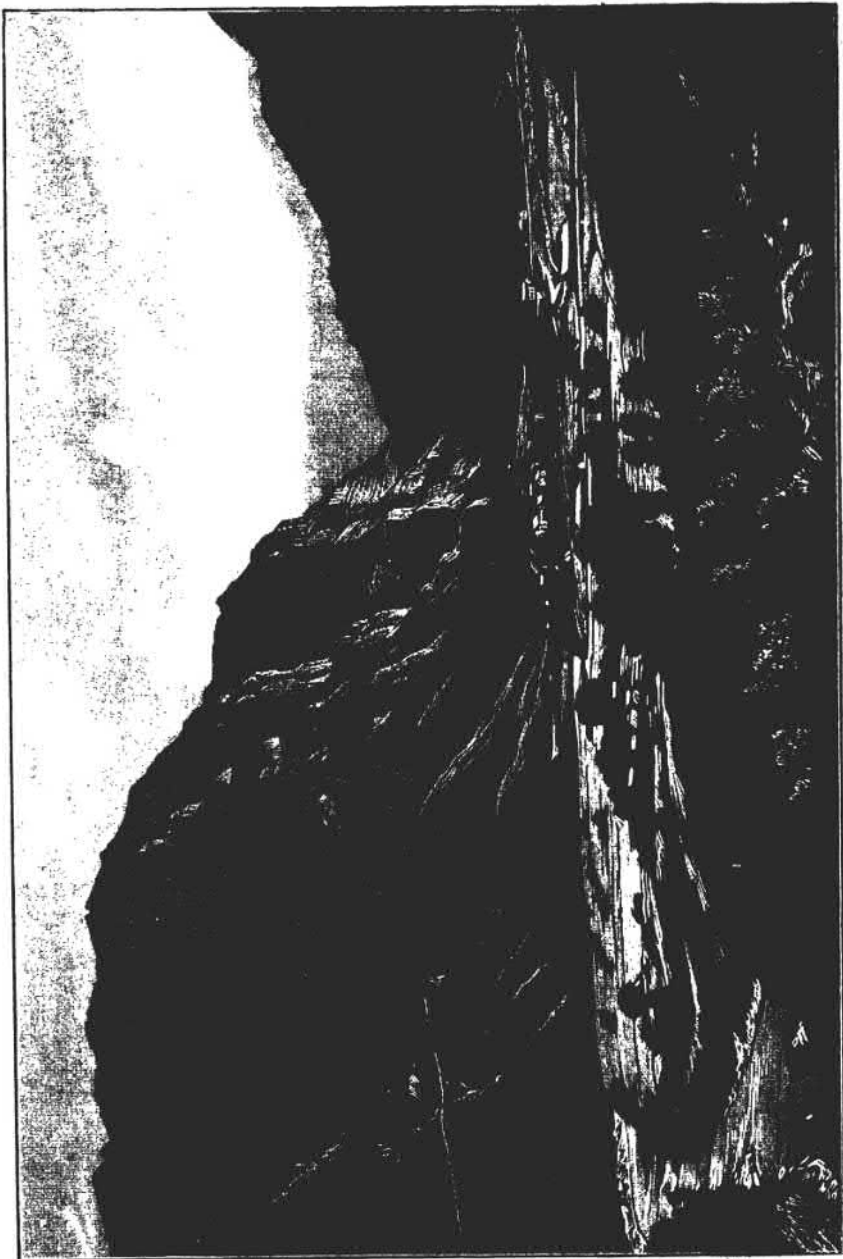
A NARRENTA-HÍD JARLANICZÁNÁL

Jablaniczán alól a világ egyik legnagyobb útszorosa kezdődik. Közvetlen a helység alatt mintegy amphitheatrumban tágul inég egy szer a vidék buja termő földeknek adva helyet. Körös-körül impozáns Colosseuma a titánoknak. A folyó a Ráma beszakadásánál mintegy sarkon fordul és egyenesen délnek csaknem párhuzamosan folyik felső részével, mely eredetétől fogva Konjiczáig éjszának tört át a hegyeken. A Narenta-szakadás e sajátságos áttörése e hatalmas bérez- és sziklavilágon épen Jablanicza alatt, ahol kereken kitágul a völgy, sajátságos megdöbentő látványát teremti a mély szakadások által elválasztva egymás mögött és egymás fölött köröskörül tornyosuló pikk-eknek. E meredeken, és a legkalandosabb alakokban felszökő sziklacsúcsok különböző távolsága és magassága, a kristály ragyogású hó, mély nagy részüket borítja, a mély árnyak kék és lilaszín derengése, a napnak tündöklése a fehér, szürke, topáz-szinű kópárságokon, a távoli bükk- és közeli gesztenyeerdőségek és szőlők zöldje és alatt, csodás ellentétben e vadonnal, a bájos idyll, a csöndesebben, kényelmesen kanyargó folyón szétszórt ház-csoportok, buja földek, terebélyes fák, a színek és hatások végtelen változait nyújtják.

De túl ez elragadó arénán újra szűkül a völgy.

Balról mindég e Prenj-Planina, jobbról a Plaza-Planina mész- és palasziklái közre veszik és jól összeszorítják a Narentát, mely mélyen alatt szirteken át törí útját. Az út magasan a jobb oldali sziklafalon húzódik eleintén, egyike Európa legnevezetesebb műútjainak, melyet még 1870-ben kezdett építtetni a török kormány. A sziklák réseiben délies növényzet. Minduntalan kisebb nagyobb vízesések. Mintegy félóránnyira Jablaniczától közvetlen az út fölött sötét-fekete víztömeg magából a sziklafalból tör ki és zuhog le a Narentába. Híd viszi át e zuhatagon az utat. Egy magános őrháznál nemsokára átkel az út a bal partra. Szép vashíd vezet át a folyón. De a vidék marad ugyanaz. A sziklák számos szakadékain mind zuhatagok alakjában száguldnak le a hegyi patakok, Szjenicze kis községe előtt pedig alagút törí át a sziklatömeget.

Négy óránnyira tart ez a defilé, 2000 méterig emelkedő szikla-bérczek közt, melyekben a dolomit folytonos változatosságban valószínű gót- és román-modorú várromok alakzatait veszi fel, réteges

DOLNJA-JABLANICA

hosszú falakkal, merészen felszökő kerek tornyokkal, széles négyszögű bástyákkal, erkélyekkel, terraszokkal.

Aztán a Bjela patakján túl római romok közelében hirtelen és szélesen kitágul a völgy és a Bjelopolje síkságát képezi, jobbról a folyóval, balról a vadregényes Porim-Planina gigantikus magaslatával. Csak mintegy a közepén szűkül ismét e síkság egy magános magaslat által, melyet a Velesz-Planina küld le a folyó felé. Mind e helyek, kivált ez a gúla-forma árva magaslat, hamvasszürkék és úgy színükben, valamint alakzatukban és abszolút kopárságukban valamely tűzokádó kiégett, elpusztult, láva- és hamuborította részeihez hasonlítanak. De e síkságban a-köves, terméketlen foltokat oázisok váltják fel buja déli növényzettel. Végre, ahol a Velesz-Planina újra leszorul a folyóhoz és újra szorosba jutunk, sátoztábor és puskaporos tornyok emelkednek, erős katonai őrizettel, minden mindig harcra készen, és azután, ott, ahol a Velesz és a túlparti Huni újra egészen összeszorítják a Nacentát, berobogunk estefelé Mosztár főutcájába és meglepetve látjuk a városnak már-már olaszos épületeit, kertjeinek füge- és gránátfáit.

MOSZTAR

A VÁROS HARCZIAS JELLEME. — A NARENTA HÍDJA. — TÖRTÉNELMI EMLÉKEK.
LAKOSSÁG.

FÉLIG keleti, félig olasz város, és egészen herczegócz. Pittoreszk és monumentális. Harczra és háborúra emlékeztet minden kő s nincs város több a világon, mely annyira, mint ez hirdetné, kiáltaná, hogy magát, eredetét és létét is harcznak és háborúnak, kemény dacznak és védelemnek köszöni.

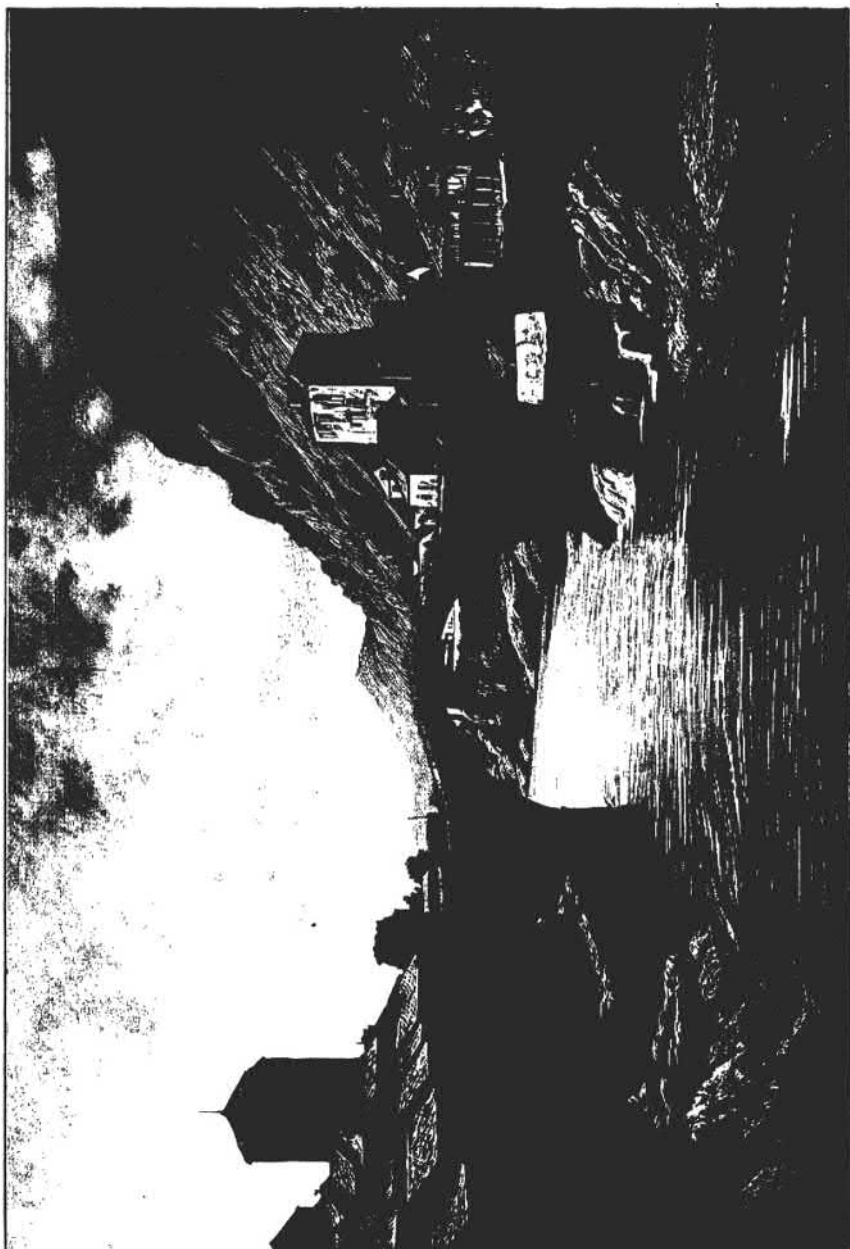
Hosszú mértföldreken át folyik, előbb éjszaknak, majd nyugatnak, végre délnek mély sziklamederben a Narenta zúgó-zajgó, küzdő, tajtékzó vize roppant kanyarodásban át a Herczegovina kopár szirt-vadonán. Sziklahegyek szorongatják mindenütt, okádva rá dühös zuhatagokat. Csak közvetlen Mosztár előtt nyílik a víznek balpartján hosszabb és aránylag tágabb síkság. Visszahúzódnak a Porim-Planina és Velesz-Planina zord vadonainak hamvas-szürke kifutói a folyamtól, mintha csak az ország fővárosának akarnának tiszteletteljesen helyet engedni. Csak a túlparton esnek le itt is meredeken a mész- és palakő-falak. Buja déli növényzet, gyönyörű dohányföldek borítják e keskeny síkot, de a várost hiába keresi a szem. Nem akad meg, csak egy pár puskaporostornyon és mióta katonáink ott vannak, barakk-táborokon. Miért nem épült ide a város, miért nem kellett alapítóinak e szélesen, kényelmesen kínálkozó hely? Csak ottan, ahol a síkság

ismét bezárul, ahol a Podvelesz ismét egészen odaszorúl a Narentához és csaknem össze akar csapni a túlparti Hum gulás hegyével, csak ottan jutunk be keskeny, hosszú, egyenetlen utcán át Mosztárba. Miért? Azért, mert a hercegóczok katonák voltak mindig, akkor is, mikor még nem is voltak hercegóczok, hanem Isten tudja miféle fajok laktak itten történelem előtti időkben és tették le az első követ emberi lakhoz. Katonák voltak, nagy taktikusok és stratégák, nem a síkságra építkeztek, hanem megszállták a sziklaszorost, ép úgy, mint a Boszna-völgyében a kisebb Vranduk alapítói, lakói. Csakhogy itten sokkal fontosabb pontot szállottak meg. Erre kell menni mindenkinek, a ki a tengertől jő, hacsak járatlan utakon tévedni-veszni nem akar, és a kereskedő és fegyveres hódító másutt nem is mehet. Ez a sziklakapu a Podvelesz és a Hum között, melyen zúgva tör át a Narenta, az ország belsejének egyetlen kapuja a tenger felől és ezért támadt itten az ország fővárosa, daczra és védelemre. Így hát persze nem is terjeszkedhetik kényelmesen. Eleintén épen csak egyetlen egy utczasornak van helye a Podvelesz és Narenta közt. A házak egyik sora a sziklával van összenöve, melyek meredeken a vízből emelkednek. A másik sor hátát már hegynek támasztja. A házak, mint mindenütt a faszegény Herczegovinában, csupa kőből épülnek, palakó még a fedelük is; a földszinten kifelé alig van, még az emeleten is csak kevés, keskeny és kicsiny az ablak. Hadd lehessen rajta könnyebben kilőni, mint belőni, vagy épen benyomulni. De a lapos fedelek, a művészebb arányok, egy erkély, ablak vagy apró díszítés már olasz Ízlésre vall és mutatja, hogy a chelmi grófok ép úgy, mint a török szultánok sokszor hittak meg ide az Adria partjairól olasz építészeket. Tovább, a hol a Podvelesz valamivel kevésbé meredek, társakat kap a magányos utcza és a házak felmásznak a hegyháton odáig, ahol mostan magasan fent a,z orthodox khatedrála nehéz, masszív, szinte erődítésszerű tömegei lombos fák közt állnak. Alant, szorosan a vizén, ősrégi tornyok és bástyák emelkednek a partnak hatalmas sziklatalaján, hogy erejükkel pótolják a mit erőben e szoros veszít az által, hogy itten már tágabb, a hegyhát járhatóbb. Innen aztán mindinkább nyílik a szoros, ismét kis síksággá tágul egész a Búna vizéig, de itt aztán már vége is van Mosztárnak. Ama tornyokban és bástyákban laktak egykor a török basák és régente tán a

chelmi grófok és hercegek is, Még régibb várak ott áll a második síkság végén, a Búna forrásainál, Stepano-Grad merész, puszta romjai. Ott a hol. a városnak mintegy közepén ama bástyatornyok emelkednek ki a Narentából, hatalmas régi falaikkal és az eleven sziklákba vájt földalatti útjaikkal, ott vetődik át egyetlenny merész ívben a mosztári méltán híres híd a Narenta vizén, hogy összekösse a várost a túparti Hum alatti kisebb és szegényebb katolikus részszel. Főlebb ugyan, a város éjszaki része felé, a merre bejöttünk, annyi szikla áll ki a folyam medréből, hogy alacsonyabb vízállásnál szikláról-sziklára ugorva is át lehet jutni a folyón, noha annak vize a sziklák közt akkor is még mély. De ez természetesen nem tehet eleget a rendes forgalomnak, sem a katonai szállításoknak. Minthogy a tengeri forgalom egész a legújabb útépítésig Mosztártól fogva már a túpartra volt utalva, kétségkívül már a rómaiak építettek itten hidat. Hiszen erre vitt az ő utjak Pannoniába, és Illyria ezen részeiben, melyek még a római Dalmátiához tartoztak, nehéz harcokat vívtak hosszú időn át, nem csak míg a tartományt meghódították, hanem azután is. A kik a római történelem kevésbé taposott útjait is járták, tudják, hogy a mai Herczegovina ős lakói éppen annyi bajt és zavart okoztak örökös felkeléseikkel, mint utódjaik a későbbi hódítóknak, sőt ami igen érdekes, a római krónikák szerint a felkelések természete és harczmodora is ugyanaz volt, mint ma. Vannak is, a kik római műnek szeretik tekinteni a mai mosztári hidat. Lehet, hogy egyes részei, alapjai még római eredetűek. De a mai híd kétségtelenül a török kornak és dalmata olasz építészeknek műve. Sem a hídon, sem környéken római feliratot, vagy faragást nem találtak eddig. Sőt az egyedüli írásjelek, melyek közel a víz színéhez a parti hídoszlopok két kövébe vannak vésvé, kétségtelenül törökök, habár nehezen olvashatók. Arab számok a hedsra 10-ik századára látszanak utalni. És miután a prisrendi Drinhíd és a szerajevói Csupria Kozina a Miljacskán át, habár kisebbek, de különben egészen ugyan e modorban vannak építve és a fentebbi dátum körülbelül egyezik amaz idővel, midőn 1483-ban a bosnyák begler-bég Musztafa bég Jurevics meghódította II. Bajazid szultán számára a Herczegovinát, bátran fel lehet tételezni, hogy a szultánok építették e hidat is, habár dalmata, vagy velencei mester által.

Hadsi Halfa az arab író, a ki a 17-ik század elején írt Ruméliáról és Boszniáról is, leírja e hidat, mely szerinte 974-ben épült. «Minthogy a legtöbb kert a folyón túl fekszik (a *Radobolje* patakján, mely szorosban a híd mellett ömlik a Narentába), lánczokon lógó nagy fahid vezetett volt át, mely azonban, oszlopai nem lévén, annyira ingadozott, hogy csak halálos félelemmel jártak rajta. A hódítás után a lakosság kérelmére Szulejman szultán elküldte *Szinan* építésmestert, hogy építsen kőhidat. Ez azonban látván a helyet, lehetetlennek nyilvánította a feladatot. Később egy helybeli ügyes ácsmester azonban jót állott a sikerért és a híd létre is jött.» (Boszniában még ma is egyazon mester szokott asztalos-, ác- és kőmunkát végezni.) «A híd oly remekmű, mely a világ minden építésztönkre teszi.» E hagyomány most is él mosztári muhammedánok közt. A keresztények szerint a rabságba esett *Rade* építőmester e híd által nyerte vissza szabadságát a törököktől. Az építmény mindannyiszor összedőlt, míg a vila, az erdei tündér tanácsára be nem falazott egy szerelmes párt a hídnak alapzatába. Hasonló hagyomány gyakran fordul elő, és hogy legalább megholt gyermeket falaznak be nagyobb épületek alapjaiba, ez az országban még mostanában is előfordul. Megtörtént a trebinjei hídépítésnél is, a hetvenes évek elején.

A híd maga egyik partról a másikra egyetlenegy egy magas, szabad csúcs-ívet képez és avatag sárga köveivel rendkívül imponáló a különben is festői környezetben. Az ívnek benső magassága 1785 méter, a ípellvéddel együtt egész magassága 19 méter; az ívnek hossza egy oszloptól a másikhoz, egyenes vonalban, 2734 méter; a mederszélesség 3850, a híd szélessége 456 méter; ez arányok kölcsönzik a nagyszerű alkotásnak külső báját. Az ívnek közepén és magasán állva bármerre forduljunk, meglepően szép látvány tárul szemeink elé. És minthogy a forgalom élénk, a keleti ember pedig azt tartja, hogy a sietés az ördögtől, a türelem az Istentől ered, és szeret ácsorogni, főleg pedig a szép természetben gyönyörködni, soha sem hiányzanak alakok, a kik a hídon merengve, andalogva gyönyörködnek a látványban: alattunk a Narenta, mely sziklatömegek közt kanyarog és kóvályog és kivált a partokon néha valóságos szirttekervényekén át kénytelen habzó vizét tovább szorí-

A MOSTÁRI HÍD

tani. A balparton a bástyák és nagy házak a sziklával összenőve egyenesen a vízből látszanak kiemelkedni. Magasról tekint le rájuk a katedrála csoportja és a Podvelesz kopársága. A jobb parton részben még a meder szikláin malmok, kunyhók és vityilók szorulnak össze, képzelhetetlen, leírhatatlan, csak a keleten látható kalandos alakokban és állapotban. Gránátfák és fügefák bólintgatják délszaki lombzatukat. E kunyhók közt folyik a Narentába a Radobolje partakja a Hum hamvas szürke gúlájának alján. Húsz ősrégi kőhid vezet vízen át. Egyetlenegy nagyobb épület áll ez oldalon, már távolabb a folyótól: a katolikus templom, szép nagy épület, tág udvarral, bensejében díszítve egyebek közt az osztrák dupla sassal és a magyar czímerrel, a miből azt lehet következtetni, hogy legalább a mosztári káptalannak helyes fogalmai vannak a monarchia közjogáról.

De ha Mosztár e része szegényebb is épületekben, dúsán kárpótolja a szemet a már délszaki buja növényzet, a sok virágos kert, gránát és fügefa, szőlő és gyümölcsös; üdítő látvány a sziklás hegyek kopár pusztasága alatt.

Vájjon minő korra esik Mosztár eredete, s mi volt neve az ókorban, még ma is homályos kérdés. Némelyek a régi Andetrium és Bistué helyét keresték itten. Ujabb kutatások ez ókori városokat tovább nyugatra vitték. Mások a szláv «moszt» — cchíd» szóval hozzák kapcsolatba nevét, «pons vetus»-szal a várost. Régi olasz művekben előfordul, mint « Umove id est Mosaro» és mint «Mosarum»; az «Umove» a chelmi grófsággal függ össze. Szemben a Hercegovina délkeleti részével, mely Zachlunia néven szerepelt, a minek nevét máig fentartja Zahlum-Palanka régi vára, a miben a szláv «Za» a hátsót jelenti, az ország nyugati része egyszerűen Chlum, vagy Chelm, latin okmányokban Ochlumia, terra Cholim néven ismeretes a középkorban. Chlum, Hlum és Hum, ma is a mostari hegynek neve, pedig identikus.

A városnak a hetvenes évek vége felé volt mintegy 2200 muhammedán, 500 orthodox, 400 római katolikus, 100 cigány és 20 zsidó családja, összesen talán 14—15,000 lakosa, 30 mecsetje, két görög és egy katolikus iskolája; nagy és díszes temploma van úgy a görög metropolitának, mint a katolikus püspöknek, kiknek székhelye a város.

Kedvezőbb, élénkebb benyomást alig nyerhetni a várostól, mint a minőt mi nyertünk, midőn hosszú szekerezés után, egy augusztusi délutánon bevonulását tartotta Kállay. Sauerwald kapitány, a derék muteszarif már Jablaniczánál várt bennünket kerülete határszélén. Mosztár előtt Ignatios metropolita, a kath. püspök, a tábornokok. Jöttünket messziről a hegyekről signalizálták és mozsarak hirdették. Diadalkapuk természetesen itt sem hiányoztak. De a legérdekesebb a sűrű zsongó tömeg volt, mely nemcsak a főutcát, hanem a házak lapos tetőit is ellepte. A külvárosokból—«mahala» «palanka» — mind aki csak tehetett, betódult a belvárosba — «cváros» — és a környékbeli falusi nép is tarkította a tömeget. Ugyanazon magas, ruganyos, erőteljes alakok, mint Boszniában, ugyanazon edzett, barna arcok, tele büszke férfias szépséggel, ugyanaz a nyugodt méltóság még a legrongyosabb öltözékben is. De némi különbség mégis szembetűnő. 'Délesebbek az emberek, a mi főképp az ábrándosabb szemben, a fekete dús hajzatban, a kerekesebb idomokban és mozdulatokban nyilvánul. A muhammedán lakosság, férfiak és nők viseletében nem különbözik a bosnyáktól; csak az asszonyok arcza van lehetőleg még jobban rejtve, a mennyiben a szem fölötti ellenző nem csak fátymból, hanem szilárd anyagból, gyakran bársonnyal bevonva alakul. De a keresztényeknél, főképp az orthodoxoknál a viselet már sokkal közelebb áll a montenegróihoz és még külsőleg is azonnal

MOSZTÁRI MUHAMMEDÁN NŐ

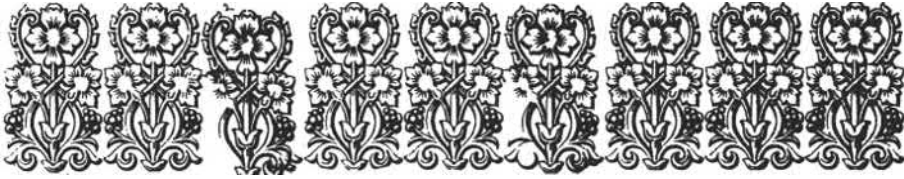
felismerhető a Czernagorával való szoros összeköttetés. Es még egy szembetűnő különbség. A bosnyák asszonyok is szépek, nyúlánk, ruganyos alakúkkal, nemesen metszett ábrázatukkal. De ha a férfias vonaloknak szögleteseknek, éleseknek, a nőieknek hullámosoknak kell lenni, a herczegocz nő határozottan felülmúlja a bosnyákat, mert nála a hullámos fejlődés sehol semmi kívánni valót nem hagy, sőt a legfokozottabb igényeknek is eleget tehet.

Es még egy különbség: Mosztárban találoztunk először európai civilisatióval. Házigazdánk és szép olasz felesége úgy elláttak bennünket európai kényelemmel, sőt fénynyel két emeletes szép házukban, hogy utazásunk sok nélkülözései után egy kis paradicsomban képzelhettük magunkat. Ablakaink alatt a katona-zene játszott, és hullámzott a tarka-barka tömeg a tengerről átható könnyű sirocco meleg, buja levegőjében. Az alacsony szomszédház lankás fedelén hasalva, félig keletiesen meghúzták magukat, félig déliesen kaczerkoddak a kivilágításban, zászlókban, zenében gyönyörködő kíváncsi leányzók.

És mindebbe, mint a bomba üt bele egyszerre a hír, hogy a város előtti sátortáborot megtámadták a felkelők.

De csak vak lárma volt. Jöttek ugyan felkelők, de csak azért, hogy kegyelmet kérjenek és meghódoljanak.

A BÚNA FORRÁSAI

HKRCZEGOVINAI IDYLL

HA vannak emberek, a kik rosszul választották szüleiket, határozottan rosszul választották szülőföldjüket a Búna forrásai. Ha a Svájcban volnának, vagy a Pyrenaeákban, szóval ottan, ahol százával és ezrivel utaznak azok, a kik minden kockázat és kényelmetlenség nélkül akarják élvezni a természet szerelmének és titkos bájainak kéjeit, «a Búna forrásai» a leghírhedtebb helyek egyike volna, le volna írva újra s újra számtalan útirajzban, le volna photographírozva, lithographírozva sok ezer példányban, s ismét s ismét látható volna minden műkiállításon, csakúgy, mint Capri barlangja, melyhez annyira hasonlít kék világításban derengő csarnokának magasztos csendjében; csakhogy a nápolyi tenger hullámai helyett Herczegovinának még vadabban hullámzó sziklatengere veszi körül. Nincsen folyó, mely a vadregényességnek annyi gyönyörében bővelkednék, mint a Narenta Konjiczától Mosztárig. A mosztári hídnál azt hinné az ember, hogy most már elérte a gyönyörök tetőpontját. De mintha a természet és a história szövetkeztek volna, hogy még egyszer össze foglalva és fokozottan nyújtsák a jövevénynek e gyönyöröket, — a legzordonabb fenség ölelkezését a legédesebb bájjal, úgy tárja ki előttünk a blagáji gigantikus sziklacsarnok tátongó üregeit azzal a sima-csendes víztü-

körrel, melyből frissen és vígan folyik le a Búnának forró nyáron is hideg vize. És vannak emberek, a kik Mosztárban jártak, a nélkül, hogy a világ e csodájáról csak hallottak volna is. Megfoghatatlan; de megfoghatatlanabb még, ha valaki hallott róla és még sem nézte meg. Pedig lesz idő, majd ha megszelídült a vad Herczegovina és a tengertől vasút vezet Mosztárba, — hogy csak úgy zarándokolni fognak ide a természet barátai.

Valamint közvetlen a herczegócz főváros előtt, úgy közvetlenül Mosztáron túl is kitágul egy darabnyira a Narenta sziklaszorosa. A Podvelesz, mely úgy odaszorítja a házakat a Narentához, félbalra bekanyarodik az utolsó házaktól fogva és míg a folyó egyenest délnek szakad és zuhog egészen Búna falváig, a kopár sziklahegység mindinkább keletnek húzódik, mind meredekebben, egyenesebben emelkedő fehér falaival egészen Blagaj falváig. E helységtől azután Búna falváig megint egy másik sziklafal húzódik csaknem egyenes vonalban, a Dubrava-Planina bástyázata, és e fal alatt folyik a blagaji sziklabarlangból eredve, Búnánál kilencz íves híd alatt a Narentába szakadva, a Búna patakja. Apró szétszórt falvakkal, magányos házakkal, ősrégi egyes bogumil sírokkal és főkép dohányföldekkel beborított háromszögű síkság ez tehát a sziklák tengerében, nem nagyobb, mint hogy mindenütt átlehet tekinteni, északi csúcsa Mosztár, a nyugati Búna, a keleti Blagaj falva. Egyik oldala a zúgó Narenta, másik kettő a Podvelesz és a Dubrava-Planina merev, meredek, hamvas-fehér falai. A mosztári út mindig szoroson a Narentán megy tovább Metkovics és a tenger felé. A Mosztár és Búna közti útrésznek felén, mintegy hat kilométernyire Mosztártól, ágazik el ettől egyenesen Blagajnak és a két sziklafal által képezet saroknak tartva a másik út, mely e sarokon és e sziklafalakon át Neveszinyébe visz. Már az útnak elágazásánál látjuk Blagaj messze szétszórt házait és magasan fölötte, nyolczszáz lábnyira felszökő sziklafalon, a Podvelesz utolsó csúcsán, egy messze kiterjedő, magasan tornyosuló fejedelmi várnak, Stepánográdnak romjait. Építve sok század előtt, mikor fénykorukat élték az itten uralkodó chelmi vagy chulmi grófok, átmenve azóta, szintén már századok óta, az emberek kezéből a természet kezébe, alakzatban, anyagban, színezetben egygyé vált ismét sziklaalapjával, úgy hogy innen alulról alig lehet már megkülönböztetni, hol kezdődik, hol

végződik az emberi kéz, hol a természet műve; bástyának látszik és toronynak, a mi természikkla, szirtnek és kőhalomnak, a mi merészen emelt bástyá, beomlott őrtorony. Pusztá, sivár, kietlen az egykor fejedelmi pompától pezsdülő magas vár, mint a napégette, tépett, kopár hegység, melyet koronáz; de valamint a hegység, úgy a vár még romjaiban is gögösen, daczosan áll hozzáférhetetlen, szédítő magasában.

És e vártól egyenesen esik le a sziklafal, szoros zugot képezve a másikkal, mely itten találkozik vele. Az egyenes sziklafalból hatalmas szirtnek nyúlnak ki a levegőbe, fenyegetve, hogy összezúzzák a merészt, a ki alattuk jár. És hogy ez nem pusztá fenyegetés, mutatja a sok sziklagörgeteg, mely az egész tájat borítja, száz fordulóra kényszerítve az áradozó patakot. És mutatja a zúgnak alján épült magányos mecset, mely romokba van dőlve, mivel összezúzta egy olyan lezuhanó kőszikla. *Ali basa Rizvánbegovics* építette, és mint őt magát, művét is összezúzta a balszerencse. Csak ama régiebb, kisebb épület áll még a romok mögött, mely egy török szentnek sírját foglalja magában, kedvelt búcsú-helye a muhammedán lakosságnak. A külső falra kard és buzogány van festve, bent a sötét kryptában szőnyeggel letakart két egyszerű fakoporsóban nyugszik a szent és hű szolgája. A falon maga a kard és buzogány lóg, mely kívül le van festve. Hős volt e szent, aki meghalt az izlámért harczolva; ezek a fegyverei. A krypta mellett lakó őr minden este beállít egy vizes korsót és egy kezkenőt, mert a meghalt szent még most is végzi éjjelenként a vallásos mosdásokat. Reggelenként a kendő nedves, a korsó vize megapadt. A mohától benőtt kirúgó sziklákön sasok fészkelnek és sasok úsznak a levegőben Stepanográd fölött egyedüli örökül. És a kirúgó sziklától hosszasan nyúlnak le phantastikus csepkő-alakzatok, valóságos stalaktit-díszítések, akár valami mór épületen.

A romokba dőlt mecset mögött pedig rengeteg csarnok nyílik a sziklafalban, kívül és belül gazdagon megrakva ama csepkő-díszítményekkel és amint betekintenénk a mecset egyik faerkélyéről e csarnokba, rejtelmes, tündéries kék világításban dereng benne minden, alját pedig, mely beillenék jókora teremnek, csöndes, mély víztükör borítja, sima, kék és nyugodt, mint az aczél és e víztükörből

szakad ki a Búna patakjának ezüst-vörös pizstrángokkal eleven vize, és ha köveket dobunk a barlangba, galambok repülnek ki, félénken menekülve a magasban czirkáló sasok elöl.

Hát nem-e mese ez, elátkozott fejedelmi várról: És csöndes muzulmánok társaságában némán tekintve le az erkélyről, nem-e azt várjuk, hogy egyszerre csak kizöldül a hamvas szürke kopárság, mint csupa vértezett vitézek vonulnak le az újra ragyogó Steponográd sasai, tündér-szépségű hajadonokká lesznek a kristály barlang félénk galambjai és Isten dicsőségére zendül ünnepi ének a romjaiból újra felemelkedő imaházban.

Nem, nem . . . Nem támadnak fel többé a chelmi grófok, sírjaikat is feldúlta százados vérengzés, hamvaikat is régen széjjel szórta már a szél. Maga a «nagyhatalmú István, Szent-Száva hercege,» — a mint a konjiczai országgyűlés határozata nevezi, — ő sem támad föl többé, a ki e büszke várat lakta ötödfél század előtt és merészséggel és ügyességgel csalva és biztatva a bosnyák királyt, a szultánt és Frigyes római császárt, ettől kieszközölte magának, a többivel elismertette hercegi címét és megteremte a chelmi grófságból a csaknem független «Herczegovinát.»

De a rövid fényre gyorsan bekövetkezik az átok. Saját fiai taszítják le az uralomról, ezek pedig már 1483-ban, alig 40 esztendővel a hercegség alapítása után és húsz esztendővel, miután Tomasevics István a bosnyák király a törökök által Kljucsnál elfogatott és elevenen megnyúztatott volna, Magyarországon és Raguzában keresnek menekülést, Stepanográd várát pedig letöri Musztafa, a boszniai beglerbég.

Még egyszer támad csaknem független fejedelemség e romok árnyában. Ali bég Rizvánbégovics, a leghatalmasabb ősi renegát családok egyikének feje, a szultán mellé áll, mikor 1831-ben fellázadnak a bégek. A lázadás leverése után csaknem korlátlanul uralkodik a Herczegovinán a szultán nevében. Levágott fejekkel díszített ezer karó hirdette kastélyáról hatalmát. De 1850-ben maga állott újabb lázadás élére, 1851-ben pedig búnai nyaralójában elfogatta és föbe lövette Omer pasa.

Azóta más Rizvánbégovicsok a szultán nevében harczolva, estek el Stolác ostrománál.

Nem hihetetlen tehát ennyi vérengzés mellett, ha azt beszéli a nép, hogy ez elátkozott helyen, a Búna forrásának barlangjában, nemcsak galambok és pisztrángok, hanem néha-néha levágott fejű hullák is jelennek meg. Valahol Neveszinye mögött dobják bele a vízbe, a vízzel együtt eltűnik a Karszt-hegység üregeiben és mértföldek távolságára itten lát napvilágot megint a vízzel együtt.

Nem varázs, csak hosszú, fáradságos gond és munka fogja megtörni a vérengzések ez átkát, fogja visszaadni e vérmosta vadonnak a jólét mosolyát; és e jólétnek, a békés munka örömeinek közepette borzalmas szépségével csak távol múltra fog emlékeztetni a Búna forrásának tájképe.

MOSZTARTÓL A TENGERIG

A RÉGI BÓNA ÉS A MAI BÚNA. — ALI BASA RIZVANBEGOVICS. — A «ZATON» ÉS A MOSZTARSZKO BLATO. — ZITOMISL ÉS A MILORADOVICS GRÓFOK. — A DUBRAVA SIVATAGJA ÉS A DOMANOVICSI OÁZIS. — POCSITELJ. — A NARENTA-DELTA. — VELENCZE VETÉLYTÁRSA. — NEUM ÉS A KLEKI ÖBÖL.

MA már, 1885 nyara óta vasút köti össze Mosztárt Metkoviccsal, a hova kisebb tengeri hajók a Narenta torkolatában felhatolnak. A hol most a gőzkocsi robog, a tolyó jobb partján, első utazásunk alkalmával, 1882-ben még csak veszélyes lovas ösvény vezetett át a sziklameredélyeken. Maga a balparti szekér-út is, melyen az országot elhagytuk, csak néhány év előtt készült volt el. Ez az út szorosan a folyón halad *Búna* helységéig, mely a hasonló nevű folyó torkolatán, nem messze a blagaji út elágazásától, a Mosztártól délre terjedő kis síkság végpontján fekszik. «Bóna» várát már Constantin császár említi és pedig «Chlum» várának tőzomszédságában, szerinte egy ugyanazon hegyen. E «Bóna» azonban nem lehet a mai hasonló nevű helység? ahol semmi régi rom sincs, a hova semmi hagyomány sem utal, hanem nyilván a vele szemben a háromszögű síkság másik sarkában fekvő Blagaj a Búna forrásával és a fölötte emelkedő stepanográdi rommal «Blag» az ó-szláv bonus. Csakugyan itt volt egész a XV. századig az egész tartomány főhelye. A Constantinnál említett «Chlum» vára, melytől az egész tartomány nevét vette, valószínűleg a mai Mosztár fölött feküdt, mint Vrhboszna vára a mai Szerajevo fölött. A Hum hegyén ma is láthatók kiterjedt várromok. Egy 1452-iki

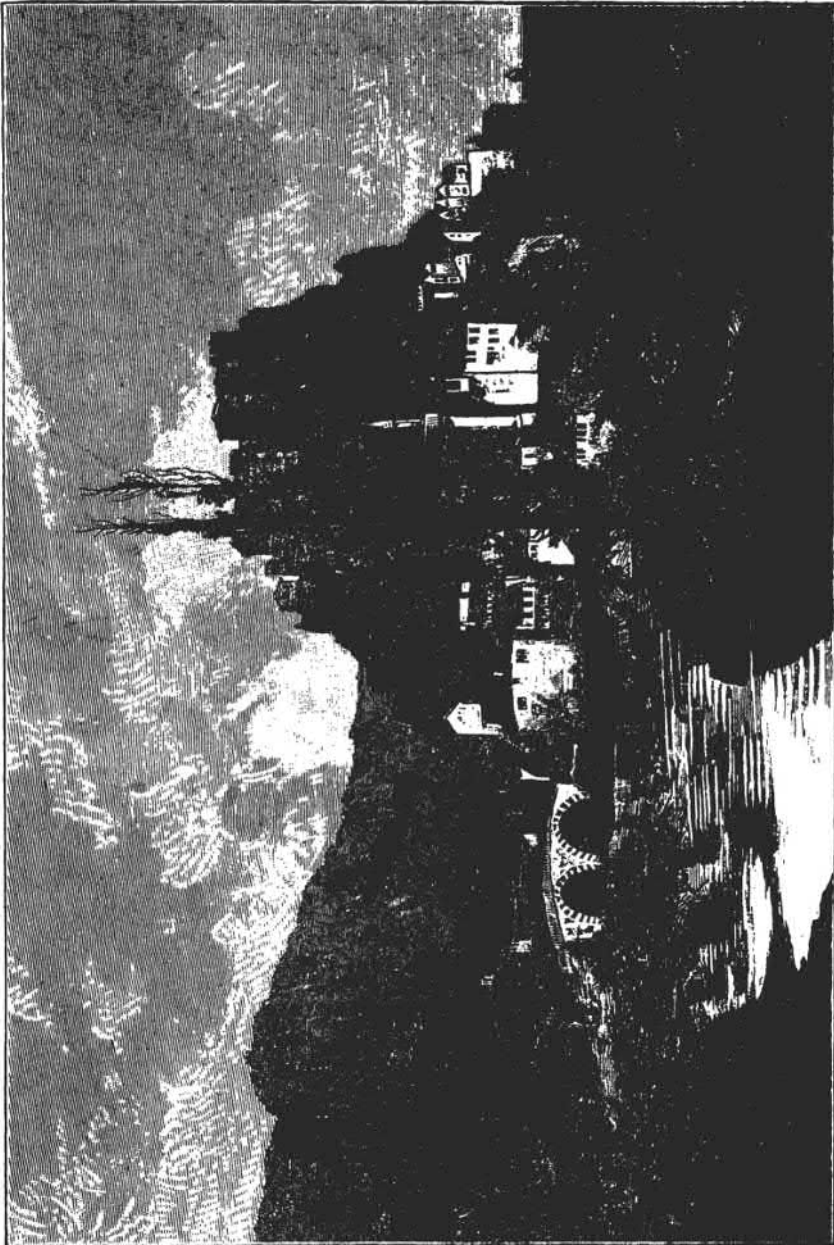
kéziratban előfordul: «do castelli al ponté de Neretva»; vájjon «Chlum» és «Bóna»-e? — vagy a chlumi várral szemben állt-e még egy másik a Podvelesz alatt? — amint ott is található csekélyebb romokból, és a máig is álló oszlopból következtetite? — Annyi bizonyos., hogy *Mosztár* > mint annyi más város, csak a török uralom alatt keletkezett a régi várból a hegyszorosban és szívta fel magába a síkságon állott középkori várost.

A mai Búna, melyre a folyó szállította át a réginek elfelejtett nevét, újabb keltű. Legrégibb építménye a későbbi török korból való híd, mely kilencz íven vezet át a Búna torkolatán. Némi jelentőségre csak *Ali basa Rizvanbegovics* által emelkedett, a ki hatalmának fénykorában előszeretettel tartózkodott itteni gazdag nyári lakában, mely ma is látható túl a hídon, egykor gondosan ápoltt, ma pusztuló kertjében, maga is omladozó jelképe minden földi hatalom múlandóságának. Ugyan-e nyári lakban fogatta el a szerdár-ekrem, Omer-basa a hatalmas lázadót, a kiről büszkén beszél még ma is minden hercegovinai bég, mutogatva az utazónak szerte az országban kastélyait, villáit és legszebb emlékeit, az általa meghonosított olajfákat és rizs-culturákat.

A *stolaczi* magas, daczos kövár volt ősi fészke, maga örök jögon stolaczi kapetán. O és a gaczkói *Szmail-aga Csengics* voltak az egyedüli nagy vazallok, a kik hívek maradtak, midőn *Husszein-aga Berberli* 1831-ben Constantinápolynak a «gyaur-szultán» ellen vezette a reformok miatt fellázadt bosnyákokat. OK segítették megdönteni a lázadót, helyre állítani a Porta tekintélyét. *Ali bég* jutalma a bosnyák vezirtől független hercegovinai kormányzás volt. A teljhatalmú új basa alatt a Hercegovina. alapítójának, István hercegnek napjai látszottak visszatérni, merész és véres, de erélyes és eszes kormányzat alatt mindinkább független országgá látszott emelkedni a tartomány. Midőn a fellázadt gaczkó-vidéki keresztények, a czrnagorcok által segítve, táborában megölték Izmail-aga Csengicst, 1840 aug. 29-én, *Ali basa* két évig hadakozott *Petrovics Péter vladikdval* 1842-ben azonban személyesen találkozott a két ellenfél *Raguzában*, és nem csak fegyverszünetet kötött, hanem állítólag titkos szövetséget is a Porta ellen, melynek felsőbbségét le akarta rázni úgy a csetinyei püspök, mint a hercegovinai basa.

Egész 1848-ig nem nyílt alkalom az összeütközésre, mert hiszen ama felsőbbség ügy is már csak névleges volt. E mozgalmas évben azonban Boszniában is újra kitörték egyfelől a keresztény felkelések, másfelől a bégek mozgalmi a porta reformjai ellen, melyeket a vezír, *Tahir basa* erélyesen akart keresztül vinni. *Ali basa* a keresztények ellen hatalmának egész súlyával lépett fel. Karókra tűzött emberfejekkel díszítette várait, kastélyait. A bégek mozgalmát azonban támogatta, ezekre alapította merész függetlenségi tervét.

1850-ben azonban közeledett a fürgeteg: *Omer basa* 15 ezer emberrel, harmincz ágyúval. Míg *Omer basa* Boszniát pacificálta, a Bem alatt Erdélyben is harczolt lengyel *Jelinszki*, muhamedán nevén *Iszkender bég*, az ottomán sereg egy részével a gyanús *Ati basa* ellen indult. Ez jól tudta, hogy függetlenségi álmainak vége van, ha *Omer basa* felülkerekedik. Az ellentálló bégeket támogatta tehát egész erejével. De «cravasz farkas» létére nyitva akart tartani magának kibúvó ajtót. Nem állt maga az ellentálló csapatok élére, hanem főhóhéjára bizta azoknak vezetését és stolaczi várában várta a harcznak kimenetelét. A főhóhér az *Ali basa* csapatainak egy részével erősített felkelő bégek élén elállotta az egész vonalat, mely a Porim-Planinán, Zimje-Poljén, Lipeto-Planinán, a Borke-síkságán és a Vrabacz hegységén át Konjiczától Mosztárig mintegy egyenes metszésben elvágja a hosszú zsákot, melyet a Narenta kanyarulata képez. Ez volt t. i. a régi út Mosztárba, persze csak lovjs ösvény a hegyeken át, mielőtt elkészült volt a Narenta-menti szekér-út. *Jelinszki* gyorsan visszavetette a vrabaczi -előőröket, a borkei síkot egy órai ágyúzás után elfoglalta és átkergette a felkelőket a Pórimon, melynek magasáról tovább ágyúzta a Bjelopoljén át Mosztárba menekülőket, a kik innen vezérükkel együtt nagyrészt osztrák területre futottak. Néhány nap múlva bevonult *Omer basa* Mosztárba. *Ali basa* a harcz kimenetelének hírére erős őrizet alatt hagyva Stolacz várát, csapatainak egy részével Búnába sietett és itteni nyaralójában akarta bevárni, vajjon *Omer basa* mi szándékkal van iránta, ellenségnek tekinti-e, vagy kész a barátságos egyezkedésre. De *Omer basa* sem volt nálánál kevésbé ravasz. Nagy tisztelettel kereste fel a hercegovinai helytartót a búnai nyaralóban és személyesen hívta meg ebédre Mosztárba, a hova a legnagyobb kitüntetések mellett kísérte. Az ünnepélyes ebéd alatt

A STOLACZI VÁR

császári csapatok indultak Búnába és Stolaczba, hirdet ve, hogy a helytartó el van mozdítva és a szerdár-ekrem foglya. Benniszülött történetíróktól megjelent *Ali basa* életírása, az egyik Bécsben, a másik Szt.-Pétervárott* Az utóbbi így adja elé végét:

«A vénségtől járnai már alig képes *Ali basát* felhurczolták a *Narenta* hídjára, itten számárra ültették. Így vitte magával *Omer basa* a *Krajnába*, a hova a felkelők ellen vonult. *Ali basa* elkeseredve a megaláztatáson kifakadt a szerdár-ekrem ellen: «Miért gyötörsz? Te is vlach vagy, vlachnak fia.** Honnan veszed a hatalmat így bánni velem? Sőt, ha maga a szultán ellen fogtam volna fegyvert, te nem vagy méltó, hogy úgy bánj velem, mintha csatában fogtál volna el, ha háromszor is szerdár-ekrem volnál. Oh tisztátlan vlach, küldj inkább a padisah elé, hogy ítéljen fölöttem és ne gyalázzál meg vén napjaimra.» *Omer basa* mostan félni kezdett, mert *Ali basának* sok hatalmas barátja volt a padisahnál, a kiknek rengeteg sok pénzt szokott küldeni a *Herczegovinából*. Így *Omer basa* forgatva fejében a dolgot, azt találta, hogy jobb, ha *Ali-basa* nem marad e világon. Es így éjjeli két órakor lövés hallatszott és híre jött *Omer basához*, hogy véletlenül elsült a puská és a golyó keresztül ment *Ali basa* fején. így halt meg *Ali basa Rizvanbegovics* 1851 márczius 20-ának napján.»

Búnán túl a *Narenta*, melyet Mosztártól idáig jobról-balról síkság kísért, együttesen a «*Biscse*» nevét viselő, ismét magas sziklaszorosba lép. Keletről a *Gubavicza*, nyugatról a *Trtre* hegye képezi e két órányi szorost, mely a «*Zaton*» nevét viseli. Valóban zátonynak tartja a monda, melyet szerinte emberkéz tört át, hogy lefolyást engedjen a vizeknek, melyek azelőtt a *Bjelopolje* és a *Biscse* síkságában állandó tavat képeztek. A környező hegységeken mutatják még a régi vízállás nyomait, sőt vasgyűrűkről is beszélnek, melyekhez a tóparti lakók csolnakaikat kötötték volna. Tény, hogy Mosztártóf éjszak-nyugatnak a *Hum-hegyén* túl *Sirokibrigig* több órán át terjedő síkság, az *Ugrovacza* és *Listicza* egyesült vizeivel táplálva, az évnek legnagyobb részén át viz alatt áll és sohasem szárad ki egészen, holott magasabban fekszik a Mosztárt közbefogó síkságoknál.

* *Herczegovina* za 19 gadinak vezírovaniah *Ali-Pasa*. U Bécsu, 1863. — «*Gisznc Ali-Pasi Rizvanbegavitza*».

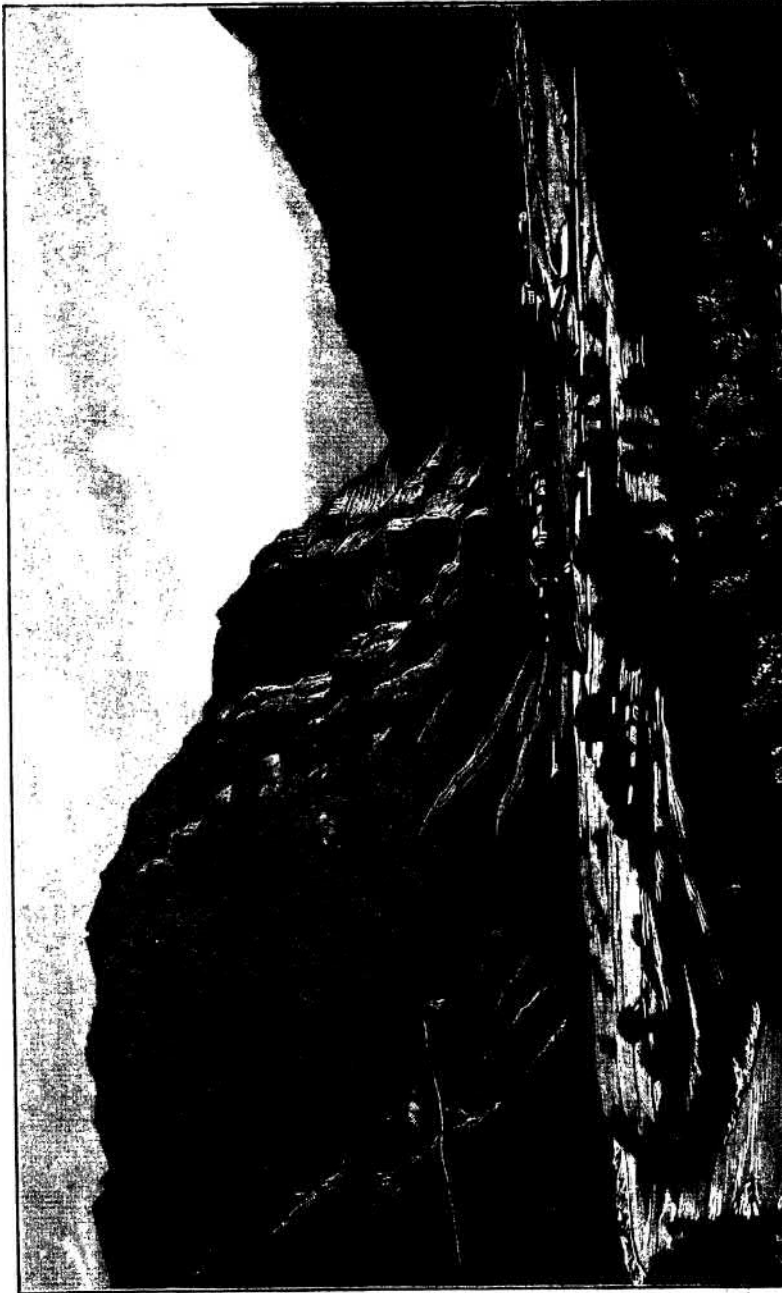
** A hírneves *Omer basa Lotis Mihály* szökevény határőri altiszt volt.

Neve is «Mosztarszko Blato», mosztári tó vagy mocsár. Vizei «ponorokon» át folynak le a föld alatt. A kormány most foglalkozik kiszárításával. Ama «Zaton» jobboldali meredek falaiba kellett repeszteni a vasutat. A baloldali part is ép oly meredek,^j és csak egyik pontján ereszkedik le a folyóhoz keskeny völgy, melynek ölében buja növényzet, százados fák közt fekszik a zitomisli ódon orthodox zárdá, állítólag 1585-ben alapítva a *Miloradovics* család által. E hercegovinai családból származik a két *gróf Miloradovics* orosz tábornok, kiknek egyike a Napóleoni hadjáratokból, másika az utolsó keleti háborúból ismeretes. Ez utóbbi néhány évvel ezelőtt meg is látogatta a zárdát.

A szekérút, elkerülve a zárdát, — melyhez csak gyalog és lóháton, vagy a túlpartról csolnokon lehet eljutni, — Búnán túl felemelkedik a Dubrava-Planina kietlen fennsíkjára, a hol mintegy négy órán át marad, elterelve a sziklasoros által a folyótól, melyhez csak ennek végén, a regényes *Pocsitelj* alatt kanyarul vissza. A lejtő, melyen felkapaszkodunk, mergelyből és folyó-kavicsból áll és az egykori tóról tanúskodik. Felérve, mély sziklaszakadások által tépett fennsíkon vagyunk, a hol még egyes tölgy-csoportok beszélnek az egykori erdőségről, melynek nevét köszöni. Csak nagy ritkán, messze távolban tűnnek fel egyes házak e víztelen kietlenben. Csak két órányira Búnától van egy szegényes hán egy cisternával, a hol vizet, s tehát kávét is kapunk. Különbén csak szirteket és görölvényt, a kövek között mérges kígyót és scorpiót, hosszú gyíkot, elhullott állatok csontjait, kidőlt fák törzseit és gyökereit látjuk. Az ég átlátszó halvány azúr, a sziklák hamuszürkék itt-ott homoksárgába, vagy rozsdaszinbe játszva, a növényzet kiaszott sürkés zöld. Az egész egy délszaki pusztaság, csaknem sivatag, sivár és kietlen. De mégis szép, mert olyan a természet, hogy a hol a földön csaknem eltűnnek a színek, ott az atmosphaerának csodás világítási hatásai annyival hatályosabban ragadják meg az utast és e hatások alatt, kivált a kora reggeli órákban, melyekben ide feljutottunk, élénk sáfrány és gyöngéd baraczk-színben ragyogtak a távolibb sziklák, és a tiszta éles világosságban, melyhez hasonlót csak Afrikában láttam, a kalandos körvonalok a legnagyobb távolban is a legélesebb határozottsággal rajzolódtak.

Domanovicsnál, a Planina végén, egyszerre e sivatagnak buja oázisába jutottunk; egy kis patak, mely gyorsan elmerül egy ponorba, élénk zöld növényzetet teremt hatalmas facsoportok árnyában. Innen ágazik el a sztolaczi út keletnek. A fontos pontot erősített kaszárnya őrzi, melyben lovakat váltván, rövid pihenőt tartottunk. A helyörség tisztjeinek csak rövid sétát kell tenniök, hogy szalonkát, zergét, medvét lőhessenek. Az út most gyorsán lekanyarodik a Narentához, melyet *Taszovcsics* helységénél érünk el. A fordulónál alig látjuk kiemelkedni egy pár ódon vártornyát a regényes *Pocsiteljnek*, melyet megkerülünk. A Narentából csaknem függőlegesen felszálló sziklafalon lóg az egész helység, a legsajátságosabb látványok egyike a túlpartról, a honnan néhány évvel később a vasútról néztük. Fel és le húzódó várfalak és, kerek tornyok közt apró kőházak, minden a termés sziklának hamvas-színében, semmi növényzet, de fényes smaragd zöldben alant a folyó. A várat *Tortko* király építette 1383-ban.

laszovcsicsnál, melynek festői temetőjében békés nyugalomban emelkednek egymás mellett muhammedán turbános oszlopok, katolikus faragott keresztek és ősrégi óriás bogumil-kövek, mocsáros síkság nyílik a Narentától keletnek a hegyek közé húzódva. A túlparton a *Trebiszát* buja völgye húzódik le *Ljubuski* felől. A Trebiszát vizének háromágú torkolata fölött egy magános torony közelében *Csapljina* helysége, azóta már vasúti állomás, a honnan komp közlekedik az innenső parttal. Magunk is a kompon keltünk át, midőn később, 1885-ben Dalmátián és Ljubuskin át utaztunk Stolacba. A Trebiszát deltájában gazdag rizsculturák vannak. Taszovcsicson túl a Stolaczból jövő vad Bregovát hidaljuk át régi török kőhídon, és áthajtva a keskeny síkságon, annak másik, déli szélén a Krupa vizét, *Dracsevo* helysége előtt, a hol szintén találkozunk bogumil-sirokkal. Túl a már messze kiszélesedő és elágazó *Narentán* mocsarokból emelkedik ki omladozó falakkal és tornyokkal körülveve *Gabella* egykor velencei, később török határvár. Azon túl fekszenek a *Norni* patakán, már dalmát területen a római *Narona* romjai. A mi partunkon még hegyoldalon vagyunk. De túlhan a láthatárig terjednek a mocsarak, melyek közt bivaly-gulyák lomhán mozognak. Nem sokáfa átlépjük a dalmát határt és leereszkedünk *Metkovics* városához, mely előtt már látjuk a Narenta deltájában idáig felhatoló

kisebb tengeri hajókat. Tikkasztó, nedves levegő fojtja az embert és vaspánt-ként fekszik a homlokra. Az ég gyorsan borúí és még mielőtt leérünk a városba, megered a szakadó eső. Viz mindenütt. Metkovicson túl a Narentának már mindkét partján mind messzebb s messzebb terjednek a mocsarak, részint buja culturákkal, részint pangó vizekkel borítva. A kis dalmát városban ki sem szállunk, noha a járási főnök a szakadó eső daczára kíváncsian összefutó lakosság közepette fogadja teljes díszben a minisztert. A kiaszott sárga arcok mutatják, hogy itten tartózkodni nem jó. Soha sem szűnnek meg a veszélyes mocsár-lázak, melyekben hat óra alatt meghalhat az egészségesen ide érkező ember. A Narenta deltája egyike volna a világ legtermékenyebb pontjainak. Egyes szilárd területeken szinte erdővé- emelkedik a kukoricza, buján tenyészik minden cultura nélkül a szőlő, és a szederfa olyan vastag lesz, hogy négy ember alig foghatja körül. De a lázak, melyek minden nyáron újra megtámadnak minden egyes lakót; tönkre teszik az embereket, a Narenta mocsarai tönkre teszik a földet. Régóta foglalkoznak a szabályozással, de óriási a munka és a költség, mely még hátra van. Pedig ez nem volt mindég így. Itt állt volt a rómaiak virágzó városa, *Narona*. És miután *avarok* és *szlávok* elpusztították volt 639-ben, egy kalóz állam keletkezett itten, mely századokon át az egész Adria rettegése volt. *Narona* helyén a pogány isten nevét viselő *Viddo* emelkedett, ma jelentéktelen falu. 873-ban *Bazilius* byzanci császár admirálisa *Niketas* a kereszt felvételére kényszeríté a lakosságot. De még *Constantin* császár mint aPaganiát» említi a cmarentánusok» tartományát. 827-ben megtagadták Byzancztól a tributumot és a következő században az emelkedő Velenczét kevésbe múlt, hogy csirájában el nem nyomták. Velenceze kénytelen volt tőlük tributummal megvásárolni kereskedelmének szabadságát. Csak 997-ben sikerűit II. *Pietro Orzeolo* dozsének a narentánusok hatalmát megtörni és őket velencezi fensőség alá hajlítani. Ez a tett volt Velenceze világ-hatalmának megalapítása. Egy századon át azonban kérdéses maradt, vajjön nem e mocsarak. mostani nyomorult lakóinak ősei fognak-e felülkerekedni a büszke Velenczén?

Noha csak lovakat váltva, minden tartózkodás nélkül tovább siettünk, mégis még mintegy másfél óráig kellett a mocsarak mérges

levegőjét szívunk. Mocsarak és lagúnák közt vezet az út a Narenta-Delta déli szélén egész a Kutyi taváig, a hol ismét felvezet a meredek, pusztasziklahegyekre, melyek balkézt folyton kísérték. Hosszú szerpentinákon másztunk fel, vissza-visszatekintve a szakadó esőtől homályos mocsár-vidékre, melyből ködösen emelkedik ki a Narenta két ága közt *Fort Opus*. A hegyháton már megint régi hercegovinai területen vagyunk, a keskeny nyelven, mellyel megszakítva Dalmátiát, a Hercegovina itten kiért a tengerhez, a klei török öbölhöz. De az út, melyen haladunk, mindig osztrák etappe-út volt. A mint feljutottunk, a sűrű eső borzasztó fürgeteggé változott. Mennydörgés és villámcsapás csaknem szakadatlanul követte egymást. Így értük el a Stolaczból jövő török katonai utat, mely az osztrák utat metszve, bevezet *Neumba*: egy vendéglő a meredek, sivár sziklahegy oldalán, egy vámház és három-négy gunyhó a tengerparton, ez az egész. Hiába kereste szemünk a hadihajót, melynek már itt kellett volna lenni. Hiába táviratoztunk Zarába, Triesztbe, Bécsbe. Mindenütt csak azt tudták, hogy a hajó — elindult néhány nap előtt és már régen Neumban kellene lennie. Nyilván a zivatarok miatt késik. Már-már azon tanakodtunk, vajjon ne induljunk-e vissza? Végre már az éjnek sötétjében pislogó világ jelenik meg a hosszú klei öböl végén. Majd rakéták szállanak fel a levegőbe: hadi hajó. Csakugyan az «*Andreas Hofer*» volt, a dalmát helytartó rendelkezésére levő corvette, melylyel még éjfélkor megindultunk Triesztbe.

